

**T.C
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AZMİ BEY: İTTİHATÇILARIN MEŞHUR
POLİS MÜDÜRÜ VE BEYRUT VALİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Cemal TEPE

**Danışman
Doç. Dr. Erol KAYA**

Erzincan 2013

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Tarih Anabilim Dalının Tarih Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Erol KAYA

Üye : Prof. Dr. N. Fahri TAŞ

Üye : Doç. Dr. Abdülkadir GÜL

Üye : Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Hüsnü BAHAR

Üye : Yrd. Doç. Dr. Erdem YAVUZ

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 03. / 07 / 2013

Prof. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK
Enstitü Müdürü

AZMİ BEY: İTTİHATÇILARIN MEŞHUR POLİS MÜDÜRÜ VE BEYRUT VALİSİ

Cemal TEPE

Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2013

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Erol KAYA

ÖZET

“İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü ve Beyrut Valisi” olarak ünlenmiş olan Hüseyin Azmi Bey, 1876 ile 1944 yılları arasında yaşamıştır. İkinci Meşrutiyet Döneminin en tanınmış ittihatçılarından birisi olan Azmi Bey, zabıt kâtipliği ile başlayan memuriyet hayatı boyunca; savcı, polis müdürü, kaymakam, mebus ve vali gibi meslekleri icra etmiştir. Dönemin ileri gelen ittihatçıları arasında yer alan Azmi Bey, hem koca bir imparatorluğun çöküşüne hem de Cumhuriyet Döneminin doğuşuna tanıklık etmiş nadir devlet adamlarından birisidir. Bu süreçte, İkinci Meşrutiyetin İlanı, 31 Mart Ayaklanması, Bab-ı Ali Baskını, Mahmut Şevket Paşa Suikastı, Beyrut'ta yaşanan ölüm olayları, firari ittihatçıların yurt dışı faaliyetleri ve İzmir Suikastı ve Hükümet Darbesi Davası gibi tarihimizde yer almış olan önemli olaylara şahitlik etmiş ve bu olaylarda bizzat yer almıştır. Ayrıca, II. Meşrutiyet Döneminde Türk Polisinin kurumsallaşmasında ve çağdaşlaşmasında önde gelen kimselerden biri olmuştur.

Bu çalışma ile karanlık kuytulara kalan önemli bir Türk devlet adamının daha ortaya çıkarılmış olmasından memnuniyet duymaktayız.

2013, 293 sayfa

Anahtar Kelimeler: Beyrut, Polis, Emniyet, İttihat ve Terakki.

MR. AZMİ: UNIONISTS FAMOUS POLICE DITECTOR AND THE GOVERNOR OF BEIRUT

Cemal TEPE

Erzincan University, School of Social Sciences

Master Thesis , July 2013

Supervisor: Doç. Dr. Erol KAYA

ABSTRACT

“Unionists Famous Chief of Police and the Governor of Beirut as” Mr. Hussein Azmi are known, live between 1876 and 1944. Mr. Azmi which is one of the most well-know from young Turks second constitutional period, beginning with clerkship tenure for officers, prosecutors, police chief, governor, deputy governor and has performed as the professions. Located in the period of the second constitutional young Turks leading Mr. Azmi, as well as the collopse of a huge empire, haas witnessed the emergence of the Republican Era is one of the rare msn in the state. In this process, the second legitimacy award, March 31 Uprising, Raid Government Buildings, The Assassination of Mahmut Şevket Pasha, death events in Beirut, İzmir Assassination of deserters and young Turks and the government’s overseas operations, such as Coup case history which has seen significant events that have taken place and has been personally involved in these events. Also, II. Constitutional Era and the modernization of the institutionalization of the Turkish National Police has been one of the leading ones who.

Staying in the dark recesses of study revealed a significant than the fact that the Turkish government are pleased man.

2012, 293 pages

Keywords: Beirut, the Police, the Police, the Committee of Union And Progress.

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
TABLolar LİSTESİ	VII
EKLER DİZİNİ	VIII
RESİMLER DİZİNİ	IX
KISALTMALAR CETVELİ	X
ÖNSÖZ	XIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
I. İKİNCİ MEŞRUTİYET YILLARINDA AZMİ BEY.....	5
1. Azmi Bey'in Özgeçmişi.....	5
2. İttihâd ve Terakkî Fırkasının Kısa Bir Tarihçesi	8
2.1. Azmi Bey'in İttihâd ve Terakkî Cemiyetine Girişi	15
2.2. Teşkilât-ı Mahsûsa ve Azmi Bey ile Aziz Bey'in İsim Karışıklığı	16
3. Azmi Bey'in Memûriyet Dönemi.....	23
3.1. Osmanlı Polis Teşkilatı; Klasik Polis Teşkilatından Meşrûtiyet Polisine Teşkilatına Geçiş.....	24
3.2. Selanik Polis Umûm Müdürlüğü Dönemi	33
3.3. İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü Birinci Dönemi	34
3.4. Trablusşam Mutasarrıflığı Dönemi.....	37
3.5. Siroz Mutasarrıflığı Dönemi	40
3.6. İstanbul Polis Müdür Umûmîliği İkinci Dönemi	444
3.6.1. Azmi Bey'in Bâb-1 Ali Baskını'ndaki Rolü	44
3.6.2. Azmi Bey'in Mahmut Şevket Paşa Suikastı'ndaki Rolü	49
3.6.2.1. Mahmut Şevket Paşa Suikastı	49
3.6.2.2. Azmi Bey'in Suikast ile İlgili Değerlendirmeleri.....	59
3.6.3. Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdür Umûmîliğinden Azledilmesi	68

3.7. Azmi Bey'in Mebûs Seçilmesi ve Meclis Çalışmaları	71
3.7.1. İstanbul Siyasi Şube Polis Müdüriyetinin Kurulması.....	71
3.7.2. İstanbul Polis Umûm Müdür Muâvinliğinin Kurulması.....	76
3.7.3. Polis Maaşlarına Zam Yapılması ile İlgili Görüşleri	77
3.7.4. Kâmil Paşa Kabinesi ile İlgili Takriri	79
3.8. Konya Valiliği Dönemi.....	81
3.9. Beyrut Valiliği Dönemi	86
3.9.1. Meşrûtiyet Yıllarında Beyrut Vilâyetinin Siyasi Durumu	87
3.9.2. Cemal Paşa, Azmi Bey ve Beyrut İdamları	91
3.9.3. Beyrut ve Çevresinin İâşesi Sorunu ve Azmi Bey.....	100
3.9.4. Beyrut Valisi Azmi Bey Hakkında Suçlamalar	108
3.9.5. Beyrut'taki Bayındırlık ve Kültürel Çalışmaları	111
3.9.6. Beyrut Valiliğinden Azledilmesi	114
İKİNCİ BÖLÜM.....	118
II. MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA AZMİ BEY.....	118
1. Azmi Bey ile Cemal Azmi Bey'in İsim Karışıklığı.....	118
2. Azmi Bey'in Firârî Dönemi (1918-1922).....	119
2.1. İttihatçı Liderler ile Azmi Bey'in Yurt Dışına Kaçışı	119
2.2. İttihatçı Liderler ile Berlin Yolculuğu	126
2.3. Berlin'e Varış ve İade Talepleri.....	128
2.4. İtalya Hükûmeti ile Temasları ve Anadolu'ya İlk Dönüşü.....	132
2.5. İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı ile Teması ve Moskova'ya Hareketi	137
2.6. Moskova İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının Kuruluşu.....	140
2.7. Bakü Şark İslâm Kongresi'ne Katılımı.....	144
2.8. Azmi Bey'in Afganistan'a Gidişi ve Türkistan Serüveni	148
2.9. Azmi Bey'in İkinci Defa Yurda Dönüş Girişimi.....	151
2.10. Batum Kongresi ve Sonrasında Azmi Bey'in Durumu	154
2.11. Azmi Bey'in Yurda Dönüşü	158
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	163
III. CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZMİ BEY	163
1. İzmir Suikastı'na Doğru; Azmi Bey'in Durumu	163
2. İzmir Suikastı; Azmi Bey'in Yargılanması	170
2.1 Ankara İstiklal Mahkemesi; Azmi Bey'in Sorgusu	175
3. Azmi Bey'in Son Yılları.....	185
SONUÇ	188

KAYNAKÇA.....	190
EKLER VE RESİMLER.....	206
DİZİN.....	275
ÖZGEÇMİŞ	280

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1. Mahmut Şevket Paşa Suikastına Doğrudan Doğruya Katılanlar.....	54
Tablo 2. Mahmut Şevket Paşa Suikastını ve Hükümet Darbesini Hazırlayanlar	55
Tablo 3. Meşrutiyet Dönemi Polis Maaş Miktarları	79
Tablo 4. Firari İttihatçıların Mal, Mülk ve Nakitlerine El Konulduğuna Dair Yazı	130
Tablo 5. Adana ve Havalisi Kumandanlığınca Hazırlanan İstihbarat Raporu	160

EKLER DİZİNİ

EK-1. Azmi Bey'in Memuriyet Hizmet Cetveli	206
EK-2. Azmi Bey'in Drama Müddei Umumi Muavinliğiyle Selanik Polis Müdüriyetinde Bulunduğu Müddet Tarihlerinin İşarı Hakkında Yazı	207
EK-3. Azmi Bey'in İstanbul ve Selanik Polis Müdüriyetlerine Başlama Tarihi Ve Maaş Miktarı ile İlgili Yazı	209
EK-4. Azmi Bey'in Sicil Kaydı	211
EK-5. Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdür Umumiliğine Tayini ve Mazuliyet Maaşının Kesilmesi ile İlgili Yazı	215
EK-6. Azmi Bey'in Mazuliyet Maaşı Durumu Hakkında Bir Yazı	217
EK-7. Azmi Bey'in Katkılarıyla Siyasi Polis Müdüriyeti Kurulmasına Dair Padişah Mehmet Reşad Han'ın Emri	219
EK-8. Azmi Bey'in Çorum Mebusluğuna Seçildiğine Dair Dâhiliye Nezaretinden Meclis-i Mebusan Riyasetine Gönderilen Yazı	221
EK-9. Azmi Bey'in 105 oyla Çorum Mebusluğuna Seçildiğine Dair Yazı	223
EK-10. Azmi Bey'in Meclis-i Mebusan İntihap Mazbatası	225
EK-11. Havran Mebusu Şekip Arslan Bey'in Azmi Bey Hakkında Şikâyet Mektubu	227
EK-12. İskenderiye'de Bekleyen Amerikan Yardım Gemileri Hakkında	229
EK-13. Limon Van Sanders'ın Azmi Bey'i Şikâyeti Hakkında Yazı	231
EK-14. Azmi Bey'in Beyrut Valiliğinden Azledildiğine Dair Yazı.....	233
EK-15. Azmi Bey'in Azledilen Suriye Valisi Tahsin Bey ile İlgili Görüşleri	235
EK-16. Azmi Bey'in Ankara Valiliğine Atandığına Dair İrade-i Seniye.....	237
EK-17. Firari ittihatçılar ile Azmi Bey'in Mal, Mülk ve Nakitlerine El Konulma Kararı	239
EK-18. Firari ittihatçıların Yurt Dışındaki Aylık Harcamalarını Gösterir Liste	241
EK-19. Azmi Bey Tarafından Küçük Talat Paşa'ya Yazılan Mektup	243
EK-20. Azmi Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesinde Yargılanması ile İlgili Haber	247
EK-21. Azmi Bey'in Kont Sforca ile Görüştüğüne Dair Bir Haber	248
EK-22. Ağaoğlu Ahmet'in Azmi Bey'in Mektubu Hakkında Değerlendirmesi	249
EK-23. Azmi Bey'in Ankara İstiklal Mahkeme Sorgusu	250
EK-24. Azmi Bey'in Tasviri Efkâr Gazetesi'ndeki Vefatı ile İlgili Haber	266
EK-25. Azmi Bey'in Tanin Gazetesi'ndeki Vefatı ile İlgili Haber	267

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. İstanbul Polis Umum Müdürü Azmi Bey	288
Resim 2. Polis Müdürü Umumisi Azmi Bey, Servet-i Fünûn sahibi Ahmet İhsan Beyefendi ve Tayyareci Mösyö Doktorun Refiki Mösyö Ru ile Beraber	289
Resim 3. Azmi Bey, Beyrut Devir Teslim Merasiminde.....	270
Resim 4. Azmi Bey, Cemal Paşa ve Mithat Şükrü Bey ile Birlikte	271
Resim 5. Azmi Bey, Enver Paşa ve İbrahim Tali Bey ile Birlikte	272
Resim 6. Azmi Bey, İstiklal Mahkemesi Sorgusundan Çıkarken.....	273
Resim 7. Azmi Bey, İstiklal Mahkemesi Sorgusundan Sonra.....	274

KISALTMALAR CETVELİ

Devlet Arşivleri İle İlgili Kısaltmalar

A.DVN	: Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri
BEO.	: Bab-1 Ali Evrak Odası
BEO.	: Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.	: Dâhiliye Nezareti
DH.EUM.3.ŞB.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Üçüncü Şube
DH.EUM.5.Şb.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube
DH.EUM.MEM.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemî Evrakı
DH.EUM.MH.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemî Evrakı
DH.EUM.SSM.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemî
DH.EUM.THR.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemî Evrakı
DH.EUM.VRK.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemî Evrakı
DH.H.	: Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı
DH.HMŞ.	: Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı
DH.İ.UM.	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH.İD.	: Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri
DH.KMS.	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.MTV.	: Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı
DH.MUİ.	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DH.SYS.	: Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
DH.ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı
DH.UMVM	: Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı
HR.İM.	: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı Evrakı
HRT.h.	: Haritalar
İ.DH.	: İrade Dâhiliye

İ.DUİT.	: İrade Dosya Usulü
İ.MBH.	: İrade Mabeyn-i Hümayun
İ.MLU.	: İrade Meclis-i Umumi
İ.MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
MF.MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
SAİDd.	: Sicil-i Ahval İdare Dairesi Defterleri
ŞD.	: Şura-yı Devlet

Başvuru Kısaltmaları

A.Ü.	:Ankara Üniversitesi
ADDB	: Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
CA.	: Cumhuriyet Arşivi
Çev.	: Çeviren
D.	: Daire
Dok.	: Doküman
EGM.	: Emniyet Genel Müdürlüğü
EİDB	: Emeklilik İşleri Daire Başkanlığı
EUM.	: Emniyet Umum Müdürlüğü
H.	: Hicri
İ.	: İçtima
İ.	: İn'ikad
İ.S	: İçtima Senesi
İş. D. Bşk.	: İşlemleri Daire Başkanlığı
KG	: Kamu Görevlileri
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
No.	: Numara

O.D	: Osmanlıca Defter
PDB	: Personel Daire Başkanlığı
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
Şb	: Şube
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb	: ve benzeri
vd	: ve diğerleri

Hicri Ayların Kısaltmaları

M.	: Muharrem
S.	: Safer
Ra.	: Rebiülevvel
R.	: Rebiülâhir
Ca.	: Cemeziyelevvel
C.	: Cemâziyelâhir
B.	: Receb
Ş.	: Şaban
N.	: Ramazan
L.	: Şevval
Za.	: Zilkade
Z.	: Zilhicce

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Osmanlı Devleti son dönemleri devlet işlerinde tam bir idare adamı olarak ön plana çıkmış, meşhur ittihatçılar arasında gösterilen Hüseyin Azmi Bey'i anlatmaktadır. Azmi Bey, daha çok Eski Polis Müdürü ve Eski Beyrut Valisi olarak ün saldığından, çalışmamızda Azmi Bey'in Polis Müdürlüğü ve Beyrut Valiliği Dönemlerine daha geniş yer ayrılmıştır.

Çalışmamızla ilgili yapılan literatür taramasında, İttihat ve Terakki Cemiyetinin pek çok önemli şahsiyetlerinin araştırma konusu olarak çalışılmış olmasına rağmen Azmi Bey gibi önde gelen bir Cemiyet mensubu ve devlet adamının çalışılmadığı saptanmıştır. Bu sebeple, Hüsametdin Ertürk'ün, "İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü" olarak tanımladığı Azmi Bey'in çalışılması gereken bir konu ve gün yüzüne çıkarılması gereken bir devlet adamı olduğuna karar verdik. Bu doğrultuda çalışmamız, döneme mâl olmuş olayları, bir kez daha Azmi Bey çerçevesinden irdeleyerek ortaya koymuştur. Böylelikle Azmi Bey'in Cemiyet ve devlet yönetimi içerisindeki rolü ortaya koyulmuştur.

Bu çalışmaya başlarken, Azmi Bey hakkında yazılanların sınırlı olması ve hakkında küçük bir biyografinin dahi olmaması araştırmada zorlanacağımızın en bariz delili idi. Bunun bilincinde hareket edilerek dönemin hatıra tarzı eserleri detaylıca incelenmiştir. Bundan başka, Emekli Sandığı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TBMM Arşivi, EGM Arşivi, İçişleri Bakanlığı Arşivi, TTK Arşivi, Milli Kütüphane Arşivi ve konu ile ilgili telif ve tetkik eserler incelenmiştir.

Çalışmamız; giriş ve sonuç kısmından başka üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Azmi Bey'in Milli Mücadele Dönemine kadar olan faaliyetleri görev yerleri ile beraber verilmiştir. İkinci bölümde ise firari ittihatçı liderler ile beraber yurt dışı serüveni incelenmiştir. Üçüncü bölüm de ise Cumhuriyet Dönemindeki durumu, İzmir Suikastı ekseninde ele alınmıştır.

Araştırmam esnasında tez konumun tespit edilmesinin yanı sıra bana akademik çalışma ruhunu aşıl原因 değerli hocam Doç. Dr. Erol Kaya'ya teşekkür eder, bu çalışmamızın da Tarih Bilimine katkı sağlamasını temenni ederim.

Cemal TEPE
Erzincan 2013

GİRİŞ

Türk Tarihinde, parlamenter sisteme ilk defa Sultan II. Abdülhamid Devrinde, 23 Aralık 1876 tarihinde, Kanûn-ı Esâsî'nin kabul edilmesiyle geçilmiş; ancak, Sultan II. Abdülhamid, Ruslar ile yapılan 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nı bahane ederek, Meclis-i Mebûsânı tatil etmiştir. Akabinde tek kişiye ve sıkı bir disipline dayalı olarak başlayan idare anlayışı, 23 Temmuz 1908 tarihine kadar sürmüştür.

Sultan II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Mebûsânın kapatılmasından sonraki süreçte Jön Türkler veya Genç Osmanlıların yeni nesilleri, milliyetçilik akımlarına önem alarak, "Osmanlı Vatandaşlığı" kimliğini inşa etmeye çalışmışlardır. Bu kişiler, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan tüm unsurların eşit haklara sahip olması gerektiği düşüncesiyle adını koydukları bu kimlik ile devlet bünyesinden kopmaların önlenebileceğini düşünmüşlerdir. Bunun içinse Sultan II. Abdülhamid'in idaresine karşı yoğun bir siyasi mücadeleye girmişlerdir. Genç Osmanlıların mirasını devralan bu kişiler, ilk olarak parlamenter sistemin yeniden kurulması için çalışmışlardır. Devletin mevcut varlığının demokratik ve hukuksal ilkelere dayandırılarak, toplumsal mutabakatın sağlanarak sürdürülebileceğine inanmış bu kişiler, "İttihatçılar" olarak anılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid hükümdarlığı boyunca Avrupalı büyük devletleri tahrik etmeksizin denge siyaseti gütmüştür. Bu sayede de ülkenin mevcut varlığını sürdürmüştür. Ancak ittihatçılar, Sultan II. Abdülhamid'i hürriyetleri için büyük engel olarak görmüşler ve Sultan II. Abdülhamid'in antiparlamentar idaresine son vermek için fikrî, siyâsî ve askerî mücadeleye girmişlerdir. Bu sürecin ilk sıralarında "Osmanlılık" fikrini temel edinen ittihatçılar, örgütlenmek için etnik kökene dayalı çete savaşlarının sıkça rastlandığı ve otoritenin diğer bölgelere nazaran zayıf olduğu Balkan topraklarını seçmişlerdir. Böylece, ittihatçılar için bu topraklar, birer karargâh haline gelmiştir. Makedonya Meselesi ve Reval Görüşmesi gibi gelişmeler, Balkanlarda toplanan ittihatçı genç subaylar arasında fevkalade bir tesir yaratmış ve Meşrûtiyet'in bir an önce kurulması için dağlara çıkmalarına zemin hazırlamışlardır. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908 tarihinde ikinci defa Meşrûtiyet idaresine geçmek zorunda kalmıştır. Böylece, parlamenter sistem, Türk

Tarihinde yeniden tesis edilmiştir. Ancak meclis açılmasını sağlamış olan ittihatçılar, ülke idaresinde ilk zamanlarda geri planda kalmayı tercih etmişlerdir.¹

Meclis-i Mebûsânın 1908 yılında yeniden açılmasıyla Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının engelleneceği yolunda düşünülenin aksine Bulgarlarla başlayan bir süreçle beraber devletten kopmalar yaşanmaya devam etmiştir. Sanıldığı üzere Osmanlılık fikri, Balkan toprakları için birleştirici ve bütünleyici bir rol oynayamamıştır.

İç siyasette ise İttihâd ve Terakkî Fırkasının karşısına, adem-i merkeziyetçi bir anlayış temelinde, Prens Sabahaddin önderliğinde Ahrar Fırkası çıkmıştır. Ülkede Ahrar Fırkası, kısa bir sürede muhalefetin başı haline gelmiştir. İki fırka arasındaki muhalif hareketler, çok geçmeden 31 Mart Olayı gibi kanlı bir olaya neden olmuştur. 13 Nisan 1909 tarihinde meydana gelen bu kanlı olaydan sonra Sultan II. Abdülhamid tahtan indirilmiş ve II. Sultan Abdülhamid'in yerine V. Mehmet Reşad tahta çıkmıştır. Ayrıca, bu sırada Kanûn-ı Esâsî'de bir takım değişiklikler yapılmış; padişahın yetkileri kısıtlanmıştır. Bu durum, Türk Demokrasi Tarihi açısından son derece esaslı bir adım olmuştur. 31 Mart Olayı'ndan sonra İstanbul'da üç yıl kadar sıkıyönetim ilan olunmuş ve bu süreçte İttihâd ve Terakkî Fırkası iktidarı da ele geçirmek kaydıyla birçok kanûn yapmak suretiyle de çağdaş ve modern bir Osmanlı Devleti'nin kurulmasının temellerini atmıştır.

İttihatçılar, Sopalı Seçim'den sonra oldukça azalan muhalefeti, Mahmut Şevket Paşa'ya suikast sonrası yapılan tutuklamalar veya sürgün etme şeklinde yapılan işlevseller ile ortadan kaldırmışlardır. Böylece, ittihatçılar, I. Dünya Savaşı'na gidilen yolda ülkenin mutlak hâkim gücü olmuşlardır. Kaybedilen toprakları geri almak ve ekonomik anlamda destek görmek amacıyla Almanya'nın yanında girilen ve kaybedilen I. Dünya Savaşı sonunda ise ittihatçılar, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra yurdu terk etmişlerdir.

¹ Bazı kaynaklar, bu tercihin, ittihatçıların siyasi acemiliklerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür.

İttihatçı liderler ile yurttan ayrılanlar arasında yer alan “İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü Azmi Bey” Selanik vilayetine bağlı Drama Sancağı’nda iken ittihatçılığa dâhil olmuştur. Azmi Bey, ittihatçılığı boyunca İkinci Meşruiyetin ilanı, 31 Mart Ayaklanması, Bâb-ı Âlî Baskını, Mahmut Şevket Paşa Suikastı gibi pek çok önemli olaylara tanıklık etmiştir. Bunlardan Bâb-ı Âlî Baskını ve Mahmut Şevket Paşa Suikastı gibi olaylarda da bizzat yer almıştır. Ayrıca, Osmanlı Meclis-i Mebûsânda Çorum Mebûsu olarak görev almıştır. Görevi sırasında da daha çok “Meşrûtiyet Polisi”nin eksikliklerini gidermeye çalışmış ve bu konular ile ilgili kanûn tekliflerinde bulunmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında da Cemal Paşa’nın mahiyeti altında Beyrut Valiliğinde üç yıl kadar bulunmuş ve bu süreçte Cemal Paşa’nın siyasi idamları ile zahîre sıkıntısından kaynaklı binlerce insanın bölgede yaşamlarını yitirmesine şahitlik etmiştir.

Azmi Bey’in I. Dünya Savaşı sonrasında ittihatçı liderler ile çıktığı serüven, tam olarak dört yıl kadar sürmüştür. Bu süreçte de Berlin, Roma, Moskova ve Kâbil şehirlerinde mekik dokuyarak İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı adına çalışmıştır. Azmi Bey, firar ettiği sırada iki defa yurda girmek istemiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa tarafından bu girişimler engellenmiştir. Nihayetinde, Başkomutanlık Zaferi’nden sonra yurda dönmeyi başarmış olan Azmi Bey, Cumhuriyet Döneminde “İttihatçı Kimliği” nedeniyle Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ve akabinde berâet ederek ölümüne kadar geçen süreçte siyasetten uzak ve yalnız bir hayat sürdürmüştür.

Çalışmanın Amacı: Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra İttihâd ve Terakkî lider kadrosu bir Alman gemisi ile yurdu terk etmişler, bunlardan Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım ve Cemal Azmi Bey gibi isimler çalışılırken aynı kafilde yer alan Azmi Bey çalışılmamıştır. Bu çalışma ile önemli bir eksikliğin tamamlanacağını ve bir Türk devlet adamının tozlu raflar arasından gün ışığına çıkartılmış olacağını düşünmekteyiz.

Çalışmanın Önemi: Azmi Bey hakkında bilinen ilk çalışma, başvuru kaynağı olacaktır. Ayrıca, bu çalışma ile Azmi Bey’in isminin başkaları ile karıştırılmasının önüne geçilecektir. Bunları yanı sıra Azmi Bey’in ittihatçılığı, Meşrûtiyet Polisine getirdiği yenilikler ve katkılar, I. Dünya Savaşı sırasındaki Beyrut ve çevresinde

yaşanan ölüm olayları, firârî ittihatçıların Avrupa ve Asya serüvenleri ile Azmi Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusunu gibi önemli olaylar bir kez de Azmi Bey'in penceresinden sunulmuş olacaktır.

Çalışmanın Metodolojisi: “Eski Beyrut Valisi” ve “Eski Polis Müdürü” olarak tanınan Azmi Bey hakkında ne bir biyografi ne de küçük bir yazı vardı. Konu edindiğimiz çalışmada, önce Emekli Sandığı Arşivi kullanılmış ve buradan elde edilen hizmet cetveli doğrultusunda Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi taranmıştır. Milli Kütüphâne, TBMM Kütüphânesi, EGM Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi Kütüphânesi ve TTK Kütüphânesi de taranmıştır. Bunların dışında İçişleri Bakanlığı ile EGM Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Arşiv Şube Müdürlüğüne gidilmiş; ancak, araştırma isteğimiz her iki kurum tarafından da ret edilmiştir.

Sonuç olarak, yukarıda bahsedilen çeşitli yerlerden elde edilen bilgi, belge ve transkripsiyonu yapılan arşiv belgeleri, tetkik ve telife müessir eserler ile karşılaştırılarak çalışmamız kaleme alınmıştır. Şu hususu da belirtmek gerekir ki Osmanlıca belgelerin Latin alfabesine çevirisi yapılırken de Ferit Devellioğlu'nun, “Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat” ve Şemsettin Sami'nin, “Kâmûs-ı Türkî” sözlükleri kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. İKİNCİ MEŞRUTİYET YILLARINDA AZMİ BEY

1. Azmi Bey'in Özgeçmişi

Meşrûtiyet'in tanınmış ittihatçılarından Hüseyin Azmi Bey, 1876 yılında İstanbul'da doğmuştur.¹ Kurenâdan² Osman Nesib Bey'in oğlu olan Azmi Bey'in annesi ise Fatma Düriye Hanım'dır. Azmi Bey, henüz doğmadan babasını kaybetmiştir.³

Azmi Bey, Bursa Mekteb-i İbtidâisi ve Rüşdiyyesini bitirdikten sonra⁴ İdâdî-i Askeriyye ve ardından Mekteb-i Hukukiyye'ye gitmiştir.⁵ 1894 senesinin Nisan ayında stajyer olarak Bursa'da İstinâf Mahkemesi Kalemî'nde çalışmaya başlayan Azmi Bey, 5 Mayıs 1896 tarihinde, 300 kuruş maaşla, Bursa'da Ticaret Mahkemesi Zabıt Kâtibliğine tayin edilmiştir. 1898 senesi Temmuz ayında 500 kuruş maaşla aynı mahkemenin Başkâtibliğine terfi etmiş ise de 1898 senesi Ekim ayında eski memûriyetine iâde edilmiştir. Ardından, 1898 senesi Kasım ayında tekrar 500 kuruş maaşla Bursa Ticaret Mahkemesi Zabıt Başkâtibliğine seçilmiştir. Ancak 1899 senesinin Nisan ayında Bursa Zabıt Kâtibliğine geri döndürülmüştür. 27 Mayıs 1899 tarihinde ise 500 kuruş maaşla yeniden, Bursa Ticaret Mahkemesi Zabıt Başkâtibliğine tayin olunmuştur. Ardından, 2 Ocak 1900 tarihinde, 400 kuruş maaşla Pilmar Kazası⁶ Bidâyet Mahkemesi Birinci Kâtibliğine tayin olmuştur. Bursa vilayeti, İstinâf Mahkemesi Müdde-i Umûmîliği ve Ticaret Mahkemesi Riyâsetine Azmi Bey'in terceme-i hâl varakası içeriği, Adliye Nezâretine de Sicil-i Memûrîn-i Müdüriyetinin mührü tasdik kılınmıştır.

¹ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H. EGM.PDB. Dosya No: 68. Azmi Bey'in sicil dosyasına bakıldığında kendisinin 1291Sene-i Hicriyesinde, Dersaadet'te (İstanbul) doğduğu yazılıdır. 1291 senesi milâdiyye çevrildiğinde 1874/1875 yıllarına karşılık gelmektedir.

² Kurena, padişahın yakınlarında bulunan kimselere, mabeyncilere denilmiştir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 26.bs., Ankara 2010, s. 607. BOA.İ.ML. 14-1312/Z-11, 23/Z/1312 H.

³ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H. EGM.PDB. Dosya No: 68.

⁴ EGM.PDB. Dosya No: 68.

⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 4, 4 Ağustos 1926.

⁶ Pilmar (Potmoz), 1867 yılı itibariyle Midilli Sancağına bağlı bir kazadır. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 407.

Azmi Bey'in yeterliliğine dayanarak, 27 Ağustos 1901 tarihinde, 900 kuruş maaşla Encümen-i Memûrîn-i Adliye kararıyla terfi ederek, Meyis Kazası⁷ Bidâyet Mahkemesi Riyâsetine tayin olunmuştur. Oradan da 18 Şubat 1903 tarihinde, 1 200 kuruş maaşla ve Encümen-i İntihâb Memûrîn-i Adliye kararıyla terfi ederek, Florine Kazası⁸ Bidâyet Mahkemesi Riyâsetine tayin kılınmıştır.⁹

Azmi Bey, Pirlpe¹⁰ Bidâyet Mahkemesi Ceza Reisi ile becayiş yaparak, 25 Eylül 1904 tarihinde, aynı maaşla, Encümen-i İntihâb Memûrîn-i Adliye kararıyla Pirlpe Kazası Bidâyet Mahkemesi Ceza Riyâsetine tayin edilmiştir. Oradan 29 Mart 1907 tarihinde, 1 500 kuruş (15 lira) maaşla Encümen-i İntihâb Memûrîn-i Adliye kararıyla terfi ederek, Drama Sancağı¹¹ Bidâyet Mahkemesi Müddeî-i Umûmî Muâvinliğine tayin olunmuştur.¹²

Azmi Bey, 30 Eylül 1908 tarihinde, 2 500 kuruş (25 lira) maaşla Selanik Polis Müdürlüğüne atanmıştır. 31 Mart İsyanı'nın akabinde de 19 Mayıs 1919 tarihinde, 5 000 kuruş (50 lira) maaşla İstanbul Vilâyeti Polis Müdüriyeti'ne atanmıştır.¹³ İstanbul Vilâyeti Polis Müdüriyeti'nden sonra 27 Temmuz 1910 tarihinde Beyrut Vilâyetine bağlı Trablusşam Mutasarrıflığına atanmıştır. Burada 16 Ağustos 1911 tarihine kadar görevini sürdürdükten sonra 17 Ağustos 1911 tarihli bir kararla 6 000 kuruş maaşlı Siroz Mutasarrıflığına atanmıştır. Buradaki görevini, 15 Eylül 1912 tarihinde azlolunana kadar sürdürmüştür. Azmi Bey, Siroz Mutasarrıflığından azledildikten sonra 1 500 kuruş mazûliyet maaşıyla 24 Ocak 1913 tarihine kadar açıkta bekletilmiştir. 23 Ocak 1913 tarihinde, İttihâd ve Terakkî, Bâb-ı Âlî Baskını ile iktidarı ele geçirince Azmi Bey, 7 000 kuruş maaşla 25 Ocak 1913

⁷ Meyis (Kastellirizo), Rodos Sancağı'na bağlı bir kazadır. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 290. Azmi Bey, 27 Temmuz 1890 tarihinde, Cezayir-i Bahr-i Sefid Bidâyet Mahkemesi Başmüstantık iken üçüncü rütbeden Osmanî nişanı almıştır. BOA.İ.DH. 1187-92927, 09/Z/1307 H.

⁸ Florine, 1874 yılı itibarıyla Manastır'a bağlı bir kazadır. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 290.

⁹ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H.

¹⁰ Pirlpe (Prilepe), 1874 yılı itibarıyla Manastır'a bağlı bir kazadır. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 372.

¹¹ Drama, 1867 yılı itibarıyla Selanik vilâyetine bağlı bir sancaktır. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 412.

¹² BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H. Ayrıca 25 Ocak 1910 tarihli Muhasebe Kalemine ait bir müsveddeye göre Azmi Bey, Drama Sancağı Müddeî-i Umûmî Muâvinliğinden Selanik Polis Müdüriyetine geçiş yapmıştır. EGM.PDB. Dosya No: 68.

¹³ EGM.PDB. Dosya No: 68.

tarikhinde İstanbul Vilâyeti Polis Müdüriyet-i Umûmîliğine atanmıştır.¹⁴ Bu görevi sırasında, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikasta uğrayarak ölmüştür. Azmi Bey, Suikastın faillerinden Kavaklı Mustafa'yı boğazdan geçen bir Rus vapurundan izin almaksızın çıkarıp yakaladığı için Rusların baskısıyla hükûmet tarafından İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğinden azlolunmuştur.¹⁵ Azmi Bey, İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğinden azlolunduktan sonra 26 Kasım 1913 tarihinde, 12 500 kuruş maaşla Adana valiliğine atanmış, ancak 2 Aralık 1913 tarihli bir kararla Adana valiliğinden azledilmiştir.¹⁶ Azmi Bey, 2 Temmuz 1914 tarihinde Çorum'dan aldığı 105 reyle İttihâd ve Terakkî Fırkasından Çorum Mebûsu seçilmiş ve yaklaşık iki ay kadar bu görevini sürdürdükten sonra¹⁷ 12 Ağustos 1914 tarihinde, 15 000 kuruş maaşla Konya valiliğine atanmıştır. Azmi Bey, 30 Haziran 1915 tarihinde 15 000 kuruş maaşla Beyrut vilâyetine atanınca Konya'da Beyrut'a hareket etmiştir.¹⁸ I. Dünya Savaşı'nın büyük bir kısmını Beyrut'ta geçiren Azmi Bey, 20 Haziran 1918 tarihinde buradaki görevinden azledilmiş ve 15 Ağustos 1918 tarihinde Ankara valiliğine atanmıştır.¹⁹ Azmi Bey için Ankara valiliği, son memûriyet görevi olmuştur.

Azmi Bey, Mondros Mütarekesi akabinde 1/2 Kasım 1918 tarihinde, ittihatçı liderler ile Türkiye'den ayrılmıştır. Firârî döneminde iki kez yurda dönmek istemişse Mustafa Kemal Paşa tarafından bu istekleri reddedilmiştir.²⁰ Firârî döneminde, İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı adına Moskova, Bakü ve Afganistan gibi yerlerde faaliyetlerde bulunmuştur.²¹ Firârî ittihatçıların, Milli Mücadele aleyhine sonuçlanacak girişimlerden uzak durması gerektiğine inanmış ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesine karşı çıkmıştır. Her ne kadar Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından yurda alınmamış olsa da Mustafa Kemal Paşa'nın vermiş olduğu mücadelenin desteklenmesi gereğine inanmıştır. Bunun için ittihatçı arkadaşlarından

¹⁴ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H. EGM.PDB. Dosya No: 68. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

¹⁵ Falih Rifkî Atay, *Zeytindağı*, 1.bs., İstanbul 2010, s. 27.

¹⁶ BOA.MV. 230-117, 26/Z/1331 H.

¹⁷ MMZC, İ. 32. C. 2, s. 211.

¹⁸ BOA.MV. 241-12 17/Ş/1333 H. BOA.İ.MMS. 197-1333/Ş-07 18/Ş/1333 H.

¹⁹ BOA.DUİT. 41-68, 8/Za/1336 H. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, 1.bs., İstanbul 1999, s. 26.

²⁰ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 6.bs., İstanbul 2010, s. 276.

²¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

Milli Mücadele aleyhine verilecek herhangi bir zarardan kaçınılmasını istemiştir.²² Nihayetinde de Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın başladığı günlerde Berlin'den yola çıkarak zaferi müteakip İzmir'den yurda dönmüştür.²³

Cumhuriyet Döneminde öncelikli olarak ticaretle uğraşmıştır. Ancak bu sırada da siyasetten çok fazla uzak düşmemiştir. Cumhuriyet Döneminde, aktif olarak ittihatçıların arasına katılıp siyaset yapmasa da Milli Mücadele Döneminde, Mustafa Kemal Paşa aleyhine yazılan bir mektup nedeniyle kendisini İstiklal Mahkemelerinde bulmuştur. Ancak mahkeme Azmi Bey'in masûmiyetine inanarak hakkında berâet kararı vermiştir.²⁴ Ancak bu sefer Azmi Bey, siyasetten tamamen uzak durmayı yeğlemiş ve uzunca yıllar Mersin ve İstanbul hattında sâkin bir hayat geçirmiştir. Bir kız babası olan Hüseyin Azmi Bey, 24 Temmuz 1944 tarihinde vefat etmiştir.²⁵ Cenazesi İstanbul Ferikköy mezarlığında toprağa verilmiştir.²⁶

2. İttihâd ve Terakkî Fırkasının Kısa Bir Tarihçesi

Daha sonraları Genç Türkler (Jön Türkler/Jeunes Turques) hareketi adını almış olan Yeni Osmanlıların çabası ile kurulmuş olan I. Meşrutiyet Döneminin Sultan II. Abdülhamid tarafından sonlandırılması, Türk Demokrasi Tarihinin ilk Millet Meclisi olan Meclis-i Mebûsânın 13 Şubat 1878 tarihinde kapatılması gibi gelişmeler yeniden “Hürriyet” düşüncesi için mücadelenin başlamasına neden olmuştur. Dönemin şartları düşünüldüğünde, hürriyet düşüncesinin işlerlik kazanması, Sultan II. Abdülhamid idaresindeki polis devletindeki hafiyelik teşkilatının yaygın olmasından pek mümkün olmamıştır. Ayrıca, gerek toplanma özgürlüğünün ve gerekse basın özgürlüğünün yok denecek kadar az olması, hürriyetperver Jön Türklerin, hürriyet mücadelesi için harekete geçmesini güçleştirmiştir.²⁷ Bu tür olumsuzluklara rağmen yine de İstanbul'un Gülhâne Semsî'nde bulunan Askeriyye-i Tıbbiyye Mektebi'nde, 19. yüzyılın sonlarına doğru yani 1 Mayıs 1889 tarihinde,

²² Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 275-276.

²³ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

²⁴ Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, İstanbul 2008, s. 232.

²⁵ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

²⁶ *Tasvîr-i Efkâr Gazetesi*, 25 Temmuz 1944.

²⁷ M. Vahit İpekçi, *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*, (Danışman: Doç. Dr. Tülay Alim Baran), Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 7.

tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo'nun öncülüğünde, İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet biraraya gelmiş ve "İttihâd-ı Osmanî Cemiyetini" kurmuşlardır.²⁸ Cemiyet, daha sonra Edirnekapı dışındaki İnciraltı Toplantısı'nda resmen kesinlik kazanmıştır.²⁹ 1 Mayıs'taki kuruluşundan iki ay sonra üye sayısı 12 kişiye ulaşmış olan İttihâd-ı Osmanî'nin bu toplantısında, Hersekli Ali Rüşdi başkan seçilmiş iken İbrahim Temo ise kullanılacak sıra numaralarından 1/1 ile seri başı olmuştur.³⁰ Cemiyetin bir numarası İbrahim Temo,³¹ yaz tatillerinde memleketi olan Arnavutluk'a gittiği sıralarda uğramış olduğu İtalya'da ziyaret ettiği mason locasından etkilenmiş ve İttihâd-ı Osmanî Cemiyetinin yapılanmasını buna göre teşekkül ettirmiştir. İtalyan ihtilâlcisi; "Carbonari" örgütünden esinlenen Cemiyet içerisinde hücreler kurulmuştur.³² Bu hücre yapılanmasıyla gizlilik üst seviyede tutulmuş ve cemiyet üyelerinin polis tarafından yakalanması güçleştirilmiştir.

İttihâd-ı Osmanî kuruluşundan 1895 yılına kadar özellikle bir fikir kulübü olarak çalışmış³³ ve Bursa Maarif Müdürlüğü yapmış olan Ahmet Rıza Bey'in Paris'e gelmesinden sonraki katkılarıyla cemiyetleşmeye yani siyasileşmeye başlamıştır. Bir süre sonra tıbbiye öğrencilerinden Arap Ahmed (Ahmet Verdani), Selanikli Dr. Nâzım ve Ali Zühti Beylerin de Paris'e kaçarak burada Paris Komitesi'nin bir

²⁸ Ahmet Demirbaş, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 130. İttihâd-ı Osmaninin kuruluş tarihi ile ilgili olarak Sina Akşin, 1889 yılını işaret etmiştir. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 28. Yine Dr. Reşid Bey hatıralarında, cemiyetin kuruluş yılını, 1889 olarak zikretmiştir. Ahmet Mehmetefendioğlu, *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları-Sürgünden İntihara*, İstanbul 1993, s. 10. Cemiyetin kuruluş yılı Ahmet Bedevi Kuran tarafından diğerlerinden farklı olarak 1892 yılı olarak verilmiştir. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Ankara 2001, s. 28. Ancak cemiyetin lideri ve bir numaralı şahsiyeti olarak hatıraları da yayınlanmış olan İbrahim Temo'nun vermiş olduğu tarihin daha gerçekçi olduğu kanaatini taşımaktayız.

²⁹ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959, s. 155.

³⁰ Demirbaş, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 131.

³¹ Türk tarihi kişilikleri olan Doktor Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve diğerleriyle birlikte Doktor İbrahim Temo da Sultan II. Abdülhamid'in otokrat yönetiminden ve büyük kuvvetlerin müdahalesinden Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtulması için Sultana karşı ilk gizli örgütün kurucuları arasında yer alır. Örgütün hedefi; ülkede demokratik gelişmelere yol açmaktır. Burada "İttihat ve Terakki" komitesi söz konusudur. Gazmend Shpuza, "Doktor Temo'nun Atatürk Hakkındaki İmajı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 13, Ankara 1994, s. 78-79.

³² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 29-30. Ayrıca, Cemiyetin Yunanlıların Etnik-i Eteria Cemiyetinden etkilendiğini de belirtenler olmuştur. Bununla ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Tahir Hatiboğlu, *Jön Türkler'den Son Türklere Tıbbiyeli*, İstanbul 2002, s. 20.

³³ Sina Akşin (edt.), *Türkiye Tarihi*, C. 3, İstanbul 1990, s. 171.

parçası olmaları, cemiyete işlerlik kazandıran diğer bir önemli faktör olmuştur.³⁴ Ahmet Rıza Bey'in isim babalığı yaptığı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ” bu suretle ortaya çıkmıştır. Cemiyetin propagandasını ise “Meşveret” isimli bir gazete yapmıştır.³⁵

İttihâd-ı Osmanî'nin Paris Şubesi olarak kurulan İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin faaliyetlerinin Sultan II. Abdülhamid'i rahatsız etmesi üzerine, 1897 yılında, Ferid Ahmed Celaleddin Paşa, olayın çözülmesi için Paris'e yollanmıştır. Paşa, cemiyet üyelerine yurda dönme veya yabancı elçiliklerde çalışma hakkı tanıdığı gibi yurt içinde bulunanlara da af sözü vermiştir. Bunun üzerine cemiyette çözümler başlamıştır. Bunlardan Mizancı Murad Bey'in, Celaleddin Paşa ile ilk anlaşan olması ve diğerlerini ikna etmeye çalışması, cemiyeti, neredeyse bitirme noktasına getirmiş, ancak Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nâzım gibi kimseler cemiyette kalmaya devam ederek faaliyetlerine devam etmişlerdir.³⁶

4 Şubat 1902 tarihine gelindiğinde Prens Sabahaddin'in girişimi ile Paris'te bir kongre yapılması kararlaştırılmıştır.³⁷ Avrupa'da yaşayan Genç Türkler arasındaki mevcut anlaşmazlıkları çözmek ve birleşmelerini sağlamak amacıyla düzenlenmesi kararlaştırılan bu kongrenin engellenmesi için Sultan II. Abdülhamid, Fransızlarla temasa geçmiş, böylece Paris Polis Teşkilatı tarafından bahsi geçen bu toplantının yapılması engellenmiştir. Bir süre sonra ise İttihâd ve Terakkî mensupları, bu kongrenin, Fransız enstitüsü azası Lefevre Pontalis'in evinde yapılmasına müsaade olarak muvaffak olmuşlardır. Ne var ki, 60 ile 70 kişi ile toplanan kongre tam bir

³⁴ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 30-31. Paris'e gelen ve cemiyetin çatısı altında toplananlar arasında Damad Mahmut Paşa'nın oğulları da yerini almıştır. Bu yıllarda cemiyete katılanların kimler olduğu ve ne gibi katkılar yaptığı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Durdu Mehmet Burak, “Enver Paşa'nın Hayatı ve İngiliz Belgelerindeki Düşün Raporu”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, No: 1, Mart 2005. s. 163-180. <http://www.ibu.edu.mk>. (10.11.2011).

³⁵ Meşveret Gazetesi, Ahmet Rıza'nın pozitivist fikirlerini yaymıştır. Sloganı, “İntizam ve Terakki” olmuştur. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1996, s. 196. Meşveret Gazetesi'nin ilk sayısı, 1 Aralık 1895 tarihinde yayınlanmıştır. İpekçi, *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*, s. 7. Meşveret Gazetesi'nin yazılarının İstanbul'da Harbiye ve Mülkiye okullarında okunması hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1985, s. 181-182.

³⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 27-52. Sultan II. Abdülhamid, Meşveret Gazetesi'nin kapanması için Fransa ve Belçika Devletleri nezdinde temaslarda bulunmuştur. Ancak gazete değişik yerlerde bastırılmaya devam etmiştir. İpekçi, *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*, s. 9.

³⁷ Hikmet Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 2.bs., İstanbul 2007, s. 49.

hüsranla sona ermiş,³⁸ birlik ve beraberlik olma noktasında toplanan kongre, aksine toplantı sonrasında iki gruba bölünmüştür. Bu iki gruptan birinin başında Ahmet Rıza Bey yer almış, diğer grubun başında da Prens Sabahaddin Bey yer almıştır.³⁹ Prens Sabahaddin, çoğunluğunu anasırın temsilcilerinden oluşan grupla yabancı güçlerin müdahale fikrini savunmuş, bütün faaliyetlerde anasır; Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudilerle işbirliğini esas almıştır. Böyle olunca da Prens Sabahaddin anasırlar tarafından destek görmüş ve onların desteğini sağlamıştır. Ahmet Rıza Bey ise Prens Sabahaddin'in bu görüşünün Osmanlı hükümlerlik haklarının ihlali manasına geldiğini, böyle bir fikrin kabul edilemez olduğunu savunmuştur.⁴⁰

I. Jön Türk Kongresi'nin başarısızlığından sonra 1907 yılına gelindiğinde ise II. Jön Türk Kongresi tertip edilmiş ve bu kongreye Ermeni Taşnaksutyun Fırkası da davet edilmiştir.⁴¹ Kongrenin organizasyonunu, Prens Lütfullah ile Arnavud İsmail Kemal düzenlemiştir. Kongreye davet edilenler de Prens Sabahattin, Prens Lütfullah ve İsmail Kemal'in isteği doğrultusunda davet edilmiştir. Prens Sabahaddin'in anasır düşüncesinden olsa gerek kongreye umûmîyetle Ermeni, Rum, Arnavut, Bulgar ve Yahudiler davet edilmiştir. Kongredeki anlaşmazlığın temelinde de bu fikir yatmış⁴² ve 1902 tarihli I. Jön Türk Kongresi'nden sonuç alınamadığı gibi 1907 tarihli II. Jön Türk Kongresi'nden de bir sonuç alınamamıştır.⁴³ İttihâd ve Terakkî içindeki bu anlaşmazlık sürecinde adem-i merkeziyyet yönetimini savunan Prens Sabahaddin'in grubunda; Dr. Nihat Reşad, Dr. Sabri, Siret, Fazıl ve Zeki Beyler yer almış iken merkezi yönetimden taviz vermek istemeyen Ahmet Rıza Bey'in grubunda ise Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir ve Ferit Beyler gibi meşhur kimseler yer almıştır.⁴⁴

³⁸ Süleyman Kani Ertem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999, s. 165-168.

³⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 203.

⁴⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, C. 2, İstanbul 1992, s. 83. Prens Sabahattin, 1906 yılında Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyetini kurmuştur. Ayrıca, "Terakki" adlı gazete çıkarmaya başlamıştır. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995, s. 64.

⁴¹ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 78.

⁴² Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 182-184.

⁴³ Ahmet Eyicil, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Dr. Nazım Bey*, Ankara 2004, s. 20.

⁴⁴ Süleyman Kocabaş, *Jön Türkler Nerede Yanıldı (1890-1918)*, İstanbul 1960, s. 67.

İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin isim babası Ahmet Rıza Bey⁴⁵ önderliğindeki Paris Şubesi, Hoca Kadri'nin başında bulunduğu Kahire Şubesi, İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet'in yönetimindeki Cenevre Şubesi ile İbrahim Temo'nun Balkanların çeşitli yerlerinde kurduğu küçük şubeler ve son olarak da Kafkasya'daki şubeler, cemiyetin siyasi yaşama etkisini olan etkisini artırırken⁴⁶ 1906 yılında Balkanlarda kurulmuş olan, M. Talat Bey önderliğindeki Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin 27 Eylül 1907 tarihinde, İttihâd ve Terakkî ile birleşmesi, cemiyetin sıçrama yapmasında fevkalaade öneme sahip olacaktır. Bu nedenle Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kuruluşuna ve İttihâd ve Terakkî ile birleşmesine bir göz atalım.

M. Talat Bey, Bursalı Mehmet Tahir, Naki, Ömer Naci, İsmail Canbolat ve Edip Servet Bey 1906 yılının Temmuz ayında bir araya gelmeye başlamışlar ve memleketin ahvali üzerine uzun uzadıya tartışmalardan sonra Eylül 1906 yılında M. Şükrü Bleda'nın evinde bir toplantı tertip ederek hükûmete karşı gizli çalışacak olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuşlardır.⁴⁷ Hücre biçiminde örgütlenen Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Merkezi Umûmî üyeliğini; M. Talat, İsmail Canbolat ve Rahmi Beyler yapmıştır.⁴⁸ Şimdilerde ise önemli ittihatçıların teşkilata katılmalarından bahsedelim.

Erkân-ı Harb Binbaşısı Enver Bey, 31 Ekim 1906 tarihinde, 152 numara ile Osmanlı Hürriyet Cemiyetine dâhil olmuştur.⁴⁹ Enver Bey'e Manastır Bölgesi, faaliyet alanı olarak verilmiştir. Kendisi, burada teşkilatın örgütlenmesi sorumluluğu üstlenmiştir.⁵⁰ Kâzım Karabekir ise cemiyete, 30 Kasım 1906 tarihinde, dâhil

⁴⁵ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 155-156.

⁴⁶ Demirbaş, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 61.

⁴⁷ Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 13. Beş Çınar Bahçesi'ndeki bu toplantıda bir tüzük hazırlanmış ve tüzüğe göre üyelerin yalnız kendilerini üye yapan rehber ve iki üyeden başka kimseyi tanımayacağı, yemin şekli ve idama dair bir iki şart getirilmiştir. Yemin etme yeri olarak, Mithat Şükrü Bleda'nın evi belirlenmiştir. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s. 10-15.

⁴⁸ Cemiyetin üç kişilik Heyet-i Âliyesi'nin başında yine M. Talat Bey vardır. Cemiyet üyelerinden sadece yemin merasimine getirilenler birbirlerini tanıma fırsatı bulmuştur. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, (Yay. Haz: Faruk Özergin-Emel Özergin), İstanbul 1982, s. 131. Cemiyete üye kaydedilmesinde, Mason Teşkilatına has bir usul tatbik edilmiştir. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, Ankara 1995, s. 51.

⁴⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, s. 177.

⁵⁰ Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, s. 17.

olmuştur. Özellikle, Enver ve Kâzım Beylerin cemiyete dâhil olması, Manastır vilâyetinde, cemiyetin taraftar sayısını artırmıştır.⁵¹ Mustafa Kemal ise 1907 yılında Selanik'te kurduğu, Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Osmanlı Hürriyet Cemiyetine dâhil olmasıyla cemiyet üyeliği başlamıştır.⁵²

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, “Neyyir-i Hakikat” adlı bir gazete çıkarmış ve yayınlarında da hükûmetin faaliyetlerini tenkit etmiştir. Özellikle cemiyet, genç subayların katılımını sağlamayı hedeflemiş, bu doğrultuda 3. Ordu Kumandanlığı'na dâhil subayların büyük bir kısmını içine alarak faaliyet alanını genişletmiştir. Çalışmalarını gizlilik içinde yürütmeye özen gösteren cemiyet, özellikle üye seçimlerinde çok dikkatli davranarak önceliği seçkin subaylara vermiştir. Böylece ülkede acil rejim değişikliğini sağlayacak derecede idealist kimselere sahip olmuştur.⁵³ Balkan topraklarında subaylar arasında Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin yaygınlaşması, İttihâd ve Terakkîci Ahmet Rıza Bey'in grubundan olan Dr. Nazım Bey'in gözünden kaçmamış ve O, Balkanlardan başlayacak mücadelenin daha çabuk bir netice vereceğini düşünmüştür. Artık Paris'te kalınmasından ziyade Balkanlara geçilmesini ve buradan harekete geçilmesi gerektiğine inanan Dr. Nazım Bey, Selanik'e hareket etmiştir.⁵⁴

Dr. Nazım Bey'in Balkanlara gelmesi ve burada Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile temasa geçmesi Meşrûtiyet'in ikinci defa ilan edilmesinin yolunu açacaktır. O'nun telkinleri ile zor da olsa bölgede etkili olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin ismi üyeleri tarafından oy çokluğu ile Osmanlı İttihâd ve Terakkî ismine çevrilmiştir.⁵⁵ 27 Eylül 1907 tarihinde bu iki cemiyet, Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir.⁵⁶ Merkezi Paris olan Osmanlı Terakkî ve İttihâd Cemiyeti ile

⁵¹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, s. 525.

⁵² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. I, İstanbul 2004, s. 121.

⁵³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 203.

⁵⁴ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, s. 131.

⁵⁵ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, s. 131. Dr. Nazım'ın Paris'ten Selanik'e gelmesi ve buradaki faaliyetleri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 31.

⁵⁶ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 244. 27 Eylül 1907 tarihli birleşimde bir mukavele kaleme alınmıştır. Sina Akşin, “İttihat ve Terakki Üzerine”, *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, No. 1, Mart 1971, s. 153. Bu mukavelede şunlar yazmıştır:

merkezi Selanik olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin 27 Eylül 1907 tarihinde birleşmesiyle teşkilat amaç ve örgüt açısından dinamiklik kazanmıştır. Böylece, Paris merkezi; harici, Selanik merkezi; dâhili olunmak üzere faaliyetler daha sistemli bir hale getirilmiştir.⁵⁷ Nihayet, bu sistemli hareketler sonucunda 23 Temmuz 1908 tarihinde, Manastır Hükûmet Meydanı'nda sabah saat dokuz dolaylarında Kurmay Binbaşı Vehib Bey tarafından nutukla Meşrutiyet ilan olunmuştur. Aslına bakılırsa II. Meşrûtiyet, İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin eseri olmuştur.⁵⁸ İttihâd ve Terakkî Cemiyetinden de dâhildekilerin eseri olmuştur.⁵⁹

1908 yılında genel olarak, Meşrûtiyet'in îadesinden sonra cemiyet, siyasi bir program hazırlayarak siyasallaşma veya fırkalaşma noktasında önemli bir adım atmıştır. Ayrıca, bu yıllarda ordu ile hükümet ilişkilerinin nasıl olabileceğinin tayinine çalışılmıştır. 1909 yılına gelindiğinde ise İttihat ve Terakki Cemiyeti, sahadan çekildiğini, bunda böyle sosyal ve kültürel işlerle meşgul olacağını beyan etmiş, kuracağı kulüpleri vasıtasıyla halkı yükseltebileceğini ilân etmiştir. Cemiyetin hüküm ve nüfuzunu mecliste kazandığı 140 kişilik bir ekseriyete devrettiği ve siyasi sahada faaliyeti fırka grubunun yapacağını açıklayarak fırka üyeliği ile devlet görevini birbirinden ayırmıştır. 1910 yılına gelindiğinde cemiyet, halk ile meclisteki grubu arasında elçi rolünü üstleneceğini beyan etmiştir. Bu suretle cemiyet ile onun meclisteki grubu birbirini tamamlayan ve fakat sahaları ayrı iki şahsiyyet olarak belirtmiştir. 1911 yılında ise Selanik'te toplanan bir kongrede Kanûn-ı Esâsî'nin değiştirilmesi kararlaştırılmış, ayrıca umûmî merkez azaları yediden on ikiye çıkarılmıştır. 1912 yılındaki kongreden sonra ise Meclis-i Mebûsân feshedilmiştir.

“Merkezi Paris olan Osmanlı Terakkî ve İttihâd Cemiyeti ile merkezi Selanik'te olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 19 Şaban 1325 ve 14 Eylül 322 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren Osmanlı Terakkî ve İttihâd Cemiyeti namı altında ittihath etmiştir. Mustafa Emil Elöve, “İkinci Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1, Ankara 1952, s. 197.

⁵⁷ Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, (çev. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 141-143.

⁵⁸ İpekçi, *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*, s. 10.

⁵⁹ Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul 1946, s. 189. Bu konu ile ilgili olarak Mithat Bey, şunları yazmıştır: “Avrupa gazeteleri, ihtilâlin muvaffakiyetini, Avrupa'da çalışan Jön Türklerle, memleket içinde çalışan İttihâd ve Terakkî teşkilatı arasında taksim ediyorlardı. Hâlbuki bu görüş hakikate aynen tevafuk etmemekteydi. Hariçte çalışanlar ihtilâl hareketi üzerinde çok az müessir olmuşlardı. Asıl işi, Resne Dağları'nda, Manastır'da, Selanik'te çalışanlar başarmıştı. Binaenaleyh, bu hareket, Avrupa gazetelerinin dedikleri gibi Jön Türklerin direktif ve tesiri altında başarılmış değildi.”

Akabinde yeni bir seçime gidilmiştir. 1913 yılına gelindiğinde, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti, Bâb-ı Âlî Baskını ile iktidarı zorla ele geçirmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ve Bulgar tarafından Edirne'nin işgal edilmesi gibi ardı ardına gelişen olaylar, cemiyetin memleket idaresinde tek kalmasına neden olmuştur. İdarede tek başına kalan cemiyet, 1914 yılında Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na sokmuştur. 1916'lı yıllara gelindiğinde, cemiyetin veya fırkanın Türkçü ve Milliyetçi olduğu açıkça ilan edilmiştir. 1917 yılına gelindiğinde fırka kongresinde, fırkanın dış siyasetteki başarılarından söz edilmiştir. Özellikle Brest Litovsk Barış Antlaşması ile Çarlık Rusya'nın tarihe karışmasının İttihâd ve Terakkînin sağlam dış siyaseti yüzünden olduğu şeklinde ilan edilmiştir.⁶⁰ Ancak, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru cephelerden kötü haberlerin gelmesi üzerine İttihâd ve Terakkî Fırkası son kongresini düzenlemiş, Teceddüt Fırkasına dönüşme kararı alarak kendisini lağvetmiştir.⁶¹ İttihâd ve Terakkî, bu tarihten sonra resmen siyasi hayattan çekilmiş ve ruhen uzunca yıllar varlığını sürdürmüştür.

2.1. Azmi Bey'in İttihâd ve Terakkî Cemiyetine Girişi

İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin Selanik şubesi, bir başka ifadeyle dâhili şubesi, Meşrûtiyet'in yeniden kazanımında başrol oynamış ve buranın askeri ve sivil cemiyet kadrosu, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar mukadderatında pay sahibi olmuşlardır. Selanik şubesinin sivil kadrosundan Azmi Bey de İttihâd ve Terakkî Cemiyetine üye olması ile ilgili olarak, 1926 yılındaki Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusunda mahkeme reisinin, "İttihâd ve Terakkî Fırkasına ne vakitten itibaren bağlısınız?" sorusuna, "Meşrûtiyetten iki üç sene evveldi. Drama'da müdde-i umûmî iken." diye cevap vermiştir.⁶² Azmi Bey'in bu cevabında, İttihâd ve Terakkî Cemiyetine ne zaman üye olduğu ile ilgili olarak iki tane veri vardır. Bunlardan ilki; "Meşrutiyyet'ten iki-üç sene evveldi" deyişi, ikincisi; "Drama'da müdde-i umûmî iken" deyişidir. Eğer Azmi Bey, Meşrutiyyet'ten iki-üç sene önce İttihâd ve Terakkî Cemiyetine üye olmuş ise İttihâd ve Terakkî Cemiyetine üyeliği, 1905-1906

⁶⁰ Semih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul 1960, s. 62-65.

⁶¹ Erol Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, 2008, s. 181-182.

⁶² *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 4, 4 Ağustos 1926. Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i Kasd ve Taklîb-i Hükûmet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar*, 1.bs., İstanbul 2005, s. 83.

yıllarında başlamıştır. Azmi Bey ise bu yıllarda Manastır vilayetine bağlı Pirlepe Kazasında, Bidâyet Mahkemesi Cezâ Reisi'dir. Eğer ki Azmi Bey, Selanik vilayetine bağlı Drama Sancağı'nda müddeî-i umûmi iken İttihâd ve Terakkî Cemiyetine üye olduysa cemiyet üyeliği, 1907 yılında başlamıştır. Çünkü Azmi Bey, 29 Mart 1907 tarihinde Drama Sancağı'na atanmıştır. Görülüyor ki Azmi Bey'in İttihâd ve Terakkî Cemiyetine katılması ile ilgili ifadesinde zamansal anlamda bir çelişki vardır. Sonuç itibarıyla Azmi Bey adlî memûriyette iken İttihâd ve Terakkî Cemiyetine katılmıştır.⁶³

Sultan II. Abdülhamid'in mutlak merkezîyetçi idaresinin tesirlerinin azaldığı ve 3. Ordu Kumandanlığı'nın merkezi olan⁶⁴ Selanik topraklarında başlayan Azmi Bey'in ittihatçılığı, kısa bir süre içerisinde kendisini birçok konuda söz sahibi yapacak asker-sivil bir kadro içerisinde bulmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kaderinde rol oynamış, bu asker-sivil kadronun bir parçası olmuş olan Azmi Bey, 1926 yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde, İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası'nda yargılanana kadar ittihatçılık serüveni devam etmiştir. Mahkemeden berâet ettikten sonra ise siyasetten uzak kalmayı tercih etmiştir.

2.2. Teşkilât-ı Mahsûsa ve Azmi Bey ile Aziz Bey'in İsim Karışıklığı

Bu başlık altında asıl anlatılmak istenen, Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi olarak İstanbul Polis Müdürü Umûmîsi Azmi Bey ile Emniyet Umûm Müdürü Aziz Bey'in isimlerinin birbirleriyle karıştırıldığıdır. Bu nedenle konuya geçmeden evvel kısaca Teşkilât-ı Mahsûsa'dan bahsedelim. Öncelikle şunu söylemeliyiz ki Osmanlı Harbiye Nâzırı Enver Paşa tarafından Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, İngilizlerin, Intelligence Servicene benzetilerek teşekkül edilmiş olan⁶⁵ Teşkilât-ı Mahsûsa hakkında bilenenler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle de teşkilat hakkında belirli saptamalarda bulunmak oldukça zordur.

⁶³ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 4, 4 Ağustos 1926. Selma Ilkan-Faruk Ilkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i Kasd ve Taklîb-i Hükûmet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar*, 1.bs., İstanbul 2005, s. 83.

⁶⁴ Cemal Kutay, *31 Mart'ın 90. Yılında*, İstanbul 1999, s. 25.

⁶⁵ Emin Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, 4.bs., İstanbul 2003, s. 166.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluş tarihi ile ilgili olarak, Enver Paşa'nın gizli bir emir yayınladığı, 5 Ağustos 1914 tarihi,⁶⁶ resmi tarih kabul edilmişse de bazı veriler teşkilatın zihniyet olarak daha öncelerde varlık gösterdiğini ortaya koymuştur. Şöyle ki teşkilatın önemli simalarından Eşref Kuşçubaşı, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kuruluş tarihini bir ifadesinde, “Nitekim böylede oldu ve tarihlerimizin ikinci meşrûtiyet adını verdikleri bu neticede, 1904 de başlamış olan mücadelemizin ve bu mücadelenin daha sonra sembolleşmiş adı olarak benimsediğimiz Teşkilât-ı Mahsûsa'nın hissesi cidden büyüktür.”⁶⁷ diyerek teşkilatın zihniyet olarak kuruluş tarihini 1904 yılına kadar götürmüştür. Cemal Paşa ise 1913 yılında, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Batı Trakya'yı işgalinden bahsetmekte ve teşkilatın Balkan Savaşları sırasında Batı Trakya'da bir süreliğine yönetim tesis ettiğine değinmektedir.⁶⁸ Enver Paşa'nın Teşkilât-ı Mahsûsa'sını oluşturan komitacı subayları, Libya'da İtalyanlara karşı, “Fedâi Zâbitân” olarak çarpıştıktan sonra bu seferde, Trakya'da, Bulgarlara karşı mücadele etmişler ve I. Balkan Savaşı sonrasında kaybedilen Edirne'yi, 21 Temmuz 1913 tarihinde, geri almayı başarmışlardır. Sonrasında da bunlar Edirne'nin batısına doğru ilerleyip yöredeki çoğunluğu oluşturan Müslümanlar için Batı Trakya Geçici Hükûmeti'ni kurmuşlardır.⁶⁹ 1918 yılı sonlarında Meclis-i Mebûsânda Beşinci Şube'de yapılan soruşturma sırasında da Atıf Bey, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Batı Trakya'da kurulduğuna dair şunları söylemiştir: “Süleyman Askerî Bey Garbî Trakya'da, Balkan Harbi'nin nihâyetlerinde oralarda çalışmıştı. Bu suretle yanında oralarda çalışmış arkadaşları vardı. Onlar henüz bir yere tayin edilmemişlerdi. Bu seferberlik ilan olununca, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın esasını tesis ettiler...”⁷⁰ Bahsi geçen bu soruşturmada kimi üst düzey İttihâd ve Terakkî yöneticileri ile hükûmet üyeleri Teşkilât-ı Mahsûsa'yı, I. Dünya Savaşı arifesinde Rusya hudutlarında ve Kafkasya'da Harbiye Nezâretine bağlı bir çete teşkilatı olarak tanımlamışlardır.

⁶⁶ Tefik Bıykoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I, Ankara 1992, s. 89.

⁶⁷ Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Genci*, İstanbul 1962, s. 22.

⁶⁸ Philip Hendrick Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa Osmanlı Devleti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, (çev. Tansel Demirel), 3.bs., İstanbul 2003, s. 54.

⁶⁹ Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, 7.bs., İstanbul 2009, s. 130-152. Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi komitacı subayların Batı Trakya Türk Cumhuriyeti adı altında bağımsız bir yönetim kurmaları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihâd ve Terakkî'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 19.

⁷⁰ Kocahanoğlu, *İttihâd ve Terakkî'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, s. 589.

Ayrıca, yine dönemin hükûmet üyeleri, teşkilatın hükûmete veya sadrazama ya da İttihâd ve Terakkî Cemiyetine değil de doğrudan doğruya Harbiye Nezâretine yani orduya bağlı olduğunu vurgulamaya çalışmışlardır.⁷¹

1914 yılı Temmuz ayının son günlerinde, seferberliğin ilan edildiği günün gecesinde, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Merkezinde kurulmasına karar verilen Teşkilât-ı Mahsûsa,⁷² bir casusluk teşkilatı olarak, çete ve gerilla savaş taktikleri içerisinde yer aldığı gibi ayrıca sırası geldiğinde düzenli ordu birliklerine dahi yardımcı olmuştur. Arap dünyasındaki gibi ayrılıkçı hareketlere karşı İslâm Birliği düşüncesini işlemiş olan teşkilat, ezelden beri süregelen Türkçe konuşan iktidarın devamı için Türk Birliği fikrini esas almıştır.⁷³

Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıktığı kesinlik kazanan "Umûr-u Şarkîye" de denilen Teşkilât-ı Mahsûsa'ya⁷⁴ ilk olarak kuruluşundan 14 Nisan 1915 tarihine kadar Süleyman Askeri Bey başkanlık etmiştir.⁷⁵ Süleyman Askeri Bey, Irak Cephesinde vefat ettikten sonra başkanlığa, Ali Bey Başhampa getirilmiş ve Başhampa, 24 Mayıs 1915 tarihinden 31 Ekim 1918 tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür. Son olarak da teşkilatın başına Hüsamettin Ertürk getirilmiştir. Mütareke Döneminin sıkıntılı günlerinde Teşkilat-ı Mahsusanın başkanlığını üstlenen Ertürk, bu zorlu görevini, 5 Aralık 1918 tarihine kadar sürdürmüştür.⁷⁶ I. Dünya Savaşı'nın sonunda da Enver Paşa, Hüsamettin Ertürk Bey'e Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kaldırıldığını, bundan sonra teşkilatın adının Umûm Âlemi İslâm İhtilâl Teşkilâtı olacağını bildirmiştir. Sonrasında Sadrazamlığa ve Harbiye Nâzırlığı'na getirilmiş olan Müşir İzzet Paşa, Hüsamettin Ertürk Bey'e, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın savaşı kazanan İtilâf Devletleri'nin aleyhine çalışma yaptığı için lağvedildiğini bildirmiş ve kendisinden silah ve cephanelerin teslim edilmesini istemiştir. Teşkilât-ı

⁷¹ Kocahanoğlu, *İttihâd ve Terakkî'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, s. 92-109.

⁷² Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul 1997. Bu kitap 1934 yılında Vakıf Gazetesi'nde "Umûmî Harpte Teşkilat-ı Mahsusa" adıyla ve A. Mil imzasıyla tefrika halinde yayımlanmıştır.

⁷³ Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa Osmanlı Devleti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, s. 8-9.

⁷⁴ Necdet Uysal, "Çöküşten Mütarekeye Osmanlı'da Haberalma", *A. Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, Kasım 2007, s. 531.

⁷⁵ Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Süleyman Askeri Bey ile ilgili olarak geniş biyografisi için bkz. Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Süleyman Askeri Bey*, İstanbul 2008.

⁷⁶ Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, 1.bs., İstanbul 2001, s. 4.

Mahsûsa'nın pek çok mensupları bu sırada ellerindeki silah ve cephaneleriyle birlikte Anadolu'ya geçmişlerdir.⁷⁷ Geride kalan teşkilat mensupları, örgüt kapatıldıysa da faaliyetlerini gayri resmi olarak ve başka adlar adı altında devam ettirmeye gayret etmişlerdir.⁷⁸ Şimdi ise Azmi Bey'in bazı kaynaklarda geçtiği üzere Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi olup olmadığını açıklığa kavuşturalım.

Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'de Siyasi Partiler" isimli eserinde, Dr. Bahaeddin Şakir Bey için, "Teşkilât-ı Mahsûsa içerisinde Süleyman Askeri Bey, Atıf Bey, Azmi Bey ve Nazım Bey'den sonra beşinci üyesidir."⁷⁹ demiştir. Tarık Zafer Tunaya tarafından Azmi Bey, Teşkilât-ı Mahsûsacılar arasında üçüncü sırada gösterilmiştir. Bir başka ifadeye göre, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ilk üç adamından birisi olarak zikredilmiştir. Ahmet Eyicil, "İttihâd ve Terakkî Liderlerinden Dr. Nazım Bey" isimli eserinde ise şunları yazmıştır:

".... Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Enver Paşa'nın isteği üzerine Teşkilât-ı Mahsûsa kuruldu ve kendisine bağlandı. Bu teşkilatın çekirdek kadrosunu Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Yüzbaşı Atıf, Binbaşı Süleyman Askeri ve Emniyet Müdür Muâvini Azmi Bey oluşturuyordu. Bu teşkilat gerilla savaşı, istihbarat ve düşman topraklarına akınlar yapma gibi görevler üstlenecekti.⁸⁰

Ahmet Eyicil, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce Enver Paşa tarafından kurulduğunu ve örgütün çekirdek kadrosu arasında Azmi Bey'in de Emniyet Müdür Muâvini sıfatıyla yer aldığını yazmıştır. Azmi Bey'in emekli sandığındaki hizmet cetveli ile emniyetteki özlük dosyasına bakıldığında kendisinin emniyet müdür Muâvinliği yapmadığı görülecektir.⁸¹ Ahmet Eyicil'in belirttiği Emniyet Müdür Muâvini; Aziz Bey'dir.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın merkez umûmî üyelerinden Atıf Bey, 1918 yılı sonlarında Meclis-i Mebûsânda Beşinci Şubede yapılan soruşturma sırasında vermiş

⁷⁷ Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, s. 167.

⁷⁸ Balçioğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, s. 8.

⁷⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler İttihâd ve Terakkî Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, C. 3, İstanbul 1989, s. 277.

⁸⁰ Eyicil, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Dr. Nazım Bey*, s. 159.

⁸¹ Azmi Bey'in Emekli Sandığı'ndaki Hizmet Cetveli için ayrıca bkz. Ek-1, Azmi Bey'in emniyetteki sicil dosyasındaki hizmet yerleri ve rütbeleri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Ek-4.

olduğu ifadesinde, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın üçüncü isminin Azmi Bey mi yoksa Aziz Bey mi olduğunu anlamamızda yardımcı olacaktır. Atıf Bey kendisine sorulan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ne suretle vücuda getirildiği sorusuna cevaben der ki: "... seferberlik ilan olunca, Teşkilât-ı Mahsûsa'nın esasını tesis ettiler ve seferberlikte vezâif (görev) çoğalınca, bir komisyon halinde toplandı. Harbiye Nezâretinde Süleyman Askerî Bey, bendeniz, Dr. Nâzım, bir de Emniyeti Umûmîye Müdürü olarak, dördümüzden mürekkep bir komisyon teşekkül etti." Reis Bey'in, "Emniyet-i Umûmîye Müdürünün ismini söyleyin" demesi üzerine Atıf Bey, "Aziz Bey, efendim." demiştir.⁸² Teşkilât-ı Mahsûsa'nın kurucularından Atıf Bey'in ifadesinden anlaşıldığı üzere Azmi Bey, teşkilatın üyesi değil; Aziz Bey, teşkilatın bir üyesidir. Yine Atıf Bey ile aynı şubede sorgulana İttihâd ve Terakkî Cemiyeti üye ve yöneticilerinden eski Merkez Kumandanı Cevat Bey şunları söylemiştir:

"Bendeniz bulunduğum zamandan evvelini, ne zaman teşekkül ettiğini bilemiyorum. Süleyman Askerî Bey, sonra Halil Bey ve ondan sonra da bendeniz buldum. Bana getirdikleri muâmelât ve ihtiyacâtı, Harbiye Nezâreti vesâir devâir (daireler) nezdinde vasıta olmak üzere tedvîr (idare etmek) ettim. Muâmelât-ı zâtiyyeden tayîn edilmiş bir hayli zâbitân, muhtelif şubelere bakmak üzere bulunurlar. Bu esnada onlar meyânında, (arasında) Dr. Nazım, Atıf ve Emniyeti Umûmîye Müdürü Aziz Beyler bulunurdu."⁸³

Görülüyor ki gerek Atıf Bey ve gerekse Cevat Bey, Tarık Zafer Tunaya ve Ahmet Eyicil'in Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi olarak ifade etmek istedikleri isim Emniyet Umûm Müdürü Aziz Bey'dir. Aziz Bey'in de 1915 ve 1918 yılları arasında Emniyet Umûm Müdürlüğü yapmış olması durumu izâh etmektedir.

Her ne kadar Azmi Bey, Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi olmasa da İstanbul Polis Müdür Umûmîliğinden sonra ünlendiği emniyetçi kimliği ile bazı olaylar münasebetiyle Teşkilât-ı Mahsûsacı olduğu sanılmıştır. Bu nedenle Tarık Zafer Tunaya ve Ahmet Eyicil'in böyle bir hataya düştüğünü sanmaktayız. Bakınız, Orhan Koloğlu, "Üç İttihatçı" adlı eserinde, İstanbul Polis Müdürü Umûmîsi Azmi Bey'in

⁸² Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, s. 589.

⁸³ Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, s. 576.

Şerif Paşa'ya⁸⁴ suikast için Paris'e gittiğini yazmakta ve satır aralarında Azmi Bey'i, Teşkilât-ı Mahsûsacı gibi ifade etmektedir. Şerif Paşa suikastı ile ilgili olarak geçen bu ifadeleri her kim okursa Azmi Bey'in Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi biri olduğunu kolaylıkla söyleyebilir. Kitaptan anlaşıldığı üzere Azmi Bey, Paris'te iken İttihâd ve Terakkî Komitesi yanlısı kimseler ile temaslarda bulunmuş, bu durumdan haberdar olan Şerif Paşa, kendisine suikast düzenleneceği fikrine kapılmıştır. Bunun nedeni ise Azmi Bey tarafından Talat Paşa'ya gönderilen bir mektubu ele geçirmiş olmasından kaynaklanmıştır. Mektupta şunlar yazılmıştır:

“Şerif, Paris'te aleyhimize İngiliz ve Rus elçilikleriyle temasta. Çok mebûs ve senatör tanıyor ve aralarında samimi dostları var. Devletimizin güvenliği için alınan önlemlere karşı eylem yapabilir. O'na çok önem verilmelidir. Buraya elçilikle ilişkisi olmayan bir görevli gerekli, elçilikte zararlı adamlar var. Şerif, Cenevre'de kongre düzenleyecek, Araplar da katılacak...”⁸⁵

Şerif Paşa hakkında Azmi Bey tarafından Talat Paşa'ya gönderilen mektupta, Şerif Paşa aleyhinde Azmi Bey'in kaleminden bu tarz cümleler sarf edilmesi, Şerif Paşa'nın kendisine yönelik bir suikast girişimi olacağı yönünde şüpheye düşmesine neden olmuştur. Çok geçmeden de İttihâd ve Terakkînin Meşhur Polis Müdürü Azmi Bey'in Paris'te bulunduğu sırada Şerif Paşa'ya karşı bir suikast girişiminde bulunulması, Şerif Paşa'nın bu yöndeki iddiasını güçlendirmiştir. Şerif Paşa'ya yapılan suikast girişimine gelecek olursak, Cemal Paşa'nın yaveri olan Kemal Bey isimli şahıs birkaç defa Şerif Paşa'nın evinin bulunduğu apartmanı yoklamış ve nihayetinde Şerif Paşa'nın evine zorla girmiş ve sağa sola ateş etmeye başlamıştır. Şerif Paşa'nın banyoda bulunduğu bu sırada Paşa'nın damadı Salih Bey, hemen dışarı fırlayarak elindeki revolverini Kemal Bey'e yönelterek kendisini öldürmüştür. Böylece Şerif Paşa'ya suikast girişimi teşebbüs aşamasında kalmıştır. Neden İttihâd

⁸⁴ Şerif Paşa hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Taner Aslan, “Saidpaşazade Mehmet Şerif Paşa Muhalefeti ve İkinci Meşrûtiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi”, *A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S. 50, Ankara 2011, s. 1-48, Rohat Alakom, “Şerif Paşa-Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 196, Nisan 2010, s. 94-97. Ayrıca Şerif Paşa, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastının fikri faileri arasındadır. *Polis Mecmuası*, “İrade-i Seniye”, (çev. Mustafa Müjdeci vd.) S. 1, İstanbul 1 Temmuz 1329, s. 10-11.

⁸⁵ Orhan Koloğlu, *Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, 1.bs., İstanbul 2011, s. 164.

ve Terakkî iktidarı veya mensupları, Şerif Paşa'ya düzenlenen suikast girişiminde anılmışlardır? Cevabı, Şerif Paşa, o sıralarda İttihâd ve Terakkînin, Fransa'dan borç para bağlama⁸⁶ girişimine engel olmaya çalışmış ve bu doğrultuda Şerif Paşa, propaganda niteliğinde Paris sokaklarında büyük yaftalar yapıştırmak yoluyla halkın dikkatini bu borç para bağlama girişimi aleyhine çekmeye uğraşmıştır. Bu durum doğal olarak ittihatçıları kızdırmış ve Şerif Paşa'nın varlığı kendileri için zararlı görünmeye başlamıştır.⁸⁷ Suikast öncesinde de İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü Azmi Bey'in Paris'te bulunması ve Şerif Paşa aleyhinde Talat Paşa'ya mektup yazması, suikast olayında Azmi Bey'in de parmağının olduğu izlenimi uyandırmıştır. Azmi Bey'in isminin de bu tarz suikast olayında geçmesi, O'nun Teşkilât-ı Mahsûsacı olduğu sanısını kuvvetlendirmiştir. Azmi Bey hakkında bu yönde bir izlenim uyanmasına neden olan bir diğer gelişme ise O'nun Kahire'de iken İngiliz istihbaratının, İngiliz Protektora İdaresi'nin Komutanı'na, 31 Ocak 1914 tarihiyle sunduğu, "Mısır'daki Türkler" başlıklı bir yazısıdır. Azmi Bey'in Paris'ten Kahire'ye geldiğini ve Miralay Sadık Bey'in⁸⁸ korunması gerektiğini belirten bu raporda özetle şunlar yazılmıştır:

"1908 Anayasası'nın ilanından beri Mısır'a çok sayıda sığınan Türkler, ya eski rejimin adamları ya da Jön Türklerdi. İttihâd ve Terakkî Komitesine mensup olmadıkça kimseden korkmuyorlardı. Kahire polisi aldığı bilgilere dayanarak sığınmacıların Kâmil Paşa ve benzeri ünlülerini koruma altında tutuyordu. Eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in bir miktar gizli ajan ile birlikte memleketimizi ziyareti ve özellikle Şerif Paşa'ya düzenlenen saldırı üzerine polisimiz tarafından özel önlemler alındı. Yüksek bir makam tarafından bana şahsen verilen bilgiye göre, en inanılrlık niteliği taşıyan eski Sadrazam Ferit Paşa ve sabık Şeyhülislâm'ın en büyük tehlike içinde olduğudur. Aynı şekilde

⁸⁶ Sait Halim'in teşkil ettiği kabinede Maliye Nazırlığı görevini üstlenen Cavid Bey, bu görevi sırasında Paris'te borç aramanın peşinde olmuştur. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 56.

⁸⁷ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 323.

⁸⁸ Miralay Sadık Bey, bir aralık İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin Manastır Teşkilatı'nın başına geçmiş, ordu tarafından sevilmiş bir şahsiyettir. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 238. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ikinci reisi olan Miralay Sadık Bey, Bâb-ı Âlî Baskını'ndan kısa bir süre sonra diğer muhalifler ile beraber Şerif Paşa'nın yanına Paris'e gitmiştir. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 31-33.

‘Entente’ (Ahrar) Fırkasının lideri Miralay Sadık Bey’e de özel koruma uygulanması gereklidir. Bu belirtilenler dışında, polisin topladığı bilgilere göre İttihâd ve Terakkî ikisi de Paris’te bulunan eski Dâhiliye Nâzırı Raşit Bey ile Prens Sabahaddin’i de hedeflediği gibi, halen Nis’te bulunan Şeyhülislâm’ın oğlu Muhtar Bey’i ve Kahire’deki Sadri Efendi’yi de hedefliyor...”

İngiliz Komutanı General Kitchener, 2 Şubat 1914 tarihli yazısıyla bu raporu İstanbul’daki elçi Mallet’ye ulaştırmış ve kendisini uyarmıştır. Mallet’e şunları söylemiştir:

“Şerif Paşa olayının burada da tekrarlanacağından korkum var. Her halde buradaki Osmanlı Yüksek Komiserliği’nin bunlardan haberi vardır. Üst makamlarından bir uyarı gelirse en azından en çok endişe edilenlerinden bazılarının buradan çekilmeleri sağlanır. Burada olacak her suikastı İstanbul Hükûmeti’nden ayrı düşünmek mümkün değildir.”⁸⁹

İngiliz raporu, Azmi Bey’in Paris’ten Kahire’ye geçtiğini ve bir miktar gizli ajanlarla (Teşkilât-ı Mahsûsacılarla) birlikte Mısır Hükûmeti ve kendileri tarafından koruma altına alınan İttihâd ve Terakkî iktidarının muhaliflerine karşı suikast girişiminde bulunabileceklerini imâ etmiştir. İngiliz istihbaratı, eski Polis Müdürü Azmi Bey ile bir kısım ajanların hedefleri arasında hangi muhalif kimselerin olduğunu açıklayarak, Azmi Bey’i Teşkilât-ı Mahsûsacı olarak addetmişleridir. Her ne kadar Azmi Bey’in ismi gerek Şerif Paşa suikastı ve ardından da Kahire’ye gitmesi ve bir kısım ajanlarla İttihâd ve Terakkî iktidarı muhaliflerine yönelik eylemlerde geçmiş olması, O’nun teşkilat üyesi olduğu izlenimi doğursa da kendisi bilinenlere göre Teşkilât-ı Mahsûsa’nın üyeliğini yapmamıştır. Yukarıda da açıklandığı üzere Teşkilât-ı Mahsûsa’nın merkezi umûmî üyeliğini Emniyet Umûm Müdürü Aziz Bey yapmıştır.

3. Azmi Bey’in Memûriyet Dönemi

Azmi Bey, sırasıyla Bursa Mekteb-i İbtidâî, Rüşdiyyesi, İdâdî-i Askeriyye ve Mekteb-i Hukukiye’yi⁹⁰ bitirdikten sonra 1894 senesinin Nisan ayında stajyer olarak

⁸⁹ Koloğlu, *Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, s. 164-170.

⁹⁰ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H.

Bursa İstinâf Mahkemesi Kaleminde memûriyet hayatına başladı.⁹¹ Zabıt kâtibi olarak başlayan memûriyet hayatı, I. Dünya Savaşı'nın sonunda 15 Ağustos 1918 tarihinde atandığı Ankara valiliği ile son buldu.⁹²

Çalışmamızın bu kısmında Azmi Bey'in dikkate değer memûriyetlerine yer verilecek ve Selanik Polis Müdür Umûmîliği görevinden başlanacaktır. Azmi Bey'in Selanik Polis Müdür Umûmîliğine kadar olan memûriyetleri ise şöyledir; Zabıt Kâtibliği, Başkâtıblık, Birinci Kâtıblık, Müddeî-i Umûmî Muâvinliği ve Müddeî-i Umûmîlik... Azmi Bey, en son Selanik vilâyetine bağlı Drama Sancağı'nda Müddeî-i Umûmî iken Selanik Polis Umûm Müdürlüğüne tayin olmuştur.⁹³ Azmi Bey'in memûriyet hayatında "Polis Müdürlüğü" önemli bir yere sahip olmuştur. Hafızalara, "İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü" olarak kazınmıştır. Meşrûtiyet Polisi'nin kavramsallaşmasında ve gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bu nedenle klasik Osmanlı polisinden Meşrûtiyet polisine geçiş sürecine ve Azmi Bey'in Meşrûtiyet polisinin teşkilinde nerde durduğuna bir göz atalım.

3.1. Osmanlı Polis Teşkilatı; Klasik Polis Teşkilatından Meşrûtiyet Polisine Teşkilatına Geçiş

Yunanca; politeia, Latince; politia sözcüklerinden türeyen, şehirde kamu düzenini, huzur ve güvenliği sağlayan kuruluş, kolluk ve zabıta anlamına gelen "Polis" kelimesi, 1 Temmuz 1900 tarihli Paris Emniyet Müdürünün görevlerini düzenleyen kararnamenin,⁹⁴ Osmanlı Devleti tarafından, 20 Mart 1845 tarihinde Polis Nizâmı adı altında uygulamaya geçirilmesi ile literatürümüze girmiştir.⁹⁵ İç güvenliğinin karşılığı olarak, "Polis" kelimesine mukabil, eski Türklerde ve Osmanlı Dönemi'nde pek çok tabir kullanılmıştır. Şimdi bu tabirler ile Meşrûtiyet polisine kadar geçen sürece kısaca bir göz atalım.

⁹¹ EGM.PDB. Dosya No: 68.

⁹² BOA.İ.DUİT. 41-68, 08/Za/1336 H.

⁹³ EGM.PDB. Dosya No: Cedid-68. Selanik Polis Umûm Müdürlüğü süresi ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. EK-2.

⁹⁴ Ahmed Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*, İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi Yayınları, İstanbul 2013, s. 375-376. Mesut Gülmez, "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 16, S. 4, Aralık 1983, s. 3-15.

⁹⁵ Eyüp Şahin (edt.), *Belgelerle Türk Polis Tarihi – I*, Ankara 2012, s. 15.

Eski Türkler de polis terimine karşılık olarak “Yarkan” kelimesi kullanılmıştır. Moğollarda ise “Daruğa” kelimesi kullanılmıştır. Bu her iki kelime de Uygur metinlerinde geçmekte olup yarkan kelimesi; polis, dedektif, cellât, daruğa kelimesi; Orta Asya ve Azerbaycan’da gece bekçisi, Altınordu zamanında; polis memuru manalarına gelmektedir. Daruğa kelimesi, Moğol istilasından sonra Orta Asya Türkleri arasında yayılmış; ancak, Selçuklulardan itibaren bu kelimenin kullanımı terk edilmiştir.⁹⁶

Eski Türklerden Osmanlı Yükselme Dönemine kadar kamu düzeni ve güvenliği işleri “Subaşı”lar tarafından yürütülmüştür.⁹⁷ Tarihte bilinen ilk polis âmiri; subaşıdır. Bilinen ilk subaşı da Tonyukuk Kitâbeti’nde geçen İnalkağan’dır.⁹⁸ Kezâ subaşılar, barış zamanında buldukları yerlerin kamu düzen ve güvenliğini sağlamışlar, savaş zamanlarında çevresindeki ilçe ve köylerin tımarlı sipahilerini komuta ederek orduya katılmışlardır.⁹⁹ Aynı durum eski Türklerden Osmanlı Yükselme Dönemine kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin beylik döneminden itibaren topraklarının genişlemesiyle dirlik ve düzenin korunmasının önemiyetinin artmasıyla iç güvenlikle ilgili yeni sorumlular ortaya çıkmıştır. Önceleri “Bey”den sonra subaşı, sonraları “Padişah”tan sonra sadrazam ve subaşı iç güvenlikten sorumlu tutulmuş ve kamu düzeni ve güvenliğini sağlamak için özel memûrlar ve tebdil çuhadarlar kullanılmıştır. Sadrazamın yanında yer alan subaşılar, yasakçı adı verilen askerlerle başkent in asayişini sağlamışlar; ancak, daha sonra subaşılık, yeniçeri teşkilatının yaygınlaşmasıyla yavaş yavaş sadece şehir ve kasabaların dirlik ve düzenine ve hatta belediye imâr işlerine bakan kimselerin unvânı olmuştur.¹⁰⁰ Bu sıralarda yasakçıların yanında “Asesler” vücuda getirilmiştir. Ases, emniyetin ve asayişin muhafazası için

⁹⁶ A. Nihat Dünder, Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... “Polis Teşkilatı”, *Türk İdare Dersisi*, Y. 65, S. 401, Aralık 1993, s. 213-309.

⁹⁷ Subaşılık teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*, İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi Yayınları, s. 339-342.

⁹⁸ Hikmet Tongur, *Türkiye’de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara 1946, s. 28.

⁹⁹ Halim Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, Ankara 2008, s. 10.

¹⁰⁰ Dünder, *Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... “Polis Teşkilatı”*, s. 216.

kol gezen gece bekçilerine denmiştir. Fatih Sultan Mehmet zamanında ihdâs olunmuştur. Reislerine “Asesbaşı” denilmiştir.¹⁰¹

Fatih Sultan Mehmet’ten itibaren merkez teşkilatı yani İstanbul, bir kısım güvenlik bölgelerine ayrılmış ve bu bölgeler, Yeniçeri Ağası, Bostancıbaşı, Cebecibaşı, Topçubaşı, Kaptanpaşa aralarında taksim edilmiştir.¹⁰² Bunlar arasından Yeniçeri Ağası, Divân-ı Hümâyûn üyesi olup yasakçılar dâhil olmak üzere asayiş ve emniyetle görevli yeniçerin ağasıdır. Çorbacılar, talimhâ necibaşı, korucular ve en önemlisi görevleri tamamen ihtisâb işlerinde muhtesibe yardım etmek olan elli altılıların gerçek manada âmiridir. Yeniçeri Ağası’ndan sonra gelen ikinci komutan; Sekbanbaşısıdır. Başkarakollukçu ise çorbacıların ve zabıtların emir çavuşlarına denilmiştir. Gizli polis işlerini gören, suçluları izleyen ve onları yakalayıp adli mercîlere çıkaran ise Böcekçibaşısıdır. Çuhadar da gizli görevler yapan tebdil erlerinin âmiridir. Bunlara istibbarat polisleri de denilebilir. Bir de tebdil erlerinin zabıta kısmı olan Salma çavuşları vardır. Tüm bunlar Yeniçeri Ağası’na bağlı emniyet hizmetleri gören sınıflardır.¹⁰³ Bu isimlerin yanı sıra İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp kadılıkları, ahlak zabıtası konularında polis âmirleridirler.¹⁰⁴ Bir de Yeniçeri Ağa’sının emrinde, suç işleyenleri döven ve hapseden acemi oğlan, “Falakacıları” da unutmamak gerekir.¹⁰⁵

Osmanlı Taşra teşkilatında emniyet hizmetleri, Kapıkulu ve Eyalet askerleri tarafından yürütülmüştür. Şehir ve kasabalarda; kollukçular, yasakçılar, bekçiler, Edirne şehri ve çevresinde Bostancı Ocağı, Halep ve çevresinde Çöl Beyleri polis işleri ile ilgili hizmet vermiştir.¹⁰⁶

Askeri hizmetlerinin yanı sıra emniyet hizmetleri gören Yeniçeri Teşkilatı, 18 Haziran 1826 tarihinde II. Mahmut tarafından ortadan kaldırılınca yerine kurulan

¹⁰¹ Asesbaşı Kanûnu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*, İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi Yayınları, s. 342-343.

¹⁰² İstanbul’un güvenlik bölgelerine ayrılması ve sorumluları ile ilgili olarak daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, s. 42-52.

¹⁰³ Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*, İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi Yayınları, s. 336-337.

¹⁰⁴ Tongur, *Türkiye’de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, s. 423.

¹⁰⁵ Alyot, *Türkiye’de Zabıta*, s. 52-65.

¹⁰⁶ Dündar, *Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... “Polis Teşkilatı”*, s. 217.

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu, askerî görevlerinin yanı sıra emniyet işlerini de üzerine almıştır. Bu yeni ordunun komutanı Serasker, polis âmiri sıfatında olup eski Yeniçeri Ağası'nın yetkilerine sahip olmuştur. Böylece İstanbul'un en büyük emniyet âmiri veya polis âmiri, gerek sıfatı ile gerek yetkileri bakımından "Serasker" olmuştur. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra İstanbul, bazı güvenlik bölgelerine ayrılmış; Galata, Beyoğlu ve civar mahallelerinin güvenliği, yeni usûle göre yüzbaşı ve binbaşılardan oluşan Topçu Taburu'na bırakılmıştır. 1832 senesinde Harbiye Levâzım ve Baruthâneler İdaresi de bu ocağa katılmış ve Tophane Müşiriyeti teşekkül edilmiştir.¹⁰⁷ Tophane Müşirliği, askerlik görevleri ile beraber Tophane, Beyoğlu ve civar mahallerin asayişinden mesûl tutulmuştur.¹⁰⁸ Ayrıca, 1826 yılında kurulan İhtisâb Nezâreti çalışanları da kol gezmek ve güvenlik hizmetlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Eyaletlerde ve taşrada ise emniyet işleri, 1834 yılında kurulan Asâkir-i Redife kuvvetleriyle yürütülmüştür.¹⁰⁹ 1845 yılına gelindiğinde, Avrupa modelinde yukarıda bahsi geçen Tophâne Müşiriyetine bağlı bir polis teşkilatı kurulmuştur. Polis tabir edilen yeni zabtiye usûlünün irâde-i seniyye ile kurulduğu, 30 Mart 1845 tarihinde dost sefâretlere bildirilmiştir. Bu yıllara kadar "Zabtiye Asâkiri" gibi terimler resmi belgelerde kullanılırken bu tarihlerden sonra, "Polis Asâkiri" gibi kelimeler kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁰

1846 yılına gelindiğinde emniyet hizmetlerinden sorumlu olanların sayısı iyice artmıştır. Bu nedenle 15 Şubat 1846 tarihinde memleket genelinde bulunan zabtiye işlerinin tek bir elde toplanması amacıyla Zabtiye Müşirliği kurulmuştur. Zâbıtâ işleri ile uğraşmak üzere kurulan Zaptiye Müşiriyeti, Seraskere, Tophâne Müşiriyetine, İhtisâb Nezâretine tevdi' edilmiş olan görevleri üstlenmiştir.¹¹¹ Yönetimin gayesi

¹⁰⁷ Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 69-71.

¹⁰⁸ 1845 yılında ilk defa olarak polis teşkilatı kurulurken polisler, Tophane Müşirliğinin maiyyetine verilmiştir. Sonradan 1846 yılında Zabtiye Müşirliği kurulunca emniyet işleri Tophane Müşirliğinden alınmış ve Tophane Müşirliğine sadece askerlik görevleri bırakılmıştır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul 1983, Milli Eğitim Basımevi, s. 644.

¹⁰⁹ Dündar, *Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... "Polis Teşkilatı"*, s. 217.

¹¹⁰ Polis Nezâretinin kuruluşu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Eyüp Şahin, *Belgelerle Türk Polis Tarihi – I*, s. 3-7.

¹¹¹ Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 82-83.

askerden arındırılmış, bağımsız bir güvenlik teşkilatı kurmaktır.¹¹² Ayrıca bu sırada, Zabtiye Müşir Muâvinliği, Zabtiye Meclisi ki bir süre sonra kaldırılarak yerine Divân-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik gibi kurumlar kurulmuştur. Yine Tevfik Müdürlüğü ve Hapishâneler Müdürlüğü bu sırada ihdâs edilmiştir.¹¹³

1876 yılında I. Meşrûtiyet'in ilanından sonra oluşan hükûmetin programında yer aldığı gibi 1879'de Zabtiye Nezâreti kurulmuştur. Polis ve jandarma kuvvetleri bir daha birleşmemek üzere ayrılmıştır.¹¹⁴ Akabinde polis teşkilatının Avrupaî tarzda düzenlenmesi maksadıyla Fransa'nın Paris polis müfettişlerinden Celestin Bonin, polis idaresinin başına getirilmiş ve birtakım yeni düzenlemelere gidilmiştir.¹¹⁵

1881 yılında Asâkir-i Mansûre-i Teşkilatı kaldırılmış yerine Polis Teşkilatı kurulmuştur. Bu merkez kuruluşu; İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu Polis Müdürlükleri ve Beşiktaş Polis Memurluğundan oluşmuştur. Bu dört polis dairesi de merkez mevkîlere bölünmüştür. Her polis dairesi, bir polis müdürü ile bir başkan iki üyeden oluşan bir Polis Meclisi ve her merkez bir serkomiser tarafından yönetilmiştir. Taşra teşkilatı; başlangıçta 15 ilde kurulmuş ve her polis dairesinin başına bir serkomiser verilmiştir.¹¹⁶

19 Nisan 1907 tarihinde bu kez yabancıların etkisi altından 167 maddelik Polis Nizâmnâmesi hazırlanmış ve bu nizâmnâmeye göre polis; idârî, adlî ve siyâsî görevleri ile merkez ve taşra teşkilatları belirlenmiş,¹¹⁷ polisler; serkomiser, ikinci komiser, üçüncü komiser, komiser muâvini ve polis olmak üzere beş sınıfa ayrılmaktaydı. 19 Nisan 1907 tarihli nizâmnâme, 1913 yılına kadar yürürlükte

¹¹² Zabtiye Müşiriyetinin kurulmasından sonra taşra ve eyaletlerde zabtiye birliklerinin kurulması ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ali Sönmez, Zabtiye Teşkilatının Düzenlenmesi (1840-1869), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 25, Y. 2006, S. 39, ss. 202-204.

¹¹³ Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 83-89.

¹¹⁴ Dündar, *Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... "Polis Teşkilatı"*, s. 222.

¹¹⁵ Fransa Polis Müfettişlerinden Celestin Bonin'in Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan sözleşmeleri ve ileri sürdüğü polis raporları hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Eyüp Şahin (Edt.) *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, EGM Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 27-45.

¹¹⁶ Polisin taşra teşkilatlanması hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 186-189.

¹¹⁷ Zabtiye Nezareti, İstanbul Polis Müdüriyeti ve Taşradaki Polis Teşkilatları ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Dündar, *Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... "Polis Teşkilatı"*, s. 225.

kalmış ve polis işleri bu yıla kadar bu nizâmnâme ile yürütülmüştür.¹¹⁸ Bu döneme kadar olan polis teşkilatı monarşik düzenin hukukunu korumak ve monarşik yapıyı savunmak ile görevliydi. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in iktidarını korumak ve ittihatçıların faaliyetlerini yakından takip etmek amacıyla oluşturulan hafi polisler son derece meşhurlardı.

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrûtiyet'in ilanından sonraki süreçte meydana gelen 13 Nisan 1909 tarihli 31 Mart İsyanı'ndan sonra, isyanı bastırmak için Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Harekât Ordusu ile İstanbul'a gelen Galip Bey, Jandarma ve Polis Genel Müfettişliğine tayin olmuş ve memleketin asayiş ve güvenliğinin teminini üzerine almıştır.¹¹⁹ Galip Bey, Jandarma ve Polis Müfettişliğine getirildiğine H. Azmi Bey'de 20 Mayıs 1909 tarihinde Selanik Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğinden İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğine tayin edilmiştir.¹²⁰ Bu dönemde monarşik düzenden gelen ve Meşrûtiyet'in ruhuna inanmayan Sultan II. Abdülhamid'e yakından bağlı olan 900 kadar polis memuru meslekten çıkarılmış ve yerlerine Azmi Bey'in de içinde bulunduğu bir komisyon tarafından Harekât Ordusu'na mensup kimseler polis olarak İstanbul Polis Müdüriyetine alınmıştır.¹²¹ Ayrıca, 900 kadar polis memurunun meslekten çıkarılması üzerine oluşan kadro boşluğunu doldurmak ve yeni düzenin, hukukuna ve idarî anlayışına mâlik polisleri yetiştirmek amacıyla Harekât Ordusu'nun Kurmay Jandarma Yüzbaşlarından Ahmet Faik Bey, 22 Mayıs 1909 tarihinde Yıldız'da açılacak Dersaadet Polis Okulu'nun müdürlüğüne atanmıştır. Ayrıca, kısa süreler içinde Beyrut, Konya, Bağdat, Erzurum gibi memleketin dört bir yanında Meşrûtiyet polisini yetiştirmek amacıyla polis

¹¹⁸ Fethullah Eraslan ve İsmail Metin, *Kurtuluş Savaşı'nda İç Güvenlik ve Polis*, Askumlar Basımevi, Ankara 1984, s. 141.

¹¹⁹ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, "*Balkan Savaşına Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*", Ankara 2004, s. 67-69.

¹²⁰ BOA.DH.MKT. 2818-80, 29/Ra/1327 H. Ayrıca Azmi Bey'in hizmet cetveli için daha geniş bilgi için bkz. Ek-1.

¹²¹ BOA.EUM.MH. 241-16, 3/Ş/1328 H. Örneğin, Osmanoğlu Hasan Efendi, 23 Mayıs 1909 tarihli ve 157 numaralı tahrirat ile birlikte Rumeli Müfettiş Umûmîliğinden Hareket Ordusuna ve oradan da Daire-i Zabtiyyeye gönderilen isim listesinde yer almış olduğundan hakkındaki incelemelerden sonra resmi yemin ettikten sonra Polis Altıncı Bölüğün münhall bulunan on dört numarasına kaydedilmesine karar verilmiştir. Ustrumcalı Hasan Efendi'nin atama kararında, İstanbul Polis Müdürü Hüseyin Azmi Bey'in de mührü yer almıştır. Şahin, *Türk Polis Tarihinde Belge ve Fotoğraflar*, s. 73.

okulları açılmıştır.¹²² Tüm bu atamalar ve çalışmalar zabtiye devrinin kapanacağını işaret etmekteydi. 1846 yılında Zabtiye Müşüriyeti kurulduğu sırada tüm zabtiye işleri bu müşürlüğün idaresi altında toplandığında esas gaye; merkezi otoriteyi artırmaktı; ancak, bu sefer ittihatçıların gayesi, yalnızca merkezi otoriteyi sağlamak değil, hürriyetin, özgürlüğün, seçmenin ve seçilmenin, hukukîliğin adresi Meşrutiyet düzenini oturtmaktı. Meşrûtiyet düzenin koluğu polis idaresi; ancak, bu ruhu taşırsa Meşrûtiyet düzenine sahip çıkılabildi.

4 Ağustos 1909 tarihine gelindiğinde, “İstanbul Vilâyetinin ve Emniyet-i Umûmîye Müdüriyetinin Teşkilâtına Dâir” isimli kanûnla Zabtiye Nezâreti ortadan kaldırılıyor ve yerine tüm zâbitanın bağlı bulunduğu Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti kuruluyordu. Böylece zabtiye devri son buluyordu. Bu kanûna göre, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti, Dâhiliye Nezâretine bağlanmış, İstanbul şehrinin tüm zabıta işleri için İstanbul Vilâyeti Polis Müdüriyeti kurulmuş, bu müdüriyette İstanbul valiliğinin emri altına verilmiştir.¹²³ Meşrûtiyet’in öngördüğü yeni sistem budur. Güvenlik işleri, Dâhiliye Nezâretine zimmetlenmiştir. İstenilen, daha fazla sivilleşmektir. Zaten Azmi Bey gibi hukukçuların da polis müdür umûmîliğine getirilmesi daha sivil, daha demokrat bir düzen kurmak isteğinin tezâhürüdür.

Zabtiye Nezâretinin lağvedilmesiye kurulan Emniyet-i Umûmîye Müdürlüğüne 12 Ağustos 1909 tarihinde Galip Bey tayin edilmiştir.¹²⁴ Böylece ilk Emniyet Umûm Müdürü (Emniyet Genel Müdürü) Galip Bey olmuş, ilk İstanbul Polis Müdür Umûmîsi (İstanbul Polis Müdürü) de Azmi Bey olmuştur.

Emniyet-i Umûmiye kurulduktan sonra Galip Bey, Emniyet-i Umûmîyeyi Azmi Bey’e emanet ederek Dersaadet Polis Okulu Müdürü Ahmet Faik, Beyoğlu Polis Müdürü Kemal, İstihbarat Müdürü Ferit Bey’i yanına alarak, Avrupa seyahatine çıkmış ve Avrupa’nın önemli başkentlerini dolaşarak buraların polis teşkilatlarını yakından incelemiş ve Meşrûtiyet Polisi modeli hakkında fikir sahibi

¹²² Ahmet Faik (Erner), *Polis Rehberi*, (Yay. Haz: Cemal Tepe), Ankara 2013. s. 8.

¹²³ 4 Ağustos 1909 tarihli İstanbul Vilâyetinin ve Emniyet-i Umûmîye Müdüriyetinin Teşkilâtına Dair Kanûn ve Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti ile İstanbul Polis Müdüriyetinin açıklanan kadrosu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Şahin, *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, s. 73.

¹²⁴ Ahmet Faik (Erner), *Polis Rehberi*, s. 10.

olmaya çalışmıştır.¹²⁵ Heyet içerisinde yer alan Ahmet Faik Bey, bu seyahat sırasındaki bir hatırasını şöyle anlatmaktadır:

“Avrupa’nın her tarafında bilhassa İngiltere’de polise olan hürmet ve itaat son dereceyi bulduğundan polis üzerinde silah taşımaya bile mecburiyet görmemektedir. Londra polisinin ara sıra yapılan incelemesinde Galip Bey Efendi tarafından polislerin silahı görülmek istendiğinde kısa bir çomak getirdiler. ‘İşte budur’ cevabında bulundular. Galip Bey Efendi ‘şayet suçlu silahla tehdit ederse polis ne suretle karşılıklı bulanacak’ sorusu üzerine ‘vazife uğruna ölünür’ cevabını verdiler. Galip Bey Efendi ‘şu kahramanca hareketi büyük hürmetle karşılarım’ şeklinde beyanatta bulununca İngiliz komiseri ‘hakkınız var fakat ahâlinin polise olan eğilimi ve genel muhabbeti polisi yalnız bırakmaz canı ahâlî tarafından korunur.’”¹²⁶

Emniyet Umûm Müdürü Galip Bey, Avrupa başkentleri seyahatinden sonra yurda döndüğünde edindiği izlenimleri polis idaresinde birer birer uygulamaya başlamıştır. Polis karakolları yapılmış, eski karakolların yenilenmesine hız verilmiştir. Ayrıca tüm polis karakollarına telefon hattı çektirilmiştir. Hatta İstanbul’da bulunan tüm devlet dairelerine telefon hattı çektirilmesinde müracaat merkezi olarak İstanbul Polis Müdüriyeti tercih edilmiştir.¹²⁷ Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti dairesinde Birinci ve İkinci isimlerinde iki şube ihdâs edilmiş, İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar Polis Müdüriyetlerinde adlî ve idâri namlarıyla birer kısım kurulmuştur. Daha sonra henüz İstanbul Polis Müdüriyetine bağlı Beyoğlu ve Üsküdar Polis Müdürlükleri kaldırılarak onlara bağlı, emirleri altındaki Polis Merkez Memûrlukları doğrudan İstanbul Polis Müdüriyetine bağlanmıştır.¹²⁸ Ayrıca, bundan itibaren disiplin zâbiti namıyla zâbitândan polis müfettişleri tayin edilmiştir. Bir de

¹²⁵ Bazı eserlerde İttihâd ve Terakkî iktidarının Meşrûtiyet Zâbitasını Alman ve Fransız modelinde inşa ettikleri beyan edilmektedir. Ancak, Ahmet Faik Bey’in “Polis Rehberi” isimli eseri incelendiğinde Avrupa seyahatine çıkan heyetin Londra, Viyana gibi polis teşkilatlarını yakından incelediği görülmektedir. Bu nedenle sadece Fransa ve Alman modelinde değişikliğe gidilmediğini, değişikliğin seyahat edilen tüm başkentlerin polislerinden örnekler taşıdığını düşünmekteyiz. Yukarıda bahsi geçen Polis Heyetinin Avrupa seyahati ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ahmet Faik (Erner), *Polis Rehberi*, s. 36-146.

¹²⁶ Ahmet Faik (Erner), *Polis Rehberi*, s. 48

¹²⁷ BOA.DH.EUM.THR. 104-14, 17/Ş/1327 H.

¹²⁸ EGM.ADDB, Kütüphâne No: 210/M/214, Zabıta Tarihi, s. 100-101.

polisin başındaki fes kaldırılmış ve yerine kalpak getirilmiştir.¹²⁹ Görüldüğü üzere hürriyetperver polis imajında da değişikliğe gidilmiştir.

Dersaadet Polis Okulu Ahmet Faik Bey, Avrupa seyahatinden dönüldüğünde Meşrûtiyet Polisi'ne rehber olması düşüncesiyle "Polis Rehberi" isimli bir kitap kaleme almıştır. Ayrıca bu kitap, polis okulu olmayan yerlerde polis memurlarına ders kitabı olarak okutulmuştur.¹³⁰ Aslına bakarsanız Galip Bey'in, Azmi Bey'in ve Ahmet Faik Bey'in rol aldığı Meşrûtiyet Polisi'nin oluşturulmasındaki çaba ve gayeyi, Dersaadet Polis Okulunun ilk mezunları için düzenlenecek törenin davetinde yer alan ifadeler çok iyi açıklamaktadır: Tanin Gazetesi'nde yayımlanan davetiyede şunlar yazılmıştır:

"Milletin geçişinin kara sayfalarını oluşturan kapalı devrin, geçmişte saygı duyulan mesleğin isminin gerektirdiği şekilde anlaşılmasından, daha doğrusu milleti her türlü sıkıntı ve zorluk içinde ezmek için baskı aracı haline getirilmiş olan polislik, işte Meşrûtiyet sayesinde memleketimizdeki eserlerini göstermekte olan gelişmelerden bir bolluk ve fayda olarak bize de hakk ve görevin neden ibaret olduğunu öğretti. Hiç birimiz inkâr edemeyiz ki yüksek fikirlerin kazandırıldığı okul, eğitim süremizde bir müessese olarak memleket ve millet üzerinde bırakacağı tesir ancak zabıta memurlarımızın görevlerini yerine getirirken kararlı ve güven sever olmalarını hakiki olarak ispat etmeleriyle görünür olacaktır."¹³¹

Bakınız Meşrûtiyet Döneminde polis mesleğine girmiş olan Samatya Polis Merkezi memurlarından Nazif Bey, Zabtiye polisi ile Meşrûtiyet polisi arasındaki farkı şu sözleri ile ifade etmektedir:

¹²⁹ Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinin kurulmasıyla yeniden yapılan teşkilat ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İbrahim Feridun, *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye*, (çev. Eyüp Şahin vd.) Ankara 2010, s. 186-188.

¹³⁰ Ahmet Faik Bey, 1879 yılında Bursa'da doğmuştur. Hareket Ordusu ile beraber İstanbul'a gelmiştir. İsyân bastırıldıktan Dersaadet Polis Okulu Müdürlüğüne, Fethi Okyar'ın tasvibiyle 22 Mayıs 1909 tarihinde 1 400 kuruş (14 lira) maaşla müdür sıfatıyla askerî rütbesi uhdesinde kalmak üzere atanmıştır. SGK.EİDB. Dosya No: MD 115.753. Ahmet Faik (Erner), *Polis Rehberi*, s. 10

¹³¹ Ahmet Faik (Erner), *Polis Rehberi*, s. 10-11. Eyüp Şahin, *1907'den 2000'e Polis Okulları*, Ankara 2001, s. 28-30. Bayur, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, s. 24.

“Evet! Ben polis oluyordum. Lâkin Meşrûtiyet’in mükerrerem, muhterem, Mübeccel bir heyet-i zâbitasında dâhil olacaktım... Fakat bilseniz! Bir tek bira için rüşvet alan o istibdad döküntüleriyle şimdiki bu mübeccel heyet-i zâbita arasında ne müthiş fark var... Sizde takdir edersiniz ki şimdiki polisler vefadâr, vazifekâr, namûskâr, şâyân-ı ihtirâm birer vücûd-i kıymetdârdır. Ben onları sever ve onlarla geçirdiğim hayatımı takdis ederim.”¹³²

Nazif Bey’in memnun kaldığı ve içerisinde olmaktan kıvanç duyduğu Meşrûtiyet polisinin vücûda getirilmesinde başrollerden birini oynayan ve İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğinde başarılı görevleri ile adından sıkça söz ettiren Azmi Bey, “İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü” olarak literatüre geçmiştir. Azmi Bey’in emniyetçiliği, Drama Sancağı’nda Müdde-i Umûmî iken Selânik Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğine atanmasıyla başlamıştır.¹³³ Şimdi ise Azmi Bey’in Selanik Polis Müdür Umûmîliği görevi ile çalışmamıza devam edelim.

3.2. Selanik Polis Umûm Müdürlüğü Dönemi

Azmi Bey, 30 Eylül 1908 tarihinde 2 500 kuruş (25 lira) maaşla, Selanik Polis Umûm Müdürlüğüne atanmıştır.¹³⁴ Kendisinden önceki Selanik Umûm Polis Müdürü, Niyazi Efendi’dir.¹³⁵ Niyazi Efendi’den sonra ittihatçıların merkez karargâhı olarak nitelendirilen Selanik vilâyeti polisinin başına getirilen Azmi Bey, bu görevini 22 Mayıs 1909 tarihine kadar sürdürmüştür.¹³⁶

¹³² II. Abdülhamid Dönemi polisi ile Meşrûtiyet polisini kıyaslayan Nazif Bey’in hatıratı hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. İbrahim Feridun, *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye*, (çev. Eyüp Şahin vd.) s. 249-250.

¹³³ EGM.PDB. Dosya No: 68.

¹³⁴ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H. Ayrıca 6 Nisan 1910 tarihli, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti Sicil Kalemine mahsus bir müsveddeye göre, Azmi Bey’in, 17 Eylül 1908 (30 Eylül 1908) tarihinde, 2 500 kuruş (25 lira) maaşla Selanik Polis Müdürlüğüne tayin edildiğini yazılmıştır. EGM.PDB. Dosya No: 68. Emniyet Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Merkezindeki Osmanlıca Selanik Vilayet defterlerine bakıldığında, Selanik Polis Müdürü Azmi Bey sırasında Selanik vilayeti polis mürettebatı, 2 500 kuruşlu (25 lira) bir polis müdürü, 1 500 kuruşlu (15 lira) bir adet Birinci Komiser, 1 000 kuruş (10 lira) maaşlı dört adet İkinci Komiser, 800 kuruş maaşlı yirmi adet Üçüncü Komiser, 600 kuruş maaşlı yirmi yedi adet Muâvin ve 400 kuruşlu iki yüz seksen yedi adet polis memûrundan oluşmuştur. EGM.AADB, Kütüphâne No: 2010/M/OD 008.

¹³⁵ BOA.DH.MKT. 2631-10, 19/N/1326 H.

¹³⁶ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327 numaralı dosyasındaki hizmet cetveline bakıldığında, Selanik Polis Müdürlüğünün sona erdiği tarih olarak, 9 Mayıs 1909 (22 Mayıs 1909) verilmiştir. Ancak Azmi Bey’in EGM.PDB. Dosya No: 68’deki 6 Nisan 1910 tarihli,

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrûtiyet, İttihâd ve Terakkînin dâhili şubesi Selanik vilâyetine bağlı mensuplarının gayretleri ile ilan edildiğinde Azmi Bey, Selanik vilâyetine bağlı Drama Sancağı'nda müdde-i umûmîdir. Meşrûtiyet ilanından sonra burada bulunan ittihatçılar iktidara daha yakın olabilmek maksadıyla Payitaht'a hareket etmişler ve geride bıraktıkları karargâhlarının güvenliğini Azmi Bey'e emanet etmişlerdir. Buradaki görevi esnasında kendisinden gayet emin olan ittihatçılar, 23 Nisan 1909 tarihinde 31 Mart İsyanı'nın İstanbul'da meydana gelmesi üzerine Harekât Ordusu'nun isyanı bastırmasından sonra güvenliği sağlanan İstanbul vilayeti polis idaresine başına Azmi Bey'i getirmekten bir an olsun bile tereddüt etmeyeceklerdir.

3.3. İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü Birinci Dönemi

Azmi Bey, 20 Mayıs 1909 tarihinde, İstanbul Polis Umûm Müdürlüğüne atanmıştır.¹³⁷ 23 Nisan 1909 tarihli 31 Mart Olayı'ndan sonra Azmi Bey, İstanbul Polis Umûm Müdürlüğüne getirilirken Cemal Paşa da Üsküdar Mutasarrıflığına tayin edilmiştir.¹³⁸ Görüldüğü üzere ittihatçılar, iktidarın merkezi; Payitaht'ın güvenliğini, Azmi Bey ile Cemal Paşa'ya emanet etmişlerdir.

İstanbul Polis Umûm Müdürü Azmi Bey için, 31 Mart Olayı sonrası Payitaht'ın güvenliğini sağlamak çok kolay olmamıştır. Çünkü Meşrûtiyet'in ilan edildiği zamandan beri İstanbul'un asayiş durumu fevkalade kötüleşmiştir. Hürriyetin ilanından hemen sonra yaklaşık on beş yirmi gün kadar sonra başlayan asayişsizlik hızla artmıştır. Gerek İstanbul'daki gerek taşradaki bütün hapis hânelerinin kapılarının açılıp mahkûmların salıverilmesi ve gerekse ne kadar İstanbul'dan taşralara sürgün edilmiş serseri veya bu gibi şahıslar varsa onların hürriyetin ilanından sonra İstanbul'a geri dönmüş olması asayişsizliğin sebeplerinden olmuştur. Salıverilen ve İstanbul'a geri dönen sabıkalı şahıslar bir süre sonra istibdat yönetimi taraftarları tarafından İttihâd ve Terakkî aleyhine, güven ve asayişin bozulması adına

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Sicil Kalemine mahsus bir müsveddeden anlaşıldığı üzere, 6 Mayıs 1325 (19 Mayıs 1909) tarihinde, İstanbul Polis Müdürlüğüne tayin edilmiştir.

¹³⁷ BOA.DH.MKT. 2818-80, 29/Ra/1327 H. 6 Nisan 1910 tarihli, Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Sicil Kalemine mahsus bir müsveddeye göre, Azmi Bey'in, 6 Mayıs 1325 (19 Mayıs 1909) tarihinde, 5 000 kuruş (50 lira) maaşla İstanbul Polis Müdürlüğüne tayin edildiğini yazmıştır. EGM.PDB. Dosya No: 68.

¹³⁸ BOA.BEO. 3550-266225,27/R/1327 H.

kullanılmışlardır. Bu nedenle geceleri evler kundaklanmış, sokak başlarında insanlar soyulmuş ve hırsızlık olayları artmıştır. Bir taraftan da senelerden beri sermayedarların elinde esir olup kalmış olan amele ve müstahdemler, Rumeli şimendiferiyle havagazı fabrikası ameleleri, rıhtım, gümrük hamalları, Yedikule'deki Debbağhâne ameleleri, tramvay ve Hayriye şirketi müstahdemleri iş bırakmışlardır. İşlerinden greve iştirak etmeyenleri de tehdit etmişlerdir. Geceleri sokakta silah atmak, nişan talimi yapmak sıradan olaylar haline gelmiştir.¹³⁹ Bu nedenle ittihatçılar, 31 Mart Olayı sonrasında yaklaşık üç yıl kadar sıkıyönetim ilan etmişlerdir. Bu sıkıyönetim döneminde İstanbul Polis Müdür Umûmîsi Azmi Bey, hemen her konuda her alanda sıkı tedbirler almıştır. Bu nedenle Azmi Bey, polis teşkilatında disiplinli bir âmir olarak tanınmıştır. Örneğin isyandan sonra ilk defa toplanacak olan Meclis-i Mebûsânın açılış töreninde Azmi Bey, İstanbul polisinin yanı sıra İstanbul jandarmasının da görevlendirilmesini istemiştir. Açılış sırasında polisin yanı sıra jandarmanın da görevlendirilmesiyle alınan sıkı tedbirler nedeniyle Osmanlı Meclis-i Mebûsân açılış töreninde hiçbir sorun ortaya çıkmamıştır.¹⁴⁰

Azmi Bey'in Polis Müdür Umûmîliği döneminde, İstanbul'da meydana gelen suç ve kabahatlere bakıldığında daha çok ön plana şunlar çıkmıştır: "İstanbul sokaklarındaki gaz lambalarının söndürülmesi, kayıp çocuklar, yasak silahların ithal ve satışı, duvarlara siyasi içerikli yazılar yazma ve hırsızlık." Bu olaylar ile ilgili çalışmalarını yapmış olan İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü, 28 Aralık 1910 tarihinde yazmış olduğu bir üst yazı ile mevcut durumu Emniyet-i Umûmîye İkinci Şube Müteferrika Komiserliğine bildirmiştir. Ayrıca bu raporda, Darü'l-âceze'nin temîn-i intizâmı ile Hama Ziraat Bankası memûrunun para çantası ile kaybolması hakkındaki müzekkerelerde yer almıştır.¹⁴¹

Azmi Bey, disiplinli bir âmir olmasının yanında örnek bir "Meşrûtiyet Polis Müdürü" modeli olmuştur. Samatya Polis Merkezi kâtiblerinden Polis Memûru Nazif Bey, İbrahim Feridun tarafından kaleme alınan, "Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye" isimli eserde, Azmi Bey ile ilgili olarak bir yazı kaleme

¹³⁹ İbrahim Feridun, *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye*, (Yay. Haz: Muhittin Karakaya ve Veysel K. Bilgiç), s. 175-179.

¹⁴⁰ BOA.DH.EUM.THR. 11-40, 29/L/1327 H.

¹⁴¹ BOA.DH.EUM.THR. 98-107, 25/Z/1328 H.

almıştır. 21 Mayıs 1910 tarihli yazısında Azmi Bey ile ilgili aralarında geçen bir olaydan kısaca şöyle bahsetmiştir: “Samatya Merkezinin 523 numarasında mukayyit polis Aşir bir gece hastalanmıştır. Kendisini hemen Rum Ospitalyasına (hastane) naklettiren Nazif Bey, derhal durumu Polis Umûm Müdürü Azmi Bey’e bildirmiştir. Olaydan sonra Azmi Bey, şahsen tanımasa da her gün Nazif Bey’i arayarak Aşir Bey’in durumu hakkında bilgi almıştır. Ayrıca Aşir’in hastahâne köşelerinde yalnız bırakılmamasını, yanına bir polis verilmesini Nazif Bey’den istemiştir. Hatta bir keresinde Azmi Bey, hastahâneye giderek durumunu yerinde incelemiş ve hasta Aşir’in hatırını dahi sormuştur. Sonraki günlerde Aşir Bey, hastalığa çok daha fazla direnememiş ve hayata veda etmiştir. Cenaze törenine bizzat Azmi Bey’de katılmış ve hatta tabutun altında binlerce metre yol yürümüştür. Bu durum orada bulunan diğer polisler arasında takdir ile karşılanmış ve böyle bir âmire sahip olmalarından gururlanmışlardır. Azmi Bey, tabutun altında mezarlığa kadar gelmiş ve elleri ile tabutu kabire indirmiştir. Ardından bütün cemaat-ı müslimîne Aşir’in arkadaşlarına şöyle hitap etmiştir: ‘Biz bir gaib ettik. Zabıta namuslu bir polisten ayrıldı. Dil-hun, (kalbi yaralı) müteessir, gam-nâkiz. Cümlemizi taziye eylerim. Cenab-ı Hak’tan Aşir’i rahmeti samedaniyesine (Allah’a mahsus) mazhar buyurmasını niyaz eylerim.’ Bu sözlerinin dışında daha pekçok şeyler söylemiştir. Ardından Nazif Bey’i yanına çağırarak kendisinin Aşir’in evine gitmesini ve taziyelerini iletmesini istemiştir. Azmi Bey, mezarlıktan ayrıldıktan sonra orada bulunan tüm polisler Nazif Bey’in yanına gelmişler ve Nazif Bey’den kendileri adına bu rahim ve şefik fakat o derecede vazîfeşinas metin, hakperest, namuslu müdüre teşekkür etmesini buyurmuşlardır. Bütün polisler adına teşekkür arzı için Nazif Bey, Azmi Bey’in makamına çıkmış ve teşekkürü arz etmiştir. Ancak Polis Umûm Müdürü, olayda herhangi bir teşekkürü gerek olmadığı kanaatine sahip olduğundan böyle bir teşekkür konuşmasını tuhaf bulmuştur. Bu anlamda da Nazif Bey’e, ‘benim Aşir’den ne farkım var? O da bu milletin bir zabıta memûru değil mi?’ diyerek bahsi kapamıştır.”¹⁴² Azmi Bey, alışlagelmiş polis müdürlerinden farklıdır. Kendisini bir

¹⁴² İbrahim Feridun, *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye*, (Yay. Haz: Muhittin Karakaya ve Veysel K. Bilgiç), s. 186-188.

meslektaş çatısı altında aynı gayenin bir neferi olarak gören bir polis müdürü modeli çizmiş ve bu çizgisi de dönemin polis memurları tarafından takdir edilmiştir.

Azmi Bey'e İstanbul Polis Müdürlüğü yaptığı sırada Sırbistan Kralı tarafından ikinci rütbeden "Sen Sava" nişânı verilmiştir.¹⁴³ Bu yıllarda bazı devletler tarafından yurt dışında bulunan vatandaşlarına karşı iyi davranan veya vatandaşlarının menfaatini koruyup kollayan polislere nişanlar verildiği görülmektedir. Örneğin; Osmanlı Devleti, 1857 yıllarında Avusturya memleketinde Osmanlı vatandaşlarının menfaatini koruyup kollayan Avusturya Polis Nezâreti Müsteşarı Baron Jojek Deniye'ye Mecidiye Nişânı vermiştir.¹⁴⁴ Bu nedenle Sırp Kralı'nın İstanbul'da bulunan Sırp'ların güvenliklerinin temin etmesinden İstanbul Polis Umûm Müdürü Azmi Bey'e Sen Sava Nişânı verdiğini düşünmekteyiz.

Azmi Bey, İstanbul Polis Müdür Umûmîsi iken annesi Fatma Düriye Hanımı kaybetmiştir.¹⁴⁵ Annesi Fatih Camii Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁴⁶ Azmi Bey, annesine duyduğu sevgi ve saygının bir işareti olarak kızına annesinin adını vermiştir.¹⁴⁷

İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğinden sonra Azmi Bey, Dâhiliye Nezâretinin yazısı üzerine, 27 Temmuz 1910 tarihinde Trablusşam Mutasarrıflığına 5 000 kuruş (50 lira) maaşla tayin olunmuştur.¹⁴⁸ Azmi Bey'in Trablusşam'a tayin olmasıyla boşalan İstanbul Polis Müdürlüğüne, Beyoğlu Polis Müdürü Kemal Bey getirilmiştir.¹⁴⁹

3.4. Trablusşam Mutasarrıflığı Dönemi

Azmi Bey, İstanbul Polis Müdür Umûmîliğinden sonra 27 Temmuz 1910 tarihli irade-i seniyyeye göre Trablusşam mutasarrıflığına atanmıştır.¹⁵⁰ Azledilen Trablusşam Mutasarrıfı Akif Bey'in yerine İstanbul Polis Müdür Umûmîsi Azmi

¹⁴³ BOA.DH.MTV. 15-16, 29/Ra/1329 H.

¹⁴⁴ BOA.A.DVN. 124-12, 23/ L/1273 H.

¹⁴⁵ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

¹⁴⁶ BOA.BEO. 3686-276432, 19/Z/1327 H.

¹⁴⁷ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

¹⁴⁸ BOA.SAİDd. 166-327, 29/Z/1291 H.

¹⁴⁹ BOA.DH.MUİ. 120-38, 04/Ş/1328 H.

¹⁵⁰ BOA.İ.DH. 1482-1328/B-32, 19/B/1328 H. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327. Trablusşam, 1888 yılında Beyrut vilayetine bağlanmış bir sancaktır. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 493.

Bey'in tayini 28 Temmuz 1910 tarihinde kendisine tebliğ yapılmıştır.¹⁵¹ Azmi Bey'in Trablusşam sancağına atanması, dönemin Payitaht gazetelerine dahi konu olmuştur. Çünkü Ali Bey bir müddetten beri açıkta beklemektedir. Payitaht gazeteleri, Azmi Bey'in Trablusşam mutasarrıflığı için seçimini ve atanmasını yerinde bir karar olarak değerlendirmişlerdir.¹⁵²

Azmi Bey'in Trablusşam mutasarrıflığı dönemiyle ilgili 30 Eylül 1911 tarihli bir yazıya bakıldığında Trablusşam Mutasarrıfı Azmi Bey, Akkar mutasarrıfının¹⁵³ bir jandarma erini dövmesi nedeniyle başlatılan bir soruşturmayı geciktirmesinden şikâyet edildiği görülmektedir. Dâhiliye Nezâretinin soruşturma için görevlendirdiği Trablusşam Mutasarrıfı Azmi Bey, soruşturmayı geciktirdiği için uyarılmıştır.¹⁵⁴ Akabinde soruşturma dosyası tamamlanmış Akkar Mutasarrıfı Rıfat Efendi¹⁵⁵ görevinden azledilmiş; yerine, 1 Kasım 1910 tarihinde Hamdi Bey atanmıştır.¹⁵⁶

Trablusşam Mutasarrıfı Azmi Bey, kendisine İstanbul Polis Müdür Umûmîliği esnasında Sırbistan Kralı tarafından verilen, "Sen Sava" nişanını takmak için gerekli izni almış ve Sen Sava Nişânı'nı takmaya muvaffak olmuştur.¹⁵⁷

Trablusşam'da Fransızlar, eski postanelerini nakletmek için yeni bir postane binası inşa etmek istemiş; ancak, Osmanlı hükûmeti yalnızca Trablusşam'da değil; tüm Osmanlı memleketinde ecnebilerin yeni postahâneler açmasını yasaklandığından Azmi Bey, Fransızların Trablusşam'da yeni postahâne binası açmasına müsaade etmemiştir.¹⁵⁸

Trablusşam ahâlîsinden bazı kimseler, Trablusşam-Humus demiryolu hattı inşası sırasında demiryolu işçilerine karşı hoş olmayan hareketlerde bulunmuşlardır.¹⁵⁹ Humus-Trablusşam demiryolu güzergâhındaki müteahhitlere ait imâlâthânelerden

¹⁵¹ BOA.DH.EUM.THR. 43-48, 20/B/1328 H.

¹⁵² BOA.DH.MUİ. 111-59, 05/R/1328 H.

¹⁵³ Akkar, Beyrut vilayetine bağlı bir kazadır. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 15.

¹⁵⁴ BOA.DH.MTV. 6/L/1329 H.

¹⁵⁵ BOA.İ.DH. 1481-1328/Ca-07, 06/Ca/1328 H.

¹⁵⁶ BOA.İ.DH. 1484-1328/L-17, 27/L/1328 H.

¹⁵⁷ BOA.DH.MTV. 15-16, 15/R/1329 H.

¹⁵⁸ BOA.DH.MUİ. 101-64, 15/Ş/1328 H.

¹⁵⁹ BOA.DH.MUİ. 124-57, 6/N/1328 H.

eşyalar çalmışlar ve tren katarlarının rayından çıkarılmasına teşebbüste bulunmuşlardır.¹⁶⁰ Bu kimseler yakalanarak adalete teslim edilmişlerdir.

Trablusşam'da yapılmakta olan demiryolu inşası sırasında ray güzergâhında eski eser niteliğinde olan bir kale ile karşılaşmıştır. Bunun üzerine çalışmalar kısa bir süre kadar durdurulmuştur. Ardından Trablusşam mutasarrıflığı, bağlı bulunduğu Beyrut vilayetinden kalenin akıbetini sual etmiştir. Beyrut vilayeti, kalenin eski eser olmadığını, yıkılmasında herhangi bir mahsûr bulunmadığını Azmi Bey'e beyan etmiştir. Bu beyana karşın Azmi Bey, kalenin eski bir eser olması sebebiyle yıkılmasına müsaade etmemiştir.¹⁶¹ Bu sırada Trablusşam Mutasarrıfı Azmi Bey, Trablusşam demiryolu mevkiinden Trablusşam kasabasına kadar olan yolun inşasını da yaptırmıştır.¹⁶²

Azmi Bey, Trablusşam mutasarrıfı iken 5 000 kuruş (50 lira) maaş almıştır.¹⁶³ Bu sırada Azmi Bey'in maaşından 1 100 kuruşu (11 lira) kesilmiş ve bu para Haremeyn ikramiyesi¹⁶⁴ olarak posta yoluyla hazineye yollanmıştır.¹⁶⁵ Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdür Umûmîliğinde bulunduğu sırada maaşından Haremeyn ikramiyesi olarak kesilmeyen miktar Trablusşam mutasarrıfı iken kesilmiş ve posta yolu ile gönderilmiştir.¹⁶⁶

Azmi Bey'in Trablusşam mutasarrıflığı görevi, 16 Ağustos 1911 tarihinde sona ermiş¹⁶⁷ ve akabinde 17 Ağustos 1911 tarihli kararlar Siroz Mutasarrıflığına atanmıştır.

¹⁶⁰ BOA.DH.H. 21-19, 18/Ca/1329 H.

¹⁶¹ BOA.MF.MKT. 1166-61, 9/S/1329 H.

¹⁶² BOA.DH.İD. 25-4, 18/Ca/1329 H.

¹⁶³ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

¹⁶⁴ Osmanlı Devleti'nde Maliye Nezâreti, yüksek dereceli devlet memûrlarından her yıl mart ayına mahsus olmak üzere maaşı iki bin beş yüz kuruş ve daha fazla maaş alanlardan yüzde on nispetinde bir meblağı Haremeyn ikramiyesi kesmiştir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları*, Ankara 2010, s. 91; www.devletarsivleri.gov.tr (26.11.2012)

¹⁶⁵ BOA.DH.EUM.MH. 27-103, 19 Mart 1327 R.

¹⁶⁶ BOA.DH.EUM.MH. 27-50, 11/R/1329 H.

¹⁶⁷ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

3.5. Siroz Mutasarrıflığı Dönemi

Azmi Bey, 1867 yılında Selanik vilayetine bağlanmış Siroz Sancağı'na¹⁶⁸ 17 Ağustos 1911 tarihli kararla Şükrü Bey'in yerine atanmıştır.¹⁶⁹ 20 Ağustos 1911 tarihinde de buradaki görevine başlamıştır.¹⁷⁰

Siroz, zengin bir maden yataklarına sahip bir bölgedir. Siroz Sancağı'nın Nigrita nahiyesine bağlı Gaydorohor karyesinde demir madeni,¹⁷¹ yine Siroz Sancağı Nevrekob kazasına bağlı Karaköy karyesinde çinko madeni yatakları var olmuştur.¹⁷² Azmi Bey döneminde Siroz Sancağı'na bağlı Demirhisar Kazası'nın Büyük Mahalle hududu dâhilinde bakır, simli kurşun, çinko, arsenik, antimon ve kükürt madenlerinin araştırılması için Liyaho Mişon oğlu Ropi ve Yosef Yodayona'ya ruhsatname verilmiştir. Yine bu kişiler bu haklarını belirli bir ücret karşılığında orada oturan Doktor Andon Daynadisi Efendi'ye devretmişlerdir.¹⁷³

Azmi Bey'in Siroz Mutasarrıflığı sırasında, 5 Ekim 1911 tarihinde, Bulgar Hükûmeti tarafından Siroz Konsolosluğuna Filibe Dava vekillerinden Mösyö Gorgi tayin edilmiştir.¹⁷⁴ Bu sırada Siroz Bulgar Konsolosu Mösyö Gorki Kaperokof'un hayatına kast edilmesi üzerine Bulgarlar, bu durumdan Osmanlı hükûmetini mesul tutmak istemişlerdir; ancak, Osmanlı hükûmeti yazmış olduğu 11 Ekim 1911 tarihli bir yazıyla kendilerinin mesûl tutulamayacağını bildirmiştir.¹⁷⁵

Osmanlı Devleti tebaasından olup her sene Bulgaristan'a gidip gelmekte olan Revend-i Bala ahâlîsinden Atnas Yovanof Efendi, Siroz Mutasarrıflığına Bularistan'a sürülmüş ve bu nedenle Atnas Yovanof Efendi mevcut durumunu ve mutasarrıflığı Dâhiliye Nezâretine şikâyet etmiştir.¹⁷⁶

Siroz Mutasarrıfı Azmi Bey döneminde Siroz Sancağı'na bağlı Cuma-i Bâlâ Kazâsı dâhilinde mahalle ahâlîsi tarafından terk olunmuş ve devlete mal olmasında

¹⁶⁸ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 450.

¹⁶⁹ BOA.BEO. 3929-294654, 21/S/1329 H.

¹⁷⁰ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

¹⁷¹ BOA.HRT.h. Dosya No:Yok, Gömlek No:1172, 05/B/1330 H.

¹⁷² BOA.HRT.h. Dosya No:Yok, Gömlek No:2287, 18/Za/1329 H.

¹⁷³ BOA.BEO. 3980-298434, 02/M/1330 H.

¹⁷⁴ BOA.BEO. 3943-295670, 11/L/1329 H.

¹⁷⁵ BOA.DH.MTV. 10-24, 17/L/1329 H.

¹⁷⁶ BOA.DH.H. 33/1-4, 18/Za/1329 H.

herhangi bir sakıncası olmayan arazi üzerine iki adet karakolhâne kurulmaya başlanmıştır.¹⁷⁷ İnşası 9 Aralık 1911 tarihinde başlayan iki adet karakolhâne, 14 Nisan 1912 tarihinde bitirilmiş ve hizmete açılmıştır.¹⁷⁸ Görüldüğü üzere burada da Azmi Bey, iç güvenlik ile ilgili alanlarda katkılarını sağlamaya devam etmiştir.

Siroz Sancağı'nın Borsenek karyesinde bulunan Rum Aya İsveti Görki Kilisesi yanmış ve bu kilisenin aynı arazi üzerinde yeniden inşa edilmesine ruhsat verilmiştir.¹⁷⁹

Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Siroz'da şube teşkili için Mustafa Nuri Efendi'yi buraya göndermişti. Mustafa Nuri Efendi, Siroz'da 8 Şubat 1912 tarihinde feci şekilde dövülmüş,¹⁸⁰ bir süre sonra da vefat etmiştir. Mustafa Nuri Efendi'nin Siroz'da katledilmesi hakkında tahkikata başlanmıştır. Tahkikat, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Heybeliada Şubesi tarafından Dâhiliye Nezâretine çekilen bir telgrafname ile başlatılmıştır.¹⁸¹ Böylece gerekli araştırmalar yapılmış ve suçlu kimseler takip altına alınmıştır.¹⁸²

Azmi Bey'in Siroz Mutasarrıflığı sırasında sancağın bağlı bulunduğu Selanik Vilâyeti Valisi Hüseyin Kâzım Kadri Bey'dir.¹⁸³ Hüseyin Kâzım Kadri Bey, kaleme almış olduğu, "Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım" adlı eserinde Siroz Mutasarrıfı Azmi Bey ile ilgili olarak bir hatıratından şöyle bahsetmiştir:

"Günün birinde telefonla beni arayan bir zat: 'emriniz aracılığıyla Neğvan'a müfrezeyi sevk ettim. Topları da hemen yola çıkarmak üzereyim!' diyordu... Böyle bir şeyden haberim olmadığını ve niçin asker ve top gönderildiğimi sorduğum zaman muhatabımın hayretine payan yoktu! Güya Neğvan'da ahâlî isyan etmiş; bir jandarmayı vurmuşlar, ahâlîden de birkaç maktul ve mecruh (yaralı) varmış, bunun üzerine oraya bir kuvve-i tenkiliye (sindirecek kuvvetler) benim tarafımdan (!) kendisine telefonla bildirilmiş! Bütün bu şeyler bana haber

¹⁷⁷ BOA.ŞD. 81-36, 17/Z/1329 H.

¹⁷⁸ BOA.BEO. 4026-301938, 26/R/1330 H.

¹⁷⁹ BOA.DH.İD. 114/1-34, 29/Z/1329 H.

¹⁸⁰ BOA.DH.SYS. 53-28, 19/S/1330 H.

¹⁸¹ BOA.DH.BEO. 4001-300069, 22/S/1330 H. BOA.DH.BEO. 4002-300088, 22/S/1330 H.

¹⁸² BOA.DH.BEO. 4002-300138, 24/S/1330 H.

¹⁸³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (Yay. Haz: İsmail Kara), 2.bs., İstanbul 2000, s. 21-22.

verilmeden yapılmıştı. Benim bertaraf ettiğim ve hükûmete ait işlere müdahalede bulunmalarına imkân bırakmadığım gizli eller, kendilerinin çıkardığı hadiseyi bastırmak için, yine benim haberim olmadığı halde, asker ve top gönderip asileri (!) vurdurmak cesaretini göstermişlerdi! Hadiseyi benden evvel (!) haber alan ve kendi hükmü tasarrufundan hariçte olan bir yere, Neğvan'a bir imdat müfrezesi gönderen Siroz Mutasarrıfı Azmi Bey'in bu itina ve müsaraaati (acele teşebbüsü)de mucib-i hayret idi. Hadise de yegâne amil (sebe) olan şey, köylünün cehli (cahilliği) ve hükûmetin zulüm-perverliği ve istibdadı (keyfi idare sistemi) idi.”¹⁸⁴

Neğvan'da ortaya çıkan hadiseyi Azmi Bey, Selanik Valisi Hüseyin Kâzım Kadri Bey'den evvel haber almıştır. Kendi tasarrufuyla da bölgeye bir imdat müfrezesi sevk etmiştir. Bu hareketleri Hüseyin Kâzım Kadri Bey, planlı bir hareket olarak görmüş ve bunu yapan kimseleri, “gizil güçler” olarak tanımlamıştır. Gizil güçlerden birisi olarak Azmi Bey'i işaret etmiştir. Bunlar 1912 ilkbahar seçim sandıklarından İttihâd ve Terakkî Fırkasının birinci parti olarak çıkmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bunun için gizil güçler, vatandaşa eziyet etmişlerdir. Bu nedenle jandarma ve ahâlî arasında sorun çıkmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri Bey, bu anlayışı bir devlet politikası ile bağdaştırmayı asla düşünmemiştir. Bütün bunları keyfi bir idarenin sistematik çalışması olarak değerlendirmiştir.

Hüsametdin Ertürk Bey, “İki Devrin Perde Arkası” adlı eserinde Azmi Bey'in Siroz Mutasarrıflığı sırasında meydana gelen bir olaydan şöyle bahsetmiştir:

“.... okuldan sonra mahalle ve mektep arkadaşlarıyla oluşturduğu çeteler iki gruba ayrılıyor gerçek bir meydan muharebeleri veriyordu... Hele ilkbaharda Türk ve Rum çocukları karşılıklı gruplar halinde sapan taşıyla birbirleriyle mücadele ediyorlardı... Galip, bu tarihte 16-17 yaşlarında tahmin edilen yaramaz, kavgacı bir delikanlı idi. Bir defasında mektebin müdürü ile kavga etmiş ve buna hiddetlenerek kendisine taraftar bir grup çocukla, ertesi sabah okula giden yolları tutarak hiç kimseyi mektebe göndermemişti. Bu suretle Galip, Siroz İdadisini o gün suretiyle tatil ettirmişti... Bir akşam polisler askeri

¹⁸⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 119-120.

kulübe gelerek Sabri Bey'i (Galip'in babasıdır) bu defa da Siroz Mutasarrıfı Azmi Bey'in (İttihatçıların meşhur Polis Müdürü) çağırıldığını söylemişlerdi... Hadise şu idi: İdadiyi zorla tatil ettiren Galip'i mutasarrıf huzuruna çağırıp bağırmıştı: 'Koskoca mektebi tatil ettiren sen misin? Bu bacak kadar boyunla mı bunu yaptın?' Bu genç o zaman da mutasarrıfa karşı gelmiş: 'Sebebini sormadan bana hakaret ediyorsunuz, haksızlığa her zaman isyan edeceğim!..' Azmi Bey fena halde hiddetlenmiş, masasından kalkarak Galip'in üzerine yürümüş ve: 'Atın bu keratayı aşağı Nezârethâneye!' diye emir verince küçük: 'Ne isterseniz yapınız, haklı olduğca hiç kimseden korkmayacağım..' demişti. O zaman polisler Galip'i aşağı almışlar Nezârethâneye atmışlar, gelip geçenler mektebi tatil ettiren çocuk burada imiş! diyerek merak edip onu görmeğe kalkışmışlardı.¹⁸⁵

Anlaşıldığı üzere, Siroz'un etnik yapısı genelde Türklerden ve Rumlardan oluşmuştur. İsmet İnönü'nün de belirttiği üzere kan ve ateş içinde bulunan ve Bulgar, Sırp, Yunan ve Ulah çeteleri arasında her gün çatışmalar yaşandığı bu topraklarda¹⁸⁶ çeteleşme okul sıralarına kadar sirayet etmiştir. Böyle olmakla birlikte Azmi Bey'in fark gözetmeksizin hakk-şinâs bir tavır sergilediğini söyleyebiliriz.

Siroz Mutasarrıfı Azmi Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının iktidara gelmesi¹⁸⁷ üzerine azledilmiş ve yerine Dokuzuncu Daire-i Belediye Reisi Musa Bey tayin edilmiştir.¹⁸⁸ 15 Eylül 1912 tarihinde Siroz Mutasarrıflığından ilişigi kesilen Azmi Bey, 1 500 kuruş (15 lira) ile mazûliyet maaşına bağlanmış¹⁸⁹ ve İstanbul'a hareket etmiştir. İstanbul Polis Müdüriyeti Umûmîliğine tayin olduğu, 25 Ocak 1913 tarihine kadar burada kalmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Yay. Haz: Samih Nafiz TANSU), 1.bs., İstanbul 1996, s. 237-238.

¹⁸⁶ İsmet İnönü, *Hatıralar*, (Yay. Haz: Sebahattin Selek), 3.bs., İstanbul 2009, s. 46.

¹⁸⁷ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 83. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹⁸⁸ BOA.İ.DH. 1495-1330/N-45, 21/N/1330 H.

¹⁸⁹ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

¹⁹⁰ Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmîye Memûrin Kaleminden 11 Mart 1913 tarihinde yazılan bir belgeden anlaşıldığı üzere, Siroz Mutasarrıflığından ayrılmış olan Osman Nesip Bey'in oğlu Azmi Bey'e verilen mazuliyet maaşının 25 Ocak 1913 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyeti Umûmîliğine başlaması nedeni ile kesilmesi istenmiştir. EGM.PDB. Dosya No: 68

3.6. İstanbul Polis Müdür Umûmîliği İkinci Dönemi

Azmi Bey, Siroz Mutasarrıflığından azledilip bir süre açıkta kaldıktan sonra, 25 Ocak 1913 tarihinde, 7 000 kuruş (70 lira) maaşla ikinci kez İstanbul Polis Müdür Umûmîliğine getirilmiştir.¹⁹¹

Azmi Bey, ikinci kez İstanbul Polis Müdür Umûmîliği görevine Bâb-ı Âlî Baskını ile gelmiş iken yine Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi gibi önemli bir olay sonrasında görevinden alınmıştır. Bu nedenle bu iki olaya bir göz atalım.

3.6.1. Azmi Bey'in Bâb-ı Ali Baskını'ndaki Rolü

Bâb-ı Âlî Baskını, günümüz anlamıyla bir hükûmet darbesi olarak kabul edilmiştir. Darbeye marûz kalan Kâmil Paşa Hükûmeti olmuştur. Darbeyi ise ittihatçılardır yapmıştır.

Bâb-ı Âlî Baskını'ndan önceki 1908-1913 süreci içerisinde genel olarak muhalif gruplar; “Kâmil Paşacı” olmuş iken, ittihatçılar; “Sait Paşacı” olmuşlardır. Sait Paşacı ittihatçılar, Kâmil Paşa Hükûmeti devrinde, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesinden, Bulgaristan bağımsızlığını kazanmasından, Girit adası halkının Yunanistan'a bağlı olduklarını açıklamasından, Makedonya'daki Arnavut isyanlarından ve Arap ülkelerindeki isyanlardan Kâmil Paşa'yı sorumlu tutmuşlardır.¹⁹² Ancak 23 Ocak 1913 tarihine kadar geçen bu süreç içerisinde ittihatçılar, hiçbir vakit Kâmil Paşa Hükûmetini zorla değiştirmeye kalkışmamışlardır.

Bâb-ı Âlî Baskını'nın görünür nedeni, Balkan Harbi'nin birinci safhasının sona ermesinden sonra Kâmil Paşa Hükûmeti'nin İstanbul'da Bulgarlar ile gizli bir anlaşmaya teşebbüs etmesi olmuştur. Londra'da toplanan Sefirler Konferansı, hükûmetten Bulgarlar ile sulh yapılması ve bunun için ne tür bir fedakârlık yapılması gerekiyorsa yapılması gerektiği ve böylece umûmî bir harbin önüne geçilebileceği

¹⁹¹ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327. Ayrıca da 1 Nisan 1913 tarihli Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Kalemine Mahsus Vukuât Pusulasında, Azmi Bey'in 12 Kânûn-ı Sâni 1328 yani 25 Ocak 1913 tarihinde irade-i seniyye ile 7 000 kuruş (70 lira) maaşla işe başladığını yazmıştır. EGM.PDB. Dosya No: 68.

¹⁹² Halim Demir, *Yeraltından İktidara İttihat ve Terakki Darbeler ve Suikastlar Tarihi*, İstanbul 2005, s. 110-112.

telkininde bulunmuştur. Böyle bir telkin üzerine Kâmil Paşa Hükûmeti, Edirne'yi Bulgarlara bırakmaya razı olmuştur. Türklerin Rumeli'den vazgeçtiği anlamına gelen böyle bir karar, ittihatçıların tepkisine neden olmuştur. 22 Ocak 1913 tarihinde, Sultan V. Mehmet Reşad'ın başkanlığında toplanan Şura-yı Saltanatın Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın sulh yolundaki mütalaasına uyması ve Trakya'da Midye-Enez Hattını sınır olarak kabul etmesi, Erkan-ı Harp Binbaşısı Enver Paşa önderliğinde ileri gelen ittihatçıların hükûmeti zorla değiştirmesi için son adım olmuştur.¹⁹³ Ayrıca, Kâmil Paşa Hükûmeti sırasında, ittihatçıların tutuklanması ve tutuklanmaktan çekinen Hüseyin Cahit gibi kimselerin yurt dışına kaçması, ittihatçı kulüplerin kapatılması gibi faktörler de ittihatçıların silah zoru ile olsa iktidarı ele geçirmeye karar vermelerinde etkili olmuştur.¹⁹⁴

Kıbrıslı Kâmil Paşa Hükûmetinin büyük devletlere yaranmak pahasına Trakya'sız ve Edirne'siz bir barış sulhuna yanaşması, baskının ittihatçılar açısından bir vatanperverlik olarak telakki edilmesine neden olmuştur. Vakanın en büyük tertipçiliğini Mehmet Talat Bey yapmıştır. M. Talat Bey, iktidarı kat'î sûrette İttihâd ve Terakkîye geçirmeye azmetmiş bunun içinde kendisine sadık arkadaşlar aramıştır.¹⁹⁵ Bir nevi, İttihâd ve Terakkînin "Tam İktidar Dönemi" için düğmeye basmıştır.¹⁹⁶ M. Talat Bey, bu fikrine en çok Enver Bey'in katılacağını düşünmüş ve eğer kendisinin desteğinin sağlanması halinde durumun daha da kolaylaşacağına inanmıştır. Bu maksatla İstanbul dışında bulunan Enver Paşa'ya haber salınmış ve Paşa, İstanbul'a çağırılmıştır. Ayrıca, Kâmil Paşa Hükûmetini devirmek için birbirinden farklı görüşlerde bulunan ve o sırada İstanbul'da bulunan İttihâd ve Terakkî ileri gelenlerini toplantıya çağırmıştır. Emin Beşe Bey'in Vefa'da bulunan evinde yapılan bu toplantıya Enver Paşa yetişemeyince Talat Bey, hiç olmazsa İttihâd ve Terakkî ileri gelenlerinin bu konu etrafındaki görüşlerinin belirmesi için toplantıyı açmış ve toplantıda hükûmetin düşürülmesini teklif etmiştir. Ancak Fethi Bey'in muhalif fikirlerinden dolayı diğer toplantıya katılanlar kararsızlık

¹⁹³ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 95.

¹⁹⁴ Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 102-103.

¹⁹⁵ Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, s. 75-76.

¹⁹⁶ Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 103.

göstermişlerdir. Ancak M. Talat Bey, o günün sabahında Enver Paşa ile görüşmüş ve vaka için kendisinin desteğini almayı başarmıştır. Bu süre içerisinde de M. Talat Bey diğer arkadaşlarını ikna çalışmalarına devam etmiştir. Ayrıca Emin Beşe Bey'in evindeki toplantıdan yaklaşık on gün sonra yine aynı yerde bir toplantı tertip etmiştir. Bu kez toplantıda hazır bulunan Enver Paşa, kararsız olan arkadaşlarına ateşli bir konuşma yaparak vaka için onların desteğini almayı başarmıştır. Toplantı sonrasında da cemiyetin genel merkezinde hummalı bir çalışma başlatılmıştır. Burada vakanın planları yapılmıştır. Plana göre, Kara Kemal Bey'in başkanlığı altındaki İttihâd ve Terakkînin İstanbul teşkilatına mensup olanlar Bâb-ı Âlî civarında kahve ve sokaklarda toplanması, Enver Bey'in talimden geliyormuş gibi Cağaloğlu tarafından at üstünde Bâb-ı Âlîye doğru inmesi, buradaki kalabalığın önüne geçmesi, evvelce ayrılmış altmış fedai ittihatçı ile Bâb-ı Âlîye girmesi, hükûmeti zorla istifaya davet etmesi ve Kâmil Paşa'ya yazdıracağı istifanameyi saraya götürüp Padişah'a vermesi ve yeni sadrazamın tayinine ait iradeyi alarak yeni Sadrazamı makamına oturtması tasarlanmıştır. Yeni Sadrazam için de Mahmut Şevket Paşa düşünülmüştür.¹⁹⁷

Başta Enver Paşa olmak üzere M. Talat Bey, Sapançalı Hakkı Paşa, İzmitli Mümtaz ve Yakup Cemil gibi önde gelen ittihatçılar, 23 Ocak 1913 günü harekete geçerek Hükûmet Binasını basmışlardır. Baskın sırasında, Harbiye Nâzırı Nazım Paşa'yı öldürülmüş¹⁹⁸ ve Kâmil Paşa da istifaya zorlanmıştır.¹⁹⁹ Baskından sonra Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığında İttihâd ve Terakkî Hükûmeti kurulmuştur. Cemal Kutay, "Üç Paşalar" adlı eserinde baskın gününü şöyle anlatmıştır:

¹⁹⁷ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1975, s. 285-289. Fethi Bey anılarında baskın olayından dört gün önce Talat Bey ile görüştüğünü ve O'nu vazgeçiremeyince kan dökülmesini önlemek için Nazım Paşa'ya haber vermesi gerektiği hususunda uyardığını yazmıştır. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s. 182-183. Bahattin Şakir anılarında, baskında en fazla emeği geçen kimselerin Talat Bey ile Enver Paşa olduğunu ifade etmiştir. Darbenin gerekçesini, Kamil Paşa'nın aciz içinde bulunması ve İttihâd ve Terakkînin doğduğu Rumeli toprakların elden gitmesi olarak açıklamıştır. Ayrıca halkın coşturularak eylemin kitlesel bir görüntüye kavuşturulmasının düşünüldüğünü ifade etmiştir. Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 101-105.

¹⁹⁸ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 95.

¹⁹⁹ İstifanamenin sureti şudur: "Huzur-ı ali-i Hazret-i Padişahiye ahâlî ve cihet-i askeriyeden vuku' bulan teklif üzerine huzur-ı şahânelerine istifaname-yi acizânemin arzına mecbur olduğum muhat-ı ilm-i ali buyurulmakta. 10 Kânûn-ı Sâni 1328 Sadrazam Kamil." Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kamil Paşa, Siyasi Hayatı*, Ankara 1954, s. 387-388.

“Binbaşı Enver Paşa, İzmitli Mümtaz, Yakup Cemil ve Mustafa Necib ile beraber zorla Bâb-ı Âlî’ye girmişlerdir. Enver Paşa, silah sesleri arasında, vükela heyetinin toplandığı büyük salona girmiştir. O anda, Meclis-i Vükela odası (Bakanlar Kurulu) kapısı açılmış ve iri cüssesiyle Harbiye Nâzırı Nazım Paşa görünmüştür. Enver Paşa’ya, ‘bu silah sesleri nedir ne oluyor’ diye sormuştur. Enver Paşa, Harbiye Nâzırı’na; İstanbul halkının büyük bir miting yaparak, Edirne’nin düşmana teslimini protesto ettiğini, sulh kararlarını milli şeref ve haysiyetle telif kabul etmez gören milli efkârın galeyanında olduğunu, kendisini, böyle bir zillet vesikasını imzalayacak kabinenin çekilmesi için gönderdiklerini anlatmıştır. Enver Paşa daha cümlesini bitirmeden yanında bulunan Yakup Cemil tabancısını çekerek Nâzır Nazım Paşa’yı öldürmüştür. Bu duruma sinirlenen Enver Paşa, Yakub Cemil’e sert çıkıştıktan sonra bir hışımla kapıdan içeri girmiştir. Karşısında, masanın ortasında oturan Sadrazam Kâmil Paşa’yı bulmuştur. Kâmil Paşa’ya da Harbiye Nâzırına söylediklerinin aynısını söylemiştir.”²⁰⁰

Baskın günü ise polis müdüriyetinin, merkez kumandanlığının, posta ve telgraf idaresinin işgal edilmesi de planlanmıştır. Bu doğrultuda Azmi Bey, baskın günü polis müdüriyetinde vaziyet almakla görevlendirilmiştir. Kendisi, yardımcısı Sudi Bey ile beraber Polis Müdürlüğüne gitmişler ve İstanbul polis yönetimini ele almışlardır.²⁰¹ Böylece Azmi Bey, Kâmil Paşa Hükûmeti tarafından Siroz Mutasarrıflığından azledildikten sonra yaklaşık dört ay kadar açıkta kaldıktan sonra vaka sonrasında, İstanbul Vilayeti Polis Müdür Umûmîliğine yeniden getirilmiştir.

Bâb-ı Âlî Baskını’ndan sonra İstanbul Vilayeti Polis Müdür Umûmîsi olarak Azmi Bey’e oldukça fazla görev düşmüştür. Baskın gününün akşamı, Polis Umûm Müdürlüğünü işgal eden Azmi Bey, emrinde bulunan polis teşkilatı aracılığı ile o günün muhalif partisi Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarının birçoğunu tutuklatmıştır. Muhalefetin ileri gelenlerinden Ali Kemal, daha sonra 150’likler

²⁰⁰ Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, İstanbul 1964, s. 140-141.

²⁰¹ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 96.

listesinde yer alacak olan İsmail Hakkı ve Dr. Rıza Nur'u gözaltına aldırılmıştır.²⁰² O günlerde yaşanan tutuklamalar ile ilgili olarak, Ahmet Bedevi Kuran şunları yazmıştır:

“Olayın (Bâb-ı Âlî Baskını) ertesi günü Taksim Meydanı'ndan geçerken tutuklandım. Beni Beyoğlu Polis Müdüriyetine götürdüler. Üç gün önce Kâmil Paşa Hükûmeti hakkında sohbette bulunduğum Polis Müdürü Şükrü Bey ile karşı karşıya geldik. Tutuklanmamın sebebini sordum. Şükrü Bey, emrin genel müdürlükten verildiğini ve kendisinin bilgisi olmadığını söyledi. Şiddetli itirazlarım üzerine telefonla Polis Genel Müdürü Azmi Bey'den açıklama istedi. Uzun bir konuşmadan sonra bir “taahhüt senedi” imzaladığım takdirde serbest bırakılacağımı bana bildirdi. Azmi Bey'in telefonla dikte ettiği senet sureti hemen hemen şöyleydi: ‘Nazım Paşa'nın katlinden dolayı Adliye Nezâreti tarafından vuku' bulacak davete bila kaydü şart icabet edeceğini taahhüt ederim.’ Bu senedin imzalatılmasındaki amaç, gerekirse, Nazım Paşa'nın katili olarak beni göstermek ve bu şekilde bir taşla iki kuş vururcasına beni ipe kadar göndermekti.”²⁰³

İstanbul polisince tutuklanan muhalifler, İstanbul Merkez Kumandanlığına gönderilmiştir. Merkez Kumandanı Cemal Paşa da tutuklananları baskından dört beş gün sonra serbest bırakmıştır.²⁰⁴ Serbest kalanlar arasında Dr. Rıza Nur, İsmail Hakkı ve Ali Kemal Beyler gibi ünlü kimseler de bulunmuştur. Bu kişiler bir dostluk anlaşması dâhilinde serbest bırakılmıştır.²⁰⁵ Ali Kemal Bey ve Rıza Nur, kendi istekleri üzerine Avrupa'ya gönderilmiştir.²⁰⁶ İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından yakalanan Rıza Nur, hatıralarında, polisler tarafından müdüriyete getirildiğini sonra da Ali Kemal ile birlikte Bekirağa Bölüğüne tıkıldığını, hapis hâne de iken Cemal Paşa ile görüşüğünü yazmıştır. Cemal Paşa'nın kendisine, “...vücudun bu devletin

²⁰² Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 106.

²⁰³ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 300.

²⁰⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yay. Haz: Alpay Kabacalı), 5.bs., İstanbul 2010, s. 23.

²⁰⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 18-19.

²⁰⁶ Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 106.

asayişine muzırdır (zararlıdır)...” demesi üzerine, “...vatandan kovuluyorduk...” diyerek ülkeyi terk ettiklerinden bahsetmiştir.²⁰⁷

Azmi Bey’in başında bulunduğu İstanbul Polisi, baskından sonra ittihat yönetimine karşı oluşabilecek şer odaklarının sürekli takipçisi olmuştur. İttihat yönetimine karşı herhangi bir darbe girişiminde bulunması ihtimal olan kimseler sürekli gözetim altında tutulmuştur. Anlaşıldığı üzere, İttihâd ve Terakkî iktidarı, yönetimi, Kâmil Paşa’nın başına gelen olayın kendi başlarına gelmemesini istemektedirler. Bu doğrultuda Azmi Bey, bir keresinde Mahmut Şevket Paşa Kabinesine karşı Prens Sebahattin önderliğindeki bir darbe girişimini ortaya çıkarmayı başarmıştır. Bu darbe girişimi ile ilgili dosya, İstanbul Muhafızlığıyla Polis Müdüriyetinde ve Örfî Harp Divânına gönderilmiştir.²⁰⁸ Ancak muhaliflerden diğer suikast grubu gözden kaçırılmış ve Bâb-ı Âlî Baskını ile hükûmetin başına getirilen Hürriyet Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa’ya düzenlenen suikast girişimi engellenememiştir.

3.6.2. Azmi Bey’in Mahmut Şevket Paşa Suikastı’ndaki Rolü

3.6.2.1. Mahmut Şevket Paşa Suikastı

13 Nisan 1909 tarihinde 31 Mart İsyanı’nı bastırmak için Harekât Ordusu’nun başında İstanbul’a gelerek şehri isyancıların elinden kurtaran Mahmut Şevket Paşa,²⁰⁹ 23 Ocak 1913 tarihindeki Bâb-ı Âlî Baskını’ndan sonra Harbiye Nâzırlığı uhdesinde kalmak üzere Sadrazamlığa getirilmiştir.²¹⁰ Sadrazamlığı döneminde, İttihâd ve Terakkî Fırkasının lideri olmamasına rağmen devlet yönetiminde ittihatçıları kırmaktan son derece imtina göstermiştir.²¹¹ Ayrıca, hükûmet mensuplarının büyük

²⁰⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım I, Rıza Nur Kendini Anlatıyor*, (Yay. Haz: Abdurrahman Dilipak), İstanbul 1992, s. 393-395.

²⁰⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 28.

²⁰⁹ Meşrûtiyet öncesinde ‘Kosova Valisi’ olan, orada devrimci subaylar tarafından saygı kazanan, Almanya’da eğitim görmüş olan Çeçen kökenli Mahmut Şevket Paşa, dönemin önemli şahsiyetlerindedir. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, C. II, s. 167.

²¹⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1968, s. 1091.

²¹¹ Taylan Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Paşa Anlatıyor)*, İstanbul 1998, s. 73. Mahmut Şevket Paşa, Bâb-ı Âlî Baskını’ndan sonra Kâmil Paşa Hükûmetinin devrilmesiyle muhaliflerin nazarında en büyük kusuru; kuvvetli bir ittihatçı olarak bilinmekteydi. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 101. Ancak Mevhibe Savaş, O’nun İttihâd ve Terakkîye yakın

bir çoğunluğunun, İttihâd ve Terakkî mensubu olması hasebiyle, başında bulunduğu kabineye, “İttihâd ve Terakkî Hükûmeti” denilmiştir.²¹²

Bâb-1 Âlî Baskını ile devrilen Kâmil Paşa Hükûmeti yerine kurulan Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti, İttihâd ve Terakkînin iktidarı anlamına geldiğinden muhalifler, yeniden iktidarı ele geçirmek için bir nevi Bâb-1 Âlî Baskını'nın rövanşını almak için iktidarın önde gelen isimlerini ortadan kaldırmayı kararlaştırdılar. Bunlar, gayeleri tek olmasına karşın birkaç gruba ayrılmaktaydılar. Muhalif grupların İttihâd ve Terakkîyi iktidardan düşürmeleri ile ilgili çalışmaları hakkında Ahmet Bedevi Kuran, şunları söylemiştir:

“Doğal olarak ben de paçaları sıvamış, ittihatçıların düşürülmesine çalışanlarla işbirliğine dalmıştım. Fakat daima olduğu gibi bu defa da zümreler arasında ayrılık daha ilk hamlelerde belirlemeye başlamıştı. Bir taraftan İtilâf Fırkasından Gümülcineli İsmail Bey faaliyete geçmiş, diğer taraftan da Sadık Bey’le Salih Paşa iş sahasını daha kapsamlı bir hale koymuşlardı... Sabahaddin Bey, etrafında toplananlar arasında Dr. Nihad Reşad ve Satvet Lütü Beyler odak vazîfesi görüyorlardı. Gümülcineli İsmail Bey, Muhip, Pertev Tevfik ve Taceddinzade Hakkı Beyler ile beraber çalışıyor, Sadık Bey ile Salih Paşa da ‘İtilâf Fırkası’ unsurlarıyla bunlara katılmış bulunuyorlardı. Bunlara bağlı olarak çeşitli gruplarda faaliyet hâlindeydi. Kimi İttihâd ve Terakkî aleyhinde faaliyet yapıyor, kimi de yeni yeni taraftarlar kazanmaya uğraşıyordu.”²¹³

Bâb-1 Âlî Baskını'nın rövanşını almakta kararlı olan²¹⁴ muhâliflerin hedefinde M. Talat Bey ve Mahmut Şevket Paşa gibi önemli mevkilerde bulunan kimseler

olmakla beraber ittihatçı olmadığını yazmıştır. Mevhibe Savaş, *İkinci Meşrûtiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın*, Ankara 1998, s. 17.; <http://turkoloji.cu.edu.tr> (27.11.2012)

²¹² Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 142.

²¹³ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 301.

²¹⁴ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 102. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi planının ilk aşamasıdır. Bu aşamadan sonra ise Kâzım, Mehmet Ali ve Hakkı isimindeki zatlar, Beyoğlu'nda saklı buldukları yerlerden çıkacaklar, ellerindeki bayraklarla tekbirler getirerek halkı etraflarına toplayıp bir grup halinde Bâb-1 Âliye gelerek halkı şeriata davet edecekler ve Bâb-1 Âliyi basarak hükûmeti devireceklerdir. Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 147. Ayrıca muhalifler için Bâb-1 Âlî Baskını, hükûmete karşı darbe girişiminde bulunacaklar için çok tesirli bir örnek ve ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Bâb-1 Âlî Baskını'nda 11 kişinin hayatını kaybetmiş olmasına karşın baskına katılanlar ve silah kullananlar hakkında herhangi bir işlem

bulunmakta ve bu kimselerin öldürülmesi²¹⁵ ile meydana gelen kargaşa ortamından yararlanılarak İttihâd ve Terakkî Hükûmetinin iktidardan düşürülmesi planlanmaktaydı. Muhaliflerin asıl gayesi; mevcut hükûmeti devirmektir.²¹⁶

Bâb-ı Âlî Baskını ile İstanbul Vilâyeti Polis Mürür Umûmîliğine getirilen Azmi Bey, muhaliflerin, İttihâd ve Terakkî iktidarı aleyhine yaptığı hükûmet darbesine yönelik hazırlıkları, polis müdüriyetine yapılan ihbar yoluyla öğrenmiş ve bunları İstanbul Muhafızı Cemal Paşa ile paylaşmış ve muhaliflerin faaliyetlerine karşı ortak hareket etmişlerdir. Muhalif grupların içerisine gizli ajanlar yerleştirildiği²¹⁷ gibi suikast grupları içerisinden Yüzbaşı Şair Celis gibi bazı şahıslar para verilmek suretiyle satın alınmıştır.²¹⁸ Bu şekilde, hükûmet darbesine ve suikasta yönelik gizli emeller ortaya çıkarılmıştır. Tespit edilen bu kimseler, İstanbul Muhafızlığı ve İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından yapılan ortak çalışma ile tutuklanmışlardır.²¹⁹ Azmi Bey ve Cemal Paşa, bu duruma o kadar hassasiyet göstermişlerdir ki tutuklananları ilk olarak kendileri sorgulamışlardır.²²⁰ Tutuklanan bu kimseler, genel olarak Prens Sabahaddin'in grubundandırlar. Bunlar, genelde beyanname yolu ile bir başka ifade ile kansız olarak İttihâd ve Terakkîyi iktidardan indirmeyi

yapılmamış olması muhalif darbecileri cesaretlendirmiştir. Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, s. 205.

²¹⁵ İttihâd ve Terakkînin kurucularından İbrahim Temo, anılarında, muhaliflerin Mahmut Şevket Paşa gibi Talat Paşa'nın da ortadan kaldırılması için karar aldıklarını ifade etmiştir. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Millîye Dair Hatıratım*, Romanya-Mecidiye 1939, s. 259

²¹⁶ Ahmet Bedevi Kuran'ın şu sözleri de Sadrazam'ın katledilmesinin bir hükûmet darbesine yönelik olduğunu ortaya koymuştur: "Hükûmet darbesi için son noksanlar ikmal edilmiş ve kesin harekâta geçilmek üzere dağıtılması gereken beyannamenin matbaadan alınması kalmıştı. Beyannamenin basımında ben görevliydim." Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 302.

²¹⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 33.

²¹⁸ Bu konu ile ilgili olarak Ahmet Bedevi Kuran şunları söylemiştir: "Cemiyet bizimle işbirliği yapan Yüzbaşı Şair Celis'i satın almıştı... Bütün bildiklerini Talat ve Cemal Beylere anlatmıştı... Yüzbaşı Hilmi Bey de iki yönlü siyaset izlemiş." Muhaliflerin darbe girişimi planlarından ajanları yolu ile haberdar olan İstanbul Muhafızlığı, plan içerisinde yer alanların bazıları hakkında gazetelere ilan dahi vermiştir. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 302.

²¹⁹ Müfid Ekdal, *Eski Bir İhtilâlciden Dinlediklerim*, İstanbul 2003, s. 19.

²²⁰ Ahmet Bedevi Kuran, bu konu ile ilgili olarak, şunları söylemiştir: "Tutuklananların ilk sorgulaması İstanbul Polis Umûm Müdürü Azmi Bey ve İstanbul Muhafızı Cemal Paşa tarafından yapılmıştır. Bir ara Azmi Bey telefonla Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey'i davet etmiş ve 'dostun tutukludur, sorgulamasını beraberce yapalım' demiştir... Bütün sorulara olumsuz cevaplar verdim... Benden önce Serdar Sıtkı, Hasan ve Said Beyler tutuklanmıştı. Daha sonra Satvet Lütfi Bey'i hileli bir hareketle yakalamayı başarmışlardır. Binbaşı Avni, Tevfik, Mülazım Lütfi, Salih, Sıtkı, Mahmut Beyler de bir iki gün sonra bizlere katılmışlardır. Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 304.

amaçlayanlardan olup Binbaşı Nafiz Bey başkanlığında kurulan Divân-ı Harb Mahkemelerinde belirli cezalara çarptırılmışlardır. Prens Sabahaddin'in grubunun tutuklanması üzerine İstanbul Polis Müdüriyeti ve Muhafızlığı rehavete kapılmışlar, İttihâd ve Terakkîyi kanlı olarak iktidardan indirmek isteyen diğer suikast gruplarını unutmuşlardır.²²¹ Görünen o ki bu unutkanlık veya rehavet, Mahmut Şevket Paşa'nın ölümüne mâl olacaktır.

Mahmut Şevket Paşa'nın suikastından on gün kadar önce devrik Kâmil Paşa'nın Messagerie Maritime şirketine ait olan bir gemi ile gizlice İstanbul'a gelmesi, aslına bakılırsa hükûmet darbe girişiminin ilk ayak sesleridir. Durumun ciddiyetini kavrayan Azmi Bey, Kâmil Paşa'nın gizlice İstanbul'a gelişini derhal Cemal Paşa'ya bildirmiştir. Ayrıca Azmi Bey, Kâmil Paşa'nın henüz karaya inmediğini ve hakkında ne yapmak lazım geldiğini Cemal Paşa'dan sorulmuştur. Bunun üzerine Cemal Paşa, Azmi Bey'e talimat yollayarak, Kâmil Paşa'nın vapurdan indirilmeden Mısır'a geri gönderilmesini istemiştir. Ancak Kâmil Paşa, bu sırada vapurdan çoktan inmiş ve konağına yerleşmiştir. Cemal Paşa ve Azmi Bey, Kâmil Paşa'nın İstanbul'a getirilmesinin suikastı düzenleyenlerce kararlaştırılmış bir tasarının parçası olduğuna inanmışlar ve bu nedenle de Kâmil Paşa'yı Mısır'a geri göndermek istemişlerdir. Kâmil Paşa, konağına yerleştikten sonra Cemal Paşa, Azmi Bey'den konağın muhafaza altına alınmasını ve dışarıdan içeriye veya içeriden dışarıya kimsenin sokulmamasını istemiştir. Bu maksatla konağın etrafına yeterli derecede polis tahsis edilmiş, ecnebilerin dahi hiç kimsenin konağa girip çıkmasına müsaade edilmemiştir.²²² Bu sıralarda Sabahaddin Bey'in yalısı da gözetim altında tutulmuştur.²²³ Bu tedbirler sırasında İngiltere Sefareti Baştercümanı Fitz Maurice sefir namına, "Hoş geldiniz." demek üzere konağa gelmiş fakat polis memûrları tarafından içeriye sokulmamıştır. Cemal Paşa'ya göre, Hürriyet ve İtilâfçılar ile beraber Fitz Maurice, suikast tertibâtında İngilizler adına hareket etmektedir. Cemal Paşa, hatıralarında, bu kişiyi suikastın hakiki tertipçisi olarak tanımlamış ve O'na

²²¹ Bu durum ile ilgili olarak Ahmet Bedevi Kuran şunları söylemiştir: "Bizim tutuklanmamız sırasında onlar hiç kale alınmamış, sorgudaki dik başlılıkla verdiğimiz cevaplarımıza dayanarak Divân-ı Harp bu işlerle ancak bizim uğraştığımız fikrine kapılmış..." Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 301-304.

²²² Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 39-45.

²²³ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 302.

hitaben, “Şeytan ruhlu adam.” demiştir. Baştercüman, içeri sokulmayınca doğrudan Mahmut Şevket Paşa’nın yanına gitmiş ve suni bir diplomasi krizi yaratmıştır. Bunun üzerine Sadrazam, tedbirlerin derhal kaldırılmasını, Cemal Paşa’dan sert bir üslupla istemiştir. Hatta Cemal Paşa hatıralarında, görüşmeden sonra gözlerinin yaşlarla dolduğundan bahsetmiştir. Ardından derhal Azmi Bey ile bir araya gelmiş ve yeni tedbirler almaya karar vermişlerdir. Gözetleme memûrları, Sadrazam Bey’in emri doğrultusunda geri çekilmiş ve konağın dışarı ile alakalı olan yasakları kaldırılmıştır. Fakat bir inzibât ve polis memûrları sivil olarak konak civarında bulundurulmuş ve konağa giren ve çıkanlar gözetlenmiştir. Ardından da Cemal Paşa, istifasını Sadrazam’a sunmuştur. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, istifayı kabul etmemiş ve Cemal Paşa’yı yanına çağırarak, O’nu ikna etmeyi başarmıştır. İkna karşılığında da her türlü serbestiyi Cemal Paşa’ya tanımıştır. Cemal Paşa da Kâmil Paşa’nın sadece üç gün kadar İstanbul’da kalmasına müsaade etmiştir. Ardından Kâmil Paşa, İstanbul’dan Mısır’a gönderilmiştir.²²⁴ Kâmil Paşa’nın gizlice İstanbul’a gelişi Azmi Bey ve Cemal Paşa’yı tedirgin etmiş ve nihayetinde Kâmil Paşa, İstanbul’dan çıkarılmıştır. Ancak şurası da açıktır ki Kâmil Paşa’nın gizlice İstanbul’a gelişi Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’yı tedirgin etmemiştir. Bunun hükûmet darbesine yönelik bir girişim olduğu konusunda Azmi Bey ve Cemal Paşa ile aynı düşüncede değildir.

Devrik Sadrazam Kâmil Paşa, Mısır’a geri yollandıktan neredeyse bir hafta sonra Mahmut Şevket Paşa, 14 Haziran 1913 Çarşamba günü,²²⁵ her zamanki gibi belli saatinde Harbiye Nezâretinden çıkmış, Bâb-ı Âlîye gitmek üzere arabasıyla yola koyulduğunda Beyazıt Meydanı’nı dönmeden önce Leblebiciler Sokağı’nda Topal Tefvik ve Çerkez Ziya tarafından çapraz ateşe alınarak öldürülmüştür.²²⁶ Topal Tefvik ve ortakları, Arnavutluk’ta yapmış oldukları planları, Leblebiciler Sokağı’nda icraya

²²⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 39-45. Cemal Kutay, “Üç Paşalar Kavgası” adlı eserinde Kamil Paşa’nın karaya çıkarılmaması ve Cemal Paşa ile Mahmut Şevket Paşa arasında meydana gelen görüşmeden şöyle bahsetmiştir: “... O sırada İstanbul’a gelen eski Sadrazam Kamil Paşa’yı karaya çıkartmayan İstanbul Muhafızı Cemal Paşa’ya sert bir çıkışta bulunmuş, ortada kanûnî karar yokken hiçbir vatandaşın seyahat hürriyetinin tahdid (sınırlamak) edilemeyeceğini bildirmiş...” Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 144.

²²⁵ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 307.

²²⁶ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 102.

koymuşlardı.²²⁷ Mahmut Şevket Paşa, suikast günü sabahı bizzat Cemal Paşa tarafından kendisine yapılan uyarıları dikkate almayarak bedelini canı ile ödemiş oldu.²²⁸ Şimdi ise Mahmut Şevket Paşa'nın canına kastedenlerin isimlerini, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri tarafından haklarında verilen cezaları ile birlikte tablolar içerisinde gösterelim.²²⁹

Tablo 1. Doğrudan Doğruya Silahlanarak Katle Katılanlar

Suikastın Fiilî Kadrosu Arasında İsmi Geçenler ve Aldığı Cezalar			
1	Topal Tevfik (idam)	14	Ragıp (15 Sene Kürek Cezası)
2	Ziya (idam)	15	Raif Bey (15 Sene Kürek Cezası)
3	Şevki (idam)	16	Gözlüklü Emin Efendi (Müebbeden Kalebent)
4	Mehmed Ali (idam)	17	Süleyman Paşazade Adil Bey (Müebbeden Kalebent)
5	Abdeh Safe (idam)	18	Miralay Kemal Bey (Berâet)
6	Cevad (idam)	19	Hukuk Talebesi İzzettin (Berâet)
7	Nazmi (idam)	20	Yüzbaşı Adil Efendi (Berâet)
8	Abdurrahman (idam)	21	Şöför Mehmed (Berâet)
9	Jandarma Kemal (idam)	22	Şöför İsmail (Berâet)
10	Hakkı (idam)	23	Jandarma Sadık (Berâet)
11	Mehmed Bey (idam)	24	Kasabın Fehmi (Berâet)
12	Kavaklı Mustafa (idam)	25	Şeyhlili Mustafa (Berâet)
13	Kara Ahmet (15 Sene Kürek Cezası)		

²²⁷ Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastını icra eden grubun kimler oldukları husûsunda İbrahim Temo, hatıralarında şunları söylemiştir: “İmparatorluğun kuvvetini elde eden İttihâd Cemiyeti arasına kara kedi girerek bir takımlarının anlaşamayıp ayrılmaları neticesi bazısı etrafa ve harice dağılmışlardı. Bunlardan bir yüzbaşı, gazeteci Abdullah Zühdi, Topal Tevfik ve hempası, hatta Kalkandelenli Mehmet Paşa Deralanın oğlu Halim Bey yanında bir muhafız ile Köstence'ye gelmişlerdi. Bunlar vatan haricinde bazı planlar kurmuş olmalıydılar ki, Halim Bey'i Hristiyan Arnavutlarından Neofit Efendi vasıtasıyla kandırılarak, Arnavutluk'ta yaptıkları zalimane icraat sırasında Mahmut Şevket ve Talat Paşalar gibi, o sıradaki hükûmet adamlarının katline karar vermişler ve bu kararları hakkında bana itimâden, berâ-yi müzakere Köstence'de yaptıkları içtimalarında, fikirlerini sormak üzere beni de davet etmişlerdi... Anlaşılan bunların kat'i kararı karşısında nasihatlerimin tesiri olmamış mümanaatıma (mâni' olma) rağmen, gizlice İstanbul'a girip kararlarını mevkii fiile koymuşlardı.” İbrahim Temo, *İttihâd ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Millîye Dair Hatıratım*, s. 259-260. İbrahim Temo, Jön Türk Devriminin zaferinden (1908) sonra iktidara gelen "İttihâd ve Terakkî" komitesi liderlerinin aşırı siyasetini kabul etmemiştir. Kendisi demokratik fikirlere sadık kalmıştır. Gazmend Shpuza, “Doktor Temo'nun Atatürk Hakkındaki İmajı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 13, Ankara 1994, s. 78-79.

²²⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 46.

²²⁹ Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastında alakalı kimseler, Erkan-ı Harbiye Kaymakam Mehmet Remzi başkanlığındaki Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemesi tarafından yargılanmışlardır. Yargılamalar, 23 Haziran 1913 tarihinde sona ermiştir. *Polis Mecmuası*, “İrâde-i Seniye”, (çev. Mustafa Müjdecî vd.), s. 10-11.

Tablo 2. Suikast ve Hükûmet Darbesini Hazırlayanlar

Suikastın Fikrî Kadrosu İçerisinde İsmi Geçenler ve Aldığı Cezalar			
1	Prens Sabahattin (idam)	6	Pertev Tevfik Bey (idam)
2	Reşid Bey (idam)	7	Kaymakam Zeki Bey (idam)
3	Şerif Paşa (idam)	8	Yüzbaşı Kâzım Efendi (idam)
4	Gümlincineli İsmail Bey (idam)	9	Muhib Bey (idam)
5	Damad Salih Paşa (idam)	10	Kemal Mithat Bey (idam)

Mahmut Şevket Paşa'ya kurşun sıkanlardan Topal Tevfik, onu görmüş bir kadının ihbarı üzerine sivil polislerce yakalanmıştır.²³⁰ Alınan ifadesinden suikastın diğer failleri ve aşamaları ortaya çıkarılmıştır. Bu doğrultuda önce Hakkı'ya ulaşılmış ve Hakkı'nın ifadelerinden de halkı hükûmet aleyhine kışkırtarak isyan çıkartacakların bulunduğu hânenin yeri tespit edilmiştir.²³¹ İstanbul Polis Müdür Umûmîsi Azmi Bey ile Merkez Kumandanı Miralay Refet Bey önderliğinde bir miktar kuvvet, Hakkı'nın ifadelerinden tespit edilen Pire Mehmet Sokağı'ndaki hâneye gitmişler ve hânenin etrafını sarmışlardır. Kısa bir süre sonra şiddetli bir çatışma çıkmış, çatışma sırasında, Muhafızlık Yaveri Mülazım Hilmi Bey şehit olmuştur. Polis Merkez Komiserlerinden Samoel Efendi²³² de çatışma sırasında bacağından ağır bir surette yaralanmıştır. Ardından Eşref Bey, Sami Bey ve Mümtaz Bey'in de katılımı ile katillerden Mülazım Mehmet Ali, Pehlivan Yüzbaşı Kâzım ve Kâzım Beyler yakalanmışlardır.²³³ Suikastın hemen sonrasında tutuklananlar on iki kişidir. Buna karşın on iki kişi de firârî olmuştur. Firârî arasında en mühim kişi;

²³⁰ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 102-103.

²³¹ Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 152. Ahmet Bedevi Kuran, suikast olayından hemen sonrası ile ilgili olarak, şunları söylemiştir: "... Tabîî, hemen yeni tutuklamalar başlamıştır. Yalnız Beyoğlu'nda Pire Mehmet Sokağı'nda Kâzım, Topal Tevfik, Şevki ve Nazmi Beyler hükûmet kuvvetleriyle uzun süre çarpıştıktan sonra teslim olmuşlardır. Bunlardan Nazmi Paşazade Abdürrahman Bey firar etmeyi başarmış, günlerce dağlarda dolaşmış, sonunda sınır dışına çıkabilmiştir. Nazmi Bey'de kaçmayı başarmıştır. Tutuklamaların pek yaygın olduğunu gören ve kendilerine kadar geleceğinden korkan bazı kişiler... memleketi terk etmişlerdir. Bu tedbirleri almayanlar ya asılmış ya mahkûm edilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdir. Sinop sürgününe gidenler o kadar çoktu ki kendilerine özel vapur tahsisine gerek görülmüştür..." Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 307.

²³² Samoel (İzisel) Efendi, hastanede yatarken kendisini ziyaret eden Enver Paşa'nın takdirini kazanmış ve "Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişanı" ve "Gümüş İftihar Madalyası" ile ödüllendirilmiştir. Yazar Adı Yok, "Eski Bir Hatıra", *Polis Emeklileri Derneği Polis Dergisi*, S. 120, İstanbul 1962, s. 17.

²³³ Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 152.

Prens Sabahaddin, tutuklananlar arasında en mühim kişi; Damad Salih Paşa'dır.²³⁴ Damad Salih Paşa'nın tutuklanmasını bizzat Cemal Paşa talep etmiştir. Bakınız Cemal Paşa, suikastın hemen sonrasında yapılan tutuklamalar hakkında şunları söylemektedir:

“... İstanbul'da böyle bir hadise çıkarıldıktan sonra, muhtelif mahallerde toplanarak vaziyetten istifade etmeye çalışabilecek her sınıftan şahısların kimler olabileceğine dair Polis Umûm Müdürlüğü vasıtasıyla daha evvelce bir defter düzenlenmişti. ...Bu defterde isimleri bulunan kişilerin hemen tevkif edilmesini Umûm Müdür Azmi Bey'e söylemiş ve Merkez Kumandanlığına lazım gelen emirleri vermiştim. Önceden verilmiş olan bu talimatın icra olunduğunu ve fakat tutukluları nereye lazım geleceğinin belirlenmesini Azmi Bey talep etti. O sırada, Sadâret Kaymakamlığına tayin edilmiş olan Said Halim Paşa ve Dâhiliye Nâzır Vekili Hacı Adil Bey ile müzakere ederek, Payitaht'ın sükûnu sağlamak için, bunların Sinop'ta ikâmete memûr edilmelerini ve kendilerine kâfi miktarda yevmiye ödenmesini kararlaştırdık... Tevkiflerin o gece sabaha kadar tamamlanmasını Azmi Bey'den rica ettim. Aynı zamanda olaya karışmış olduklarını bildiğim Damat Salih Paşa vesaire gibi kimseleri de tevkif ettirerek Polis Umûm Müdürlüğünde sorguya çekirtmeye başladım...”²³⁵

Suikast öncesinde yapılan ihbarlar nedeniyle konu üzerinde yapılan çalışmalar sonrasında İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü, suikasta grubuna yönelik bir liste oluşturmuştur. Aslına bakılırsa suikast günü sabahı Cemal Paşa, Mahmut Şevket Paşa ile yapmış olduğu bu listeden bahsetmiş ve bu kimselerin yakında tutuklanacağından bile bahsetmişti. Anlaşıyor ki tutuklamalar için geç kalınmıştı. Ancak olayların daha da vahimleşmemesi ve isyan aşamasına dönüşmemesi için tedbirler alınma cihetine gidilmiştir. Görüldüğü üzere, İstanbul'da böyle bir hadise çıkarıldıktan sonra, muhtelif mahallerde toplanarak vaziyetten istifade etmeye çalışabilecek her sınıftan şahısların kimler olabileceğine dair İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü tarafından bir

²³⁴ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 103.

²³⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 49. Tutuklananlar, genelde muhalifler ile birçok devlet memûru ve işsiz takımından sayılabilecek serserilerden oluşmuştur. Ayrıca tutuklanan aydınlar arasında; Refik Halid (Karay), Osman Cemal (Kaygılı), Refi Cevad (Ulunay) gibi gazeteci yazarlar ile ve sonradan Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusu olan Mustafa Suphi Bey gibi isimler bulunmaktadır. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 105.

çalışma yapılmış ve bunların kimler olduğu bir deftere kaydedilmek üzere tespit edilmiştir. Suikast olayından sonra da bu defterdeki kimseler, birer birer tutuklanmışlardır. Tutuklananlar, İstanbul'da kargaşaya neden olabileceğinden Sinop'a sürgün edilmişlerdir.

Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemesinin suikast faileri ile ilgili kararını, 23 Haziran 1913 tarihinde açıkladığı nazar-ı dikkate alınırrsa suikastın faillerinin çok kısa sürede yakalandığını söyleyebiliriz. Yakalanamayanlar ise daha sonra özenli çalışmalar ile ele geçirilmiştir. Özellikle firâîlerden Nazmi ve Kavaklı Mustafa'nın yakalanmasında Azmi Bey bizzat yer almıştır. Hüsamettin Ertürk Bey, İstanbul Polis Müdürü Umûmîsi Azmi Bey'in suikast sonrası süreçte failerin yakalanmasındaki üstün başarısından şöyle bahsetmiştir: "... evdeki hesap da çarşıya uymamıştı. Koskoca İttihâd ve Terakkî Hükûmeti, bir iki sergüzeştçe, Çerkez'le, Laz'la kolay kolay ortadan kaldırılamazdı. Nitekim suikast faileri, eğer yurt dışına çıkmamışlarsa, hepsi bir tarafta ele geçmiş, Polis Müdürü Azmi Bey, bunların haklarından gelmişti."²³⁶ Azmi Bey, failerin çoğunu yakalamıştı, ancak bunlardan Kavaklı Mustafa'nın bir Rus vapurundan çıkarılıp yakalanması İstanbul Polis Müdür Umûmîliği görevinin sonlanmasına mâl olacaktı.²³⁷

İttihâd ve Terakkî iktidarını düşürmek maksadıyla icrâ edilen Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden beklenen sonuç, Polis Müdür Umûmîsi Azmi Bey ve İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'nın çalışmaları nedeniyle alınamamıştır. Ayrıca, bu olay münasebetiyle muhâliflerin birçoğunun ortadan kaldırılmasıyla İttihâd ve Terakkî mensupları, iktidar koltuklarını doldurmaya başlamışlardır.²³⁸ Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi, Meşrûtiyet Devrinde Sultan II. Abdülhamid tahtan

²³⁶ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 129.

²³⁷ Atay, *Zeytindağı*, s. 25-27. Firâî Kavaklı Mustafa'nın Rus bandıralı bir vapurdan alınması ile ilgili olarak Hüsamettin Ertürk şunları yazmıştır: "Firarilerden bir diğeri Kavaklı Mustafa idi. Yunanistan'a kaçmıştı. Fakat Rus bandıralı bir vapurla İstanbul'dan Karadeniz'e transit geçeceği haber alınca, rıhtıma yanaşmış olan vapurdan O'nu zorla girip alan da gene Azmi Bey olmuştu. O gece idam hükmü yerine getirilmiş ve buna son derece hiddetlenen Çarlık Rusya elçisinin ultimatomu üzerine, İttihâd ve Terakkî Umûmî Merkezi, bu gayretli Polis Müdürünü ister istemez Beyrut Valiliğine tayin etmişti. Mesele de bu suretle kapanmış oluyordu. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 105. Azmi Bey, İstanbul Polis Umûm Müdürlüğünden sonra Beyrut Valiliğine değil, Adana Valiliğine tayin edilmiştir. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

²³⁸ A. Şerif Aksoy, *İttihat ve Terakki*, 1.bs., İstanbul 2008, s. 31.

indirilmesinden (27 Nisan 1909) sonra ikinci büyük dönüm noktası olmuş ve İttihâd ve Terakkî tarafından desteklenen değil, doğrudan doğruya onun mensubu olan kişilere “Sadâret” yolunu açmıştır. Sait Halim Paşa²³⁹ sadrazamlığında İttihâd ve Terakkî, denetleyici olmaktan çıkarak doğrudan iktidar olmuştur.²⁴⁰ Bu nedenle Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi, en çok İttihâd ve Terakkîcilerin işine yaradığı konusunda yorumlar yapılmıştır. Hatta Ahmet Bedevi Kuran gibi bazı kimseler bu yorumları bir adım daha ileri götürerek ittihatçıların, Mahmut Şevket Paşa’dan kurtulmak istediklerini ve bu nedenle kendisine karşı düzenlenen suikast girişimine karşılık önlem almadıklarını bir nevi suikasta göz yumduklarını iddia etmiştir. Bu durum ile ilgili olarak Ahmet Bedevi Kuran şunları söylemiştir:

“.... Olaydan bir gün dostlarımızdan Fazlı Bey, Muhafızlık Erkân-ı Harbiye Reisi’nin odasında bulunuyordu. Dostumuzun yanında Reis Mustafa Bey, emri altındaki subaylara ertesi gün için tetikte bulunmalarını tavsiye etmiş ve muhafız birliğine cephâne dağıtılmasını emretmiştir. Demek oluyor ki hükûmetçe daha bir gün önceden her türlü ihtimâli karşılayacak önlemler alınmıştır. Şu kadar ki kendilerini korumayı ihmâl etmeyen İttihâd ve Terakkî yöneticileri Mahmut Şevket Paşa’yı uyarmaya gerek görmemişlerdir. Cemiyet bu vesileyle hem muhâliflerinden hem de genel merkezin artık hoşuna gitmemeye başlayan Hareket Ordusu Kumandanı’ndan kurtulmuştur.²⁴¹

²³⁹ Sait Halim Paşa ile ilgili olarak Ali Haydar Mithat, şunları söylemiştir: “Sait Halim Paşa, meşhur Mehmet Ali Paşa’nın özbeöz torunudur. Ömrü, büyük bir servet ve saltanat içinde geçtiğinden, sıkıntı yüzü görmemiş, oldukça okumuş, geniş bir görüş sahibi olmuş, Avrupa’da hüsnu şöhret kazanmıştı. Mısır’dan ziyade Türkiye’yi sever, hür fikirli bir zattır. Fakat iradesi zayıftır. Hele Sadâret Makamı cazibesine hiç dayanamıyordu.” Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, s. 255.

²⁴⁰ Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, s. 206. Mahmut Şevket Paşa Kabinesinden sonra Sait Halim Paşa Kabinesi kurulmuş ve bu kabine içerisinde Enver Paşa Harbiye Nazırlığına getirilmiştir. Enver Bey, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki başarıları dolayısı ile ek kıdem alıp 18 Aralık 1913’te Albay, 10 Ocak 1914’te ise Miraliva (Paşa) olup aynı zamanda Harbiye Nazırı olarak kabineye girmeyi başarmıştır. Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete, (Fahrettin Paşa Anlatıyor)*, s. 75. Talat Bey ise Dâhiliye Nazırlığına getirilmiştir. Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, s. 150. Cemal Paşa da rütbesi mirlivalığa terfi ettirilerek Nafia Nazırlığına getirilmiştir. A. Şerif Aksoy, *Jön Türkler Enver, Cemal ve Talat Paşaların Trajik Sonu*, İstanbul 2008, s. 35.

²⁴¹ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 307.

Bâb-1 Âlî Baskını'nın intikamını almak maksadıyla girişilen bu darbe girişiminde, Mahmut Şevket Paşa ile beraber öldürülecekler listesinde yer alan²⁴² ve Paşa'nın öldürülmesinde yeteri kadar polisiye tedbir almadığı gerekçesi ile eleştirilen Polis Müdür Umûmîsi Azmi Bey'in söyleyecekleri, Ahmet Bedevi Kuran gibi düşünenlerin iddialarına bir cevap niteliği taşıyacaktır. Şimdi ise Azmi Bey'in suikast ile ilgili iddialara mukabil değerlendirmelere yer verelim.

3.6.2.2. Azmi Bey'in Suikast ile İlgili Değerlendirmeleri

Mahmut Şevket Paşa öldürüldüğü sırada İstanbul Polis Müdür Umûmîsi olan Azmi Bey, yaklaşık bir yıl kadar sonra Çorum mebûsu olarak yer almış olduğu Meclis-i Mebûsânda, Mahmut Şevket Paşa'ya suikast olayı ile ilgili sorularla karşı karşıya kalmış ve bu surette ortaya atılan tüm iddia ve sualleri cevaplamak zorunda kalmıştır. Mahmut Şevket Paşa suikastı olayında yeterli polisiye tedbirlerin alınmadığı, polisin suikasta göz yumduğu şeklindeki yorumların ortaya atılması dönemin İstanbul Polis Müdür Umûmîsi olması hasebiyle Azmi Bey'i çok yakından ilgilendirecek ve şahsında polis müdürlüğünün kusurunun olmadığını ortaya koymaya çalışacaktır. Bir nevi suçlanan polis müdürlüğünün sesi olacaktır.

Suikast olayı ile ilgili tartışmalar, 13 Temmuz 1914 günkü Meclis-i Mebûsân oturumunda başlamıştır. Tartışmayı başlatan ilk kişi, Hüseyin Kâzım Kadri Bey olmuş ve şunları söylemiştir:

“Gerek Meclis-i Mebûsân ve gerek Hükûmet bir ziyâ-i âzimden fevkalade izhâr-ı teessür etti. Bu da Mahmut Şevket Paşanın şahadetine netice veren fiilin gerek mütecâsirleri (cesaret edenleri) ve gerek bunun müsemman (kararlaştırılmış) olduğu hakkında hükûmete vaktiyle ma'lûmat verilmiş, polis memûrları kâfi (yeterli) derecede malûmat almışlardı. Bu ma'lûmatı Hükûmet istihsâl etmiş olduğu hâlde, niçin tedbir-i ittihâz etmedi ve memûr ettiği adamlara vazîfelerini îfâ etmediklerinden dolayı ne gibi mesûliyet terettüp etti (ortaya çıktı), cevap vermelerini istirhâm ederim.”²⁴³

²⁴² Mahmut Şevket Paşa'dan başka öldürülecekler arasında; Talat Paşa, Cemal Paşa, Azmi Bey, Karaso ve Nesim Roso Efendilerde yer almıştır. *Polis Mecmuası*, “İrade-i Seniye”, (çev. Mustafa Müjdecî vd.), S. 1, İstanbul 1 Temmuz 1329, s. 10.

²⁴³ MMZC, İ. 32, C.2, s. 212.

Hüseyin Kâzım Kadri Bey, suikast hakkında ihbar yapılmasına rağmen neden hükûmetin veya polisin gerekli tedbirleri almadığını sual etmiştir. Ayrıca, ihmali görülen memûrların cezalandırılıp cezalandırılmadığının açıklanmasını istemiştir. Mecliste yer alan Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa, Hüseyin Kadri Bey'in sorusuna karşılık söz alarak şunları söylemiştir:

“Fi’l-hakika (hakikatte) vak'a-i şahadette evvel polisçe bazı istihbârâtta bulunuldu ve lâzım gelen tedbir de ittihâz edilmişti. Ancak mukadderâtın önüne geçmek insanların elinde değildir, hatta merhûm kendisi de haberdar edilmişti ve o gün öyle bir vukuât olacağı ve kendisinin öyle bir suikasta marûz bulunduğu ihbâr ediliyordu, kendisi yolunu değiştirmedeği gibi, biz de böyle bir vak'a olacağına itimât etmedik hatta o gün bendenize karşıda bir suikast olacağını söylemişlerdi, o gün Tanîn Gazetesi'ni, evden çıktığım vakit okuyarak gittim ve yanımda da hiçbir kimse bulunmuyordu ve katiyyen böyle bir vak'a olacağına ehemmiyet vermemiştim. Zannedirim o meselede yine polis ifâ-yı vazîfe etmişti. Katillerinden birini polisler derdest etmişti (yakalamıştı) ve o sayede diğer şerik-i cürümler (suça karışanın arkadaşları) de muhtefî (saklandığı) olduğu mevkide derdest edilmişlerdir. Ve o surette tamik-i tahkikat (ince araştırma) edilerek katillerin biri ikisi müstesna olmak üzere, hemen umûmu, ceza-yı sezalarını (layık ceza) bulmuşlardır.”²⁴⁴

Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa, polisin suikasttan haberi olduğunu ve bu doğrultuda gerekli tedbirlerin alındığını fakat kaderin önüne geçilemediğini söylemiştir. Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa suikasttan Mahmut Şevket Paşa'nın haberdar edildiğini ancak buna karşın Sadrazam'ın yolunu değiştirmedeğini, bu tür ihbarlara önem vermediğini söylemiştir. Suikasttan sonra da polisin suçluları yakaladığını ve suçluların cezalandırıldığını açıklamıştır. Anlaşıldığı üzere, Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa'nın, “... kendisi de yolunu değiştirmedeği gibi biz de böyle bir olay olacağına itimat etmedik...” şeklinde ki sözleri, ihbarın ne kendisi tarafından ne de Mahmut Şevket Paşa tarafından ciddiye alınmadığını göstermektedir. Her ne kadar M. Talat Paşa “itimât etmedik” demiş olsa da Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”

²⁴⁴ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 212-213.

adlı eserinde, “... katlin o gün yapılacağı aynı sabah haber alınmıştı. Cemal, Azmi ve Talat Beyler kendilerini korumuşlar, Mahmut Şevket Paşa ise herhangi bir tedbir almaya ihtiyaç hissetmemişti.”²⁴⁵ diyerek aksini iddia etmiştir. Suikast ihbârının muhteviyâtı ve alınan tedbirler ile ilgili olarak kendisi de hedef alınan Azmi Bey, şunları söylemiştir:

“... Efendim o zaman polis müdürü bendeniz idim, Hükûmet böyle bir vak'a olacağını haber aldı. Tertîbât bütün teferrûâtıyla îfâ edilmişti. Tabîî düşünöldüğü gibi katillerin şu kadar kişidir, şu şu adamlardır ve filân yerde filân zatı falan yerde de falanı öldürecekler diye teferrûâtı ile ma'lûmat alamamıştır. Umûmî bir ma'lûmat elde edilmiş ve polis o zaman Hükûmet-i askeriye ile beraber lâzım gelen tertibâtı yapmıştır...”²⁴⁶

Her ne kadar M. Talat Paşa suikast ihbarlarına itimat etmedik dese de Azmi Bey, lazım gelen tertibâtın alındığını ve suikasta karşı hazırlıkların yapıldığını ifade etmektedir. Görölüyor ki lazım gelen tertîbâtta polisin yanı sıra askeri kuvvetler de kullanılmıştır. Polisin yanı sıra askeri kuvvetlerin kullanılması bile başlı başına Azmi Bey'in suikast ihbarına önem verdiğini göstermektedir.

Çorum Mebûsu Azmi Bey, Taklîb-i Hükûmet ve Suikast ihbarının Mahmut Şevket Paşa'ya bildirilmesi ve suikastın önlenmesine yönelik düşünölen tertîbâtla ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Binâen aleyh merhûm Mahmut Şevket Paşa hazretlerine de ma'lûmat verilmişti. Gerek kendilerinin ve gerekse yaverlerinin ve Nâzır Beyefendi hazretlerinin, vesairenin de ma'lûmatı vardır. Bazı tertîbât yapıldı, binaenaleyh Mahmut Şevket Paşa Hazretlerine de bazı sözler söylenildi. O gün yolunu değiştirmesi vesair tedbirler ittihâzı düşünöldü. Binaenaleyh Mahmut Şevket Paşa merhûm Harbiye Nezâretinden çıktı aynı yolu takip ederek Bâb-ı Âlî'ye geldi. Eğer önüne cenaze çıkmasa idi merhûma bir şey olmazdı, fakat

²⁴⁵ Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, s. 215.

²⁴⁶ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 213.

mukadderat buna bir şey denilmez. Otomobil tevakkufa (durmaya) mecbur oldu ve o tevakkuf esnasında katiller bunu vurdular...’’²⁴⁷

M. Talat Paşa'nın “o gün bendenize karşı da bir suikast olacağını söylemişlerdi” sözü suikastın “o gün” yapılacağını, Mahmut Şevket Paşa'dan da “yolunun değiştirmesinin istenmesi” suikastın o yolda yapılacağını ve bu iki durumun bir araya getirilmesi hâlinde suikastın ne zaman ve nerede yapılacağını bilindiği ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Azmi Bey, yeri ve zamanı belli değildi dese de suikastın o gün ve o yolda yapılacağı ön görülmektedir. Ne yazık ki Mahmut Şevket Paşa, yolunu değiştirmesi konusunda iknâ edilememiş veya iknâ etme konusunda yeterli hassasiyet gösterilememiştir.

Suikast günü sabahı, Mahmut Şevket Paşa ile görüşen İstanbul Muhafız Kumandanı Cemal Paşa, suikast ihbarları ve suikastın önlenmesine yönelik alınan tertibât ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Suikastçıların artık tedbirlerini tamamladıkları ve akşama sabaha genel bir hareket beklemek gerekeceği, memûrlarımın ihbârlarından ve elde edilen birçok delil ve belirtilerden anlaşılıyordu. Suikastın icra edileceği gün olan 15 Haziran 1913 Çarşamba günü sabahleyin Harbiye Nezâretine gitmişim. Yarım saat kadar Paşa ile görüşüm. Zavallı, o gün pek neşeli ve tedbirlerinin neticelerinden emin görünüyordu. Telaşa yol açmamak için, bugünlerde bazı suikastlardan bahis olunduğunu ve belki yarın öbür gün buna mâni' olmak için bazı tevkifler yapmaya mecbur olacağımı ve payitahta emniyet ve asayişin muhafazası için her türlü inzibât tedbirleri alınmış ise de, tek tek suikastlara karşı tamamen etkili önleyici tedbirler bulmak mümkün olamayacağından kendilerinin de yolda iken uyanık davranmalarının uygun olacağını ve yaverlerine husûsî ihtârlarda bulunduğumu, umûmî şekilde arz ettim. Bunun üzerine Sadrazam Mahmut Şevket Paşa “Adam! İş olacağına varır. Ne yapalım? El-hükmü lillâh (Allah'ın hükmü)” demiştir. Bu görüşmeden yaklaşık on beş dakika geçtikten sonra Mahmut Şevket Paşa'ya suikast düzenlenmiştir...’’²⁴⁸

²⁴⁷ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 213.

²⁴⁸ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 45-46.

İstanbul Muhafızlığı'nın ve İstanbul Polis Müdüriyeti'nin önlem alması gereken iki husûs vardır. Bunlardan biri; umûmî bir ayaklanma, diğeri; devlet erkânından kimselere düzenlenecek olan suikastlardır. Güvenlik güçleri, umûmî ayaklanmaya karşı şehrin çeşitli yerlerinde konuşlanmış, münferit olabilecek suikastlar içinse hedefte olan kimseler uyarılmıştır. İstanbul Muhafızı Cemal Paşa, M. Talat Paşa ve Azmi Bey'in ifade ettiği, yolun değiştirilmesi konusundan bahsetmemiş, sadece Mahmut Şevket Paşa'dan yolda iken uyanık olmasını istemiştir.

“O yol” yani Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğradığı yol üzerinde mebûslar arasında tartışmalar yaşanmıştır. Halit Süleyman Bey, Hüseyin Kadri Bey gibi kimi mebûslar, bu yol üzerinde neden polisin devriye atmak suretiyle tedbir almadığından bahisle hiçbir polisin olay mahallinde olmadığını sual etmişlerdir. Buna karşılık Çorum Mebûsu Azmi Bey, suikastın icrası sırasında polisin, neden orada olmadığına eleştirilere karşı şunları söylemiştir:

“... sonra o katillerden birisini polis gitti tuttu ve o polise bir senelik maaşı mukâbili (karşılık) mükâfat olarak verdik. Sonra bizim ma'lûmâtımız dairesinde bunlarla iştirâk etmiş kimler var idiyse bunları aldık getirdik ve o gün tahkikatı tesrî (hızlandırma) ettik. Netice-i tahkikatta (tahkikat sonucu) diğerkatillerin bir hâneye ilticâ ettiklerini öğrendik. Ve o gün orada tertibât-ı lâzıme ittihaz ettik ve herkesçe de ma'lûm olduğu üzere bunlar da müsâdere (çatışma) edildi. Uzun uzadıya birtakım işler oldu. Bugün yalnız hâl-i firârda iki katil kalmıştır, mütebâkisi (geri kalanı) hakkında Divân-ı Harbce verilen hükümler icrâ edilmiştir. Bunu hepiniz biliyorsunuz, bu husûsta polis neferlerinin hakikaten fedâkârâne denilecek sûrette vazîfelerini îfâ ettiklerini bendeniz burada söyleyeceğim. Ve söylemeye de mecburum. Çünkü o polisler kendi hayatlarını istihkâr ettiler (hakir gördüler) ve bunlardan birisi de vazîfesi uğrunda yaralandı, birçok şeyler oldu. Binâen aleyh polisin vazîfesini îfâ etmediği hakkında mevzû-i bahs olan sözleri bence doğru bulmuyorum. Polis efrâdı (fertleri) bu husûstaki vazîfesini hüsn-i îfâ etmiştir...”²⁴⁹

²⁴⁹ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 213.

Sadrazam Mahmut Şevket Paşa öldürüldüğü esnada herhangi bir polis çatışmaya girmemiştir. Merhûmun yakınında herhangi bir polis yer almamıştır. Sadrazam öldürüldükten sonra polis olay yerine intikal etmiştir. Azmi Bey, ifadelerinde daha çok suikasttan sonra polisin yaptıkları üzerinde durmuştur. Suikast sırasında veya hemen öncesinde yol güzergâhında alınan tedbirlerin zafiyetinden bahsetmemiştir. Bu zafiyet ile ilgili olarak Karesi Mebûsu Hüseyin Kadri Bey şunları söylemiştir:

“Kurşunlar atılmış ve hiç bir polisin orada bulunduğu dair kimseden ve hiçbir gazeteden bir ma'lûmat alınmadı. Sonra vak'a-i şahadet olduktan sonra vak'a ortalığa yayıldı. Artık ondan sonra mevâkie (mevkilere) haberler verildi ve ondan sonra takîbât başladı. Ve onun üzerine tertîbât icrâ edildi. Ve ne gibi tahkikat yapıldı, ittihâz edilen tertîbâtı lütfen vazıhan (açık olarak) söyleyiniz.”²⁵⁰

Karesi Mebûsu Hüseyin Kadri Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın katli sırasında polis tarafından çatışmaya girildiğine dair hiçbir kimseden ve hiçbir gazeteden bilgi almadığını ifade etmiştir. Divânîye Mebûsu Halit Süleyman Bey de yeterli polis olmadığı yolundaki kanaatini şu sözlerle ifade etmiştir: “Merhûmun makam-ı sadârete gittiği zamanlar her gün muayyen olarak 9,5 ile 10 (saatleri) arasında idi... güzergâhta fazla devriyeler bulundurmak suretiyle vak'anın önüne geçilir, bir iş yapılabilirdi.”²⁵¹ Anlaşıldığı üzere Azmi Bey ve Cemal Paşa, Mahmut Şevket Paşa'yı suikast ihbarından bilgilendirmiş ve yolunu değiştirmesini istemiş olmalarına karşın yol güzergâhında Sadrazam'ın korunmasına yönelik yeterli güvenlik tedbirleri alınmamıştır. Çatışma sırasında etrafta hiçbir polisin olmaması bunun en açık delili olmuştur. Hüseyin Kadri ve Halit Süleyman Beylerin tenkitleri üzerine Azmi Bey bir kez daha söz alarak şunları söylemiştir:

“İstanbul'da mevcut olan polisin umûmu 2 100 kadardı. Binâen aleyh o zaman bunlar içinde iki, üç yüz münhall vardı. Şu sûretle yekûn (toplam) 1 800'e iniyor. Sonra polislerin bir kısmı umûmu haftada bir mezûn giderler. Bu mezûniyyet dolayısıyla daha bir kaç kişi vardı. Bunlardan maada (başka)

²⁵⁰ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 213.

²⁵¹ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 214.

müteferrik (çeşitli) hidemâtı (hizmet) çıkarırsanız İstanbul'un asayışı için 1 200 - 1 300 polis kalıyordu. Bunlarla her tarafa birer nokta, her tarafa birer posta çıkarmak imkânı yoktur. Arz edebildim mi efendim? Bir vak'anın orada vuku' bulacağını, o mahalde vâki' olacağını bilmiyorduk. Yalnız vak'adan haberdar idik; fakat vak'anın ne sûretle ve nerede olacağından polisin ma'lûmatı olamaz. Bi't-tab' (doğal olarak) vak'anın da mahalli-i îka' (olay yerini tespit etmek) tayîn edilemez.”²⁵²

Anlaşıldığı üzere Azmi Bey, güzergâhta yeteri kadar polis bulundurulmadığını kabul etmiştir. İstanbul'da yeterli sayıda polis bulunmadığından bu durumun makul sayılması gerektiğini açıklamaya çalışmıştır. Ardından Mahmut Şevket Paşa'nın kardeşi Halit Süleyman Bey söz alarak şunları söylemiştir:

“... Fazla devriye olmadığı şununla sabittir ki, bu katil îka' edildikten sonra ve edilirken polisler katillere hiçbir kurşun endaht (silah atmak) etmemişler ve katiller hiçbir taraftan mukâvemete ma'rûz kalmamışlardır. Bu vakada katillerin tutulmuş olması, olsa olsa, Topal Tefvik'in hana girip de nazar-ı dikkati celb etmesinden ve abdesthânedeki fazla durmasından ileri gelmiştir...”²⁵³

Halit Süleyman Bey, İstanbul polisinin ne suikast öncesinde ne de suikast sonrasında üzerine düşen görevi yeteri kadar yerine getiremediğini savunmuştur. Faillerden Topal Tefvik'in kendi ihmali ile yakalandığını ifade etmiştir. Buna karşın Azmi Bey, faillerin yakalanması hususunda İstanbul polisinin gayretle çalıştığını, üzerine düşen görevi yerine getirdiğini şu sözleri ile anlatmıştır:

“... Bu vak'a, yalnız Mahmut Şevket Paşa merhûmun şahsına karşı yapılmış bir vak'a değildi. Bu vak'a umûmî bir vak'a idi. Polis dairesi de bu umûmî tertîbâta karşı umûmî tertîbât ittihâz etmek mecburiyetinde idi. Çünkü biz, yalnız güzergâhı, yalnız Bâb-ı Âlî civârını düşünemedik. Bi't-tab' (doğal olarak) İstanbul'un en mühim yerlerini ve her tarafını düşünmek mecbûriyetinde idik. Sonra Topal Tefvik, abdesthânedeki ziyâde oturmuş da nazar-ı dikkati celb etmiş, ondan sonra tutulmuş. Hayır, bu da öyle değil. Polis, arkasından yetişmiş, katil

²⁵² MMZC, İ. 32, C. 2, s. 213-214.

²⁵³ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 214.

silah atarak aşığı doğru giderken de polis de arkasından silah isti'mal (kullanmış) etmiş, hatta mukabele (karşılık) görmüş. Yine takibâtında devam etmiş. Katil, nihayet bir hana girince polis de maiyyetine bir jandarma alarak hana girmiş, kendisini çıkarmış. Yoksa katil, orada ihtifâ' (gizlenerek) ederek bir zaman sonra nazar-ı dikkati celb ettiğinden dolayı tutulmamıştır. Bunun sûret-i tevkîfi böyledir ve polis, vazîfesini bi-hakkın îfâ etmiştir, bunda şüphe yoktur.”²⁵⁴

Faillerin yakalanması ile ilgili olarak, Cemal Paşa şunları ifade etmiştir:

“.... Cinayet arşamba günü işlenmişti. Perşembe günü cenaze merâsimi yapıldı. Cuma günü de hakkın inâyetiyle cânîlerin reisi olan Çerkez Kâzım ve arkadaşlarından birkaçını Beyoğlu'nda Pire Mehmet Sokağı'nda kısıtılarak, yaverim Yüzbaşı Hilmi'nin şehitliği ve polis merkez memûrlarından Samuel (Samoil) Efendi'nin sonradan topal kalmasına yol açacak biçimde yaralanması pahasına hepsini tevkîf ettirdim ve Örfî Harb Divânı sorgu heyetine teslim ettim...”²⁵⁵

Anlaşıldığı üzere, Azmi Bey ve Cemal Paşa, suikastın sonrasında Sadrazam Mahmut şevket Paşa'nın faillerinin yakalanmasında üzerlerine düşen görevleri fazlasıyla yaptıklarını ifade etmişlerdir. Alınan umûmî tedbirler ile hükûmet darbesi önlenmiş ve failler yakalanmıştır. Bunun bir başarı olduğunu addetmektedirler.

Mahmut şevket Paşa'nın kardeşi Halit Süleyman Bey, suikast yönünde gelen ihbarlara da değinerek, ihbarın Sadrazam Mahmut şevket Paşa'ya değil de yaveri gibi mahiyeti altındaki kimselere söylenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Elbette koskoca Sadrazam'ın kendisine korkak dedirtmeyeceğinden güzergâhını değiştirmeyeceğini söylemiştir. Suikast ihbarının Sadrazam'ın kendisine değil de maiyyeti altındakilere bildirilmiş olması halinde güzergâhın değiştirilebileceğini ve böylece suikastın önüne geçilebileceğini söylemiştir. Halit Süleyman Bey, “Maiyyetinin haberi olmalıydı.” demesi üzerine Azmi Bey, konuşmaya müdahale ederek maiyyetinin haberi olduğunu söylemiş, akabinde de Halit Süleyman Bey şunları söylemiştir: “Edeyim, maiyyetinin

²⁵⁴ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 214.

²⁵⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 51.

de haberi vardı. Fakat ahz edilen tertîbât noksan idi.²⁵⁶ Halit Süleyman Bey'in bir başka eleştirdiği nokta ise polis dairesinin ihbardan haberi olmadığı ve İstanbul polisinin suikast olayını Harbiye Nezâretinden duymuş olmasıdır. Halit Süleyman Bey, suikast sırasında merhûmun ölümünden sonra bile katilin otomobil kapısını açıp üç dört defa ateşe ettiğini, eğer olay yerinde polisin olması hâlinde failin arabanın kapısını açıp üç-dört el ateş etmesinin mümkün olmadığını beyân etmiştir. Ardından da şunları söyleyerek sözlerini şöyle tamamlamıştır: “Kendi kardeşim olduğundan yüreğim yanıyor. Ailemiz, matem içindedir. Millet burada, polisin îfâ-yı vazîfe etmediğini işitsin, işte bendeniz buradan bağıryorum.”²⁵⁷ Buna mukâbil Çorum Mebûsu Azmi Bey yeniden söz alarak şunları söylemiştir:

“... deniliyor ki, vaka polise Harbiye Nezâretinden bildirilmiş, hayır böyle değil. Vakayı akabinde polis idaresi haber almış ve polis müdürü çıkmış, vazîfesini îfâ etmiştir. Yoksa Harbiye Nezâretinden haber almamıştır. Sonra Hüseyin Kadri Bey diyor ki, yirmi altı gün evvel polis müdüriyetine haber verilmiştir ve bu meseleye mütecasir (cesaret edenler) olan bazı şahısların da esamisi (isimleri) bildirildi. Yirmi altı gün evvel ma'lûmat alınmadı. Böyle yirmi altı gün evvel ma'lûmat alındı ve bu sûretle haber verildi sözü ihtimal ki kendisinin yanlış almış olduğu ma'lûmata müstenit (şahit) olacak. Bu vak'anın sonradan taayyün (meydana çıkmak) ettiğine nazaran zaman-ı tertibi vesairesi hepsi ma'lûm ve sonra polis müdüriyetine her gün yüzbinlerce ma'lûmat geliyor. O alınan birçok ma'lûmat hakkında tertîbât ahzı lâzım gelse bütün polisleri toptasak bile kâfi (yeterli) değildir. Bunun için tertîbât yapılmadı denilmesi doğru olmaz zannederim. Söylediğim gibi, sırf vak'a Mahmut Şevket Paşa'nın şahsı için değildir, vak'a umûmî idi. Tekrar ediyorum; vak'a hükûmetin şahsiyet-i manevîyesine karşı olacak bir vak'a idi. Bunda Mahmut Şevket Paşa merhûm da dâhildi, Nâzır Talat Beyefendi de dâhildi, bir başkası da dâhildi. Binâen aleyh, en evvel düşüneceğimiz şey, memleketin asayîşi, tamamî-i emniyetin muhafazası idi. Binâen aleyh, biz ona nazaran tertîbât yaptık. Bu

²⁵⁶ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 214.

²⁵⁷ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 215.

husûsta polis in vazîfesini îfâ etmediği hakkında sözleri polis dairesi kabul etmez ve etmiyor.”²⁵⁸

Azmi Bey, suikastın özele değil genele yönelik olduğunu ve sistematik bir çalışmanın eseri olduğunu ifade etmiştir. Suikastın hedefinde yalnızca Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın olmadığını diğer devlet büyüklerinin de hedefler arasında yer aldığını söylemiştir. Emniyete yüzlerce asılsız ihbarların yapıldığına da değinen Azmi Bey, gerekli tertîbâtların yapıldığını ve bu konuda İstanbul polis inin üzerine düşen görevi yaptığını beyan etmiştir.

23 Ocak 1913 tarihli Bâb-ı Âlî Baskını'nın rövanşını almak isteyen, İttihâd ve Terakkî iktidarına muhalif Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu kimseler, hükûmetin ve cemiyetin ileri gelenlerini ortadan kaldırmak istemişlerdir. Bu kimseler arasında dönemin pek çok ileri gelen kimseleri gösterilmişse de suikast girişimi yalnızca Mahmut Şevket Paşa'ya yönelik gerçekleştirilmiştir. Diğer ismi geçenlere yönelik o saatlerde herhangi bir suikast girişimi gerçekleşmemiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın geçtiği güzergâh üzerinde hiçbir polis in bulunmaması ve yine Sadrazam'ın arabasının çapraz ateşe alındığı sırada bile olay mahalline herhangi bir polis in gelmemesi, meydana gelen olayda polis in açık bir ihmalinin olduğunu ortaya koymuştur. Ahmet Bedevi Kuran'ın ve Cemal Kutay'ın da değindiği üzere suikast olayından ittihatçılar haberdar olmuşlar ve kendilerini bir şekilde koruma altına almışlardır.

3.6.3. Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdür Umûmîliğinden Azledilmesi

23 Ocak 1913 tarihli Bâb-ı Âlî Baskını sırasında İstanbul Vilâyeti Polis Umûm Müdürlüğü yönetimini üzerine alan İttihatçıların Ünlü Polis Müdürü Azmi Bey, Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında firârî faillerden Kavaklı Mustafa'yı bir Rus vapurundan çıkarıp yakalamasından Ruslar, Osmanlı Hükûmeti'ne baskısı kurmuşlar ve nihâyetinde Azmi Bey, İstanbul Vilâyeti Polis Umûm Müdürlüğünden azledilmiştir. Azmi Bey'in azli ile ilgili olarak Falih Rıfkı Atay, “Zeytindağı” isimli eserinde şunları yazmıştır:

“... Mahmut Şevket Paşa'yı öldüren Kavaklı Mustafa memlekette kaçmaya muvaffak olmuştu. Eceli mi ayağına dolaştı, ne idi, bu katil bir Rus vapuruna

²⁵⁸ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 216.

binmiş, Romanya'ya gitmek üzere İstanbul'dan geçiyordu. Osmanlı Devleti'nin Rus sancağını taşıyan vapurdan hiç kimseyi almaya hakkı yoktu, ittihatçılar, Polis Müdürü Azmi Bey'in cüretine başvurdular. Azmi Bey, bir kolayını bularak Kavaklı Mustafa'yı vapurdan kaçırdı ve hapsetti. Rus büyükelçisinin Bâb-ı Âlî'ye gelerek, Kavaklı Mustafa'yı geri isteyeceğine şüphe yoktu, işte bu kaygı ile Talat Bey ve Sadrazam Sait Halim Paşa, birlikte Edirne'ye gitmeye karar vermişlerdi. Büyükelçi Bâb-ı Âlî'de kimseyi bulamayacak ve Kavaklı Mustafa hapishânedeki o gece boğulacaktı... Talat Bey'e, Kavaklı Mustafa'nın boğulduğu haberi gelmişti. Ertesi günü Ruslar, Azmi Bey'i polis müdürlüğünden azlettirecekler...²⁵⁹

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Kavaklı Mustafa, hapishânedeki keyfî bir sûretle boğulmamıştır. Kavaklı Mustafa hakkında daha öncesinde gıyabında yargılama yapılmış ve hakkında idam cezası verilmiştir. Kavaklı Mustafa ele geçirilince hapishânedeki kendisi hakkındaki hüküm infaz edilmiştir.²⁶⁰ Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdür Umûmîliği görevinden azledilmesi ile ilgili olarak Hüsamettin Ertürk de şunları yazmıştır:

“Firâfilerden bir diğeri Kavaklı Mustafa idi. Yunanistan'a kaçmıştı. Fakat Rus bandıralı bir vapurla İstanbul'dan Karadeniz'e transit geçeceği haber alınınca, rıhtıma yanaşmış olan vapurdan O'nu zorla girip alan da gene Azmi Bey olmuştu. O gece idam hükmü yerine getirilmiş ve buna son derece hiddetlenen Çarlık Rusya elçisinin ultimatomu üzerine, İttihâd ve Terakkî Umûmî Merkezi, bu gayretli polis müdürünü (Azmi Bey'i) ister istemez Beyrut valiliğine tayin etmişti. Mesele de bu suretle kapanmış oluyordu.”²⁶¹

Rus istihbaratı kayıtlarına göre bir keresinde kendine bağlı kod adı, No. 50 olan Ermeni asıllı ajan Artur'u, Türk Ermenileri Katolikosu Pogos Nubar Paşa'yı öldürmesi için Paris'e gönderen Azmi Bey,²⁶² bu kez de Rusların izni olmadan

²⁵⁹ Atay, *Zeytindağı*, s. 25-27.

²⁶⁰ Kavaklı Mustafa'nın idam cezasına çarptırılması ile daha geniş bilgi için bkz. *Polis Mecmuası*, “İrade- Milliye”, 1 Temmuz 1329, s. 1.

²⁶¹ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 105. Azmi Bey, Beyrut valiliğine değil, Adana valiliğine tayin edilmiştir. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

²⁶² Mehmet Perinçek, “Çarlık İstihbarat Raporlarında Osmanlı'ya Çalışan Ermeni Bir Ajan: Arşavir Saakyan”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 191, Kasım 2009.

Kavaklı Mustafa'yı bir Rus vapurundan çıkarıyordu. Azmi Bey'in bu davranışlarından rahatsız olan Rus yönetimi, Osmanlı Hükûmeti'ne baskı kurarak Azmi Bey'in İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîliğinden azledilmesini istemiştir. İttihâd ve Terakkî iktidarı Azmi Bey'i, İstanbul Vilâyeti Polis Umûm Müdürlüğünden alarak Adana valiliğine tayin etmiştir.

İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmîsi Azmi Bey'in azledilmesi, tüm İstanbul polisini derinden üzmüş ve Azmi Bey'in İstanbul'dan ayrılışı sırasında yapılan tören İbrahim Feridun tarafından "Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye" adlı eserinde şöyle anlatılmıştır:

"Azmi Bey İstanbul zâbitasının (polisinin) hafıza-i takdîr ve tekrîminden (saygı gösterme) ebediyyen menkuş (nakış olunmuş, işlenmiş) kalacak sezâ-i hürmet bir simâ-i liyâkattir mîr-i mûmâileyhin istanbul polis müdürü iken sebk eden mesâî ve vatanperverâne ve gayûr-ânesi (gayur olana yakışacak surette), faâliyyeti, ciddiyyeti zâbitaya ettiği esâslı, kıymetli hizmetleri hiçbir zaman unutulmayacaktır (...) ²⁶³ Azmi Bey'in İstanbul'dan müfârekati (ayrılık) günü Hidiviye Vapuru'nun güvertesinde Payitaht Heyet-i Zâbitası nâmına komiser beyler tarafından irâd edilen nutuk heyet-i zâbitanın kendisinin ne derece meftûn-i hasâil (esaslı hayranlık) olduğunu pek belîğ bir sûrette ifâde etmiştir." ²⁶⁴

İbrahim Feridun Bey'in de dediği üzere, Azmi Bey'in İstanbul polisine olan katkısı hiçbir zaman unutulmamış ve kendisi uzun yıllar, "Meşhur Polis Müdürü" olarak anılmıştır.

Azmi Bey, İstanbul Polis Müdür Umûmîliğinden azledildikten sonra 26 Kasım 1913 tarihli bir kararla Adana Valisi Emin Bey'in yerine tayin edilmiştir. ²⁶⁵ Ancak 2 Aralık 1913 tarihinde irade-i seniye ile Adana Valiliğinden azledilmiş ve yerine Ali

²⁶³ Bir kelime okunamadı.

²⁶⁴ İbrahim Feridun, "Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye", (çev. Eyüp Şahin vd.), Ankara 2010, s. 195-196.

²⁶⁵ BOA.MV. 230-117, 26/Z/1331 H. BOA.İ.MMS. 172-1331/Z-12, 27/Z/1331 H.

Seyyid Bey tayin edilmiştir.²⁶⁶ Görülüyor ki Azmi Bey'in Adana valiliği fikrinden kısa sürede vazgeçilmiştir.

3.7. Azmi Bey'in Mebûs Seçilmesi ve Meclis Çalışmaları

Çorum Mebûsu Münir Bey'in Evkaf Müsteşarlığı'na tayin olması nedeniyle boşalan Çorum mebûsluğuna, İntihâb Kanûnu'na göre aday olarak gösterilen Azmi Bey, yapılan seçim sonrasında, Çorum Merkez Kazasından kırk, İskilip Kazasından otuz dört, Sungurlu Kazasından yirmi bir ve son olarak da Osmancık Kazasından on olmak üzere toplam; 105 rey alarak seçilmiştir. İntihâb-ı Mebûsân Kanûnu'nun 52. Maddesi gereğince, Livâ-i Heyet-i Teftişiyesi tarafından, 2 Temmuz 1914 tarihinde, eski Adana Valisi Azmi Bey hakkında, Meclis-i Mebûsân Mazbatası düzenlenmiştir. Düzenlenen bu mazbata, 11 Temmuz 1914 tarihinde Dâhiliye Nezâretine takdîm edilmiştir. Dâhiliye Nâzırı nâmına Müsteşar Ali Münif Bey, Azmi Bey'in Çorum Mebûsluğu'na seçildiğine dair mazbatayı, 21 Temmuz 1914 tarihinde, Meclis-i Mebûsân Riyâsetine göndermiştir.²⁶⁷ Böylece Azmi Bey, Üçüncü Dönem Meclis-i Mebûsân Çorum Mebûsu olarak meclis sıralarında yerini almıştır.

2 Temmuz 1914 tarihinde başlayan Çorum mebusluğu, 12 Ağustos 1914 tarihinde Konya valiliğine atanana değin sürmüştür.²⁶⁸ Bu süreçte Azmi Bey, "İstanbul Siyasi Şube Polis Müdüriyeti", "İstanbul Vilâyeti Polis Müdür Umûmî Muâvinliği" gibi müesseselerin kurulmasını sağlayarak, Meşrûtiyet Zâbitası'nın kurumsallaşmasında önemli rol oynamış; ayrıca, kısa süren mebûsluğu döneminde polis maaşlarının artırılmasını sağladığı gibi Balkan Savaşları sırasında iktidarda olan Kâmil Paşa Hükûmeti hakkında da Meclis-i Mebûsâna bir takrîr sunmuştur. Şimdi ise bu konulara bir göz atalım.

3.7.1. İstanbul Siyasi Şube Polis Müdüriyetinin Kurulması

Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Azmi Bey'in vermiş olduğu kanûn teklifinde, "Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti" olarak geçen ifade, günümüz anlamıyla

²⁶⁶ BOA.İ.DH. 1504-1332/M-13, 3/M/1332 H. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

²⁶⁷ TBMM Arşivi, III. Meclis-i Mebûsân Dönemi, Çorum, Hüseyin Azmi. Azmi Bey'in Meclis-i Mebûsân İntihâb Mazbatası ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. EK-10.

²⁶⁸ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 211. BOA.MV. 236-35 20/N/1332 H. Azmi Bey Konya valiliğine atanınca yerine Çorum mebûsu olarak Muhittin Bey (Birgen) seçilmiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrûtiyet*, C. 2, Ankara No: 15, s. 54.

“Siyasi Şube Müdürlüğü” olarak karşılık bulmaktadır. Bu nedenle konu başlığında “Siyasi Şube Müdürlüğü” ismini kullanmayı tercih ettik.

II. Meşrûtiyet’in ilanını takip eden süreçte Azmi Bey, 1909-1910 yıllarında birinci kez ve 1913 yılında ikinci kez İstanbul Polis Müdürü Umûmîliği yaptığından, yakinen tanık olduğu sıkça yaşanan siyasi cinayetlerin önlenmesi için kendi memûriyeti sırasında kurulan, Kısm-ı Adlî Müdüriyeti bünyesinde faaliyet gösteren “Kısm-ı Siyasi Büro”nun müdürlük seviyesine çıkartılarak, Kısm-ı Adlî Müdüriyeti’nden ayrılmasını, hazırladığı bir kanûn teklifi ile Osmanlı Meclis-i Mebûsândan talip etmiştir. Azmi Bey’in bu kanûn teklifi, 22 Temmuz 1914 tarihinde, Osmanlı Meclis-i Mebûsânda görüşülmüştür.²⁶⁹ Azmi Bey, bu kanûn görüşmesinde, Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti’nin kurulmasının gereği tezini savunmuş iken kanûna muhalif olanlar, adlî ve idârî kısımların siyâsî konuları da çalışabileceğini ve bu nedenle yeni bir şubeye gerek olmadığı, ayrıca yeni bir şube açılmasının masrafları artırmaktan ve işsizlere iş bulmaktan başka bir şey olmadığını ifade etmişlerdir. Bunlardan Dâhiliye Hukuk Müşâviri Mümtaz Bey, şu an için İstanbul Polis Müdüriyeti’nin adlî ve idârî kısımlarının olduğunu ve bunlara ilave olarak, siyâsî kısmın kurulması konusunda Meclis’e açıklama gerekiyorsa, bunu en iyi ifade edecek kimsenin Azmi Bey olduğunu beyân ettikten sonra Azmi Bey söz alarak, neden Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti’nin kurulması gerektiğini açıklamaya çalışmıştır. Azmi Bey, şunları söylemiştir:

“Efendim, bu memûriyet, zaman-ı memûriyetimde ihdâs olunduğu için izâhat vereceğim. Polis Müdüriyeti Umûmîyesi’nde Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti’nin ihdâsına itiraz ediliyor. Hâlbuki bu, elzem olmakla beraber, noksanı da vardır. Daha birçok teşkilât yapılmak lâzım gelir. Ma'lûm-i âlîiniz, cerâim, âdî ve siyasi olarak iki kısma ayrılır. Polis dairesinde cerâim-i âdiyyeyi takîb edecek bir Kısm-ı Adlî Müdürü var; fakat İstanbul’da cerâim-i âdiyye o kadar çok ki, Kısm-ı Adlî Müdüriyeti bunları bi-hakkın takîbe muktedir olamıyor. Çünkü onun da teşkilâtı noksandır...”²⁷⁰

²⁶⁹ MMZC, İ. 19, C. 1, s. 443.

²⁷⁰ MMZC, İ. 19, C. 1, s. 443-444.

İstanbul Polis Müdürlüğünde Kısm-1 Siyâsi, Azmi Bey'in memûriyeti sırasında kurulmuştur. Şimdilerde ise siyâsî suçlar ile daha iyi ve etkili mücadele etmek için Kısm-1 Siyâsi, Müdüriyete dönüştürülmek istenmiştir. Böylece siyâsî suçlar ile daha etkili mücadele edileceği ve bu gibi suçların önlenebileceği düşünülmüştür. Azmi Bey, Kısm-1 Siyâsî'nin, Kısm-1 Adlî Müdüriyet'ten ayrılması gerektiği ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Cerâim-i siyâsiye şimdiye kadar takîb edilmiyor değildi; fakat gayr-i muntazam vesâitle takîb ediliyordu ve gayr-i kâfi idi. Bu takîbat zabt edilemiyordu. Mesela, cerâim-i siyâsiye erbâbı, yalnız memleket dâhilinde değildi, memleket hâricinde de birtâkım mücrim-i siyâsîler de vardı. Bunlar da ma'lûm olarak ona göre takîbat icrâ edilmek icâb ediyordu ve fakat cerâim-i siyâsiye, rica ederim iyi ihâta buyurunuz, Cerâim-i Siyâsiye Müdüriyeti vazîfenin Kısm-1 Siyâsî Müdüriyetince îfâsı kâfi değildir. Hatta diyorum ki, Kısm-1 Siyâsî Müdüriyetinde birtâkım şubât (şubeler) ihdâs edilmelidir ve Polis Müdüriyeti Umûmîyesi ve Dâhiliye Nezâreti, bu şubeleri de ihdâs etmelidir ki, memlekette asayiş bi-hakkın (hakkıyla) temîn edilmiş olsun...”²⁷¹

Memlekette asayişin hakkıyla sağlanması için, siyasi suçların önüne geçilebilmesi için Siyasi Şube Müdürlüğü'nün kurulması elzendir. Siyasi suçlular, yalnızca yurt içinde değil yurt dışında da faaliyette bulduklarından bunların takipleri oldukça zor olmaktadır. Bu nedenle Azmi Bey, tüm mesaisini siyasi suçlulara ayıran ve hatta bünyesinde çeşitli şubeleri olan Kısmı Siyasi Müdüriyetinin kurulmasını ve bu müdüriyetin de birtakım şubelere ayrılmasını gerekli görmektedir. Vakit geçirilmeksizin de Siyasi Şube Müdürlüğü tüm memleket dâhilinde yaygınlaştırılmalıdır. Sultan II. Abdülhamid'e dahi suikast girişimlerinin yapıldığı düşünülürse bu tespitin yerinde olduğunu söyleyebiliriz.

Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'nin kurulmasına dair kanûn teklifine karşı muhâlif mebûslar, böyle bir müdüriyetin kurulması ile personel ve araç ve gereç sayısının artması ile maliyetin artacağından endişe duymuşlar ve kanûn teklifine olumsuz bakmışlardır. Buna mukâbil Azmi Bey, şunları söylemiştir:

²⁷¹ MMZC, İ. 19, C. 1, s. 443-444.

“... Sonra deniliyor ki, bütçede tasarruf lazım. Bunun için fazla memûriyetler yapılmamalı. Tasarrufu hepimiz arzu ederiz; fakat polis müdüriyetinde, bütçede tasarrufu düşünmek, bütçeyi bozmak demektir. Şimdiye kadar bütçede açılan rahnelerin (yırtık, bozukluklar) çoğu memleketteki asayişin bi-hakkın (hakkıyla) temîn edilememesinden hased olmuştur. Bunu hepimiz biliyoruz. Bunun için, polis müdüriyetinde Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti'nin teşkilinde kat'iyen bütçede tasarruf iddiası hatıra gelmemelidir. Çünkü vücutta kalp ne vazîfeyi îfâ ediyorsa, vücûd-i hükûmette de zâbıta aynı vazîfe ile muvazzaftır... Bunları vesâit-i mahsûsasıyla takîb ederek zabt etmek ve sonra bunların vilâyette bazı şubeleriyle veyahut başka yerlerdeki rabitalarını bulmak ve bunları bi-hakkın takîb etmek, zabt ve tespit etmek Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti'ne aittir. Binâen aleyh, Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti'nin lüzumsuzluğundan bahsetmek bendenize kalırsa pek zâid (lüzumsuz) söz olur. Hulâsatü'l-hulâsa, (sözün özü) Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti Teşkilâtı noksandır. Hükûmetin, daha büyük teşkilât yaparak, bi-hakkın îfâ-yı vazîfe etmesini temîne çalışmasını temennî edelim.”²⁷²

Azmi Bey, bütçede asıl açıkların asayişin hakkıyla temin edilememesinden verildiğini ifade etmiş, bütçede gerçekten açıklar verilmek istenmiyorsa asayişin temini için Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti'nin kurulmasını elzem görmüştür. Ayrıca bu teşkilatın başka vilayetlerde de kurularak yaygınlaştırılmasını istemiştir.

Azmi Bey'den sonra söz alan Antep Mebûsu Hüseyin Fazıl Bey, kendisinin asayişin muhafazası taraftarı olduğunu ve bu nedenle polis teşkilatını yerden göğe kadar yüceltenlerden olduğunu ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: “... Lakin bendeniz diyorum ki, Zabıta Teşkilatı pek noksandır, kâfi değildir, süsten ibarettir. Adama iş bulmaktan başka bir şey değildir.”²⁷³ Görüldüğü üzere kanûn teklifine muhâlif mebûslar, Kısm-ı Siyâsî Müdüriyeti'nin kurulmasını, işsizlere iş bulmak adına yapılan çalışmalar olarak nitelendirmiştir. Onlara göre, zaten noksan olan teşkilata, noksan bir kurum daha eklemek akla yatkın bir durum değildir. Bunun üzerine Azmi Bey, yeniden söz alarak şunları söylemiştir:

²⁷² MMZC, İ. 19, C. 1, s. 443-444.

²⁷³ MMZC, İ. 19, C. 1, s. 444.

“Kısm-1 Adlî Müdüriyeti, cerâim-i âdiye ile cerâim-i siyâsiye ile birlikte takîb etmek imkânı yoktur. Bunu siz pek âla bilirsiniz; fakat bilmiyorum, ne sebebe mebnî (dolayı) bunları söylüyorsunuz. Polis Müdüriyeti Teşkilatı bi-hakkın yapılmalı vazîfe taksîm edilmeli ki, memleketin ruhuna taalluk (ilgisi olma) eden vazîfe bi-hakkın îfâ edilmiş olsun. Bakınız, size ne söylüyorum; yalnız Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti teşkîl etmek kâfi değil, birtakım şubeler de tesis edilmek lâzım. Bunu hükûmet yapmalıdır. Bu suretle Kısm-1 Adlî vazîfeyi daha ziyâde teshîl etmelidir (kolaylaştırmalıdır). Başka türlü olamaz.”²⁷⁴

Meşrutiyet Döneminde siyasi suçların artmış olması Kısm-1 Adlî Müdüriyeti'nin de iş yükünü artırmış ve işlerin takip edilmesini zorlaştırmıştır. Bu anlamda Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'nin kurulması başta Kısm-1 Adlî Müdüriyeti'nin işlerini hafifletecek ve Kısm-1 Adlî Müdüriyeti de kendi işlerini takip edebileceklerdi. Böylece daha başarılı olabileceklerdi.

Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'nin kurulması ile ilgili kanûn teklifinin mebûslar arasında müzakeresinden sonra oylamaya geçilmiş, Hüseyin Cahit Efendi'nin başkanlığındaki oturumda, Azmi Bey'in kanûn teklifi oy çoğunluğu ile kabul edilmiştir.²⁷⁵ Ayrıca, Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'ne bakmak üzere, birinci sınıf polis müdürlüğü derecesinde olmak üzere 3 000 kuruş (30 lira) maaşlı bir kadro ayrıldı.²⁷⁶ 22 Temmuz 1914 tarihinde Osmanlı Meclis-i Mebûsân tarafından kabul edilen Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'nin kurulmasına dair kanûn teklifi, 27 Ağustos 1914 tarihinde Padişah Mehmed Reşad Han tarafından irâde-i seniyye ile yayımlandı.²⁷⁷ Böylece Azmi Bey'in katkılarıyla resmen Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti kurulmuş oldu. Sonraki yıllarda, Azmi Bey'in arzu ettiği üzere, Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'nin ülke genelinde yaygınlaştırılması ile ilgili olarak, 1920 yılındaki Emniyet-i Umûm Müdüriyeti bünyesinde şube isimlerine bakıldığında, Kısm-1 Siyâsî Müdüriyeti'nin olmadığı görülmektedir.²⁷⁸ Bu şu anlama gelmektedir, Azmi Bey'in arzu ettiği üzere, Kısm-1

²⁷⁴ MMZC, İ. 19, C. 1, s. 443-445.

²⁷⁵ MMZC, İ. 19, C. 1, s. 445.

²⁷⁶ BOA.İ.MLU. 8/45-1, 14 Ağustos 1330 R.

²⁷⁷ BOA.İ.MLU. 8/45-1, 14 Ağustos 1330 R.

²⁷⁸ BOA.DH.EUM.MH. 260-67, 10/Ş/1338. H. 1920 yılında Emniyet-i Umûmîye Müdürlüğü Şubeleri şunlardan ibarettir; Levazım, Seyrüsefer, Memûrin, Ecanib, Özel Kalem, Evrak, Polis Mecmuası, Müstahdem-i Mütferrika, Asayiş, Muhasebe, Genel Kalem Müdürlükleri.

Siyâsî Müdüriyeti ülke genelinde yaygınlaştıramamıştır. Bu durumun ise makûl tek bir açıklaması olabilir. O da I. Dünya Savaşı nedeniyle Osmanlı Devleti idarecilerinin önceliklerinin değişmesidir.

3.7.2. İstanbul Polis Umûm Müdür Muâvinliğinin Kurulması

Azmi Bey, 14 Temmuz 1914 Salı günü, Osmanlı Meclis-i Mebûsânda yaptığı konuşmasında, kendisinin Polis Umûm Müdürlüğü yaptığı zamanlarda herhangi bir yardımcısının olmamasından günde yirmi bir saat çalıştığını ve bu durumun da insanın kuvveti ve kudreti dışında bir durum olduğunu, bu nedenle hükûmetten rica ile bir yardımcı istediğini ve bu isteğin hükûmet tarafından makul karşılanarak kendisine yardımcı tahsis edildiğinden bahsetmiştir. Ardından kendisine tahsis edilen bu memûriyetin devamına mebnî bir kanûn teklîfi ile İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü Muâvinliği'nin kurulmasını istemiştir.²⁷⁹ Azmi Bey'in, herhangi bir yardımcısının olmamasından günde yirmi bir saat çalıştığı yolundaki ifadesini doğrularcasına dönemin Emniyet-i Umûmîye Müdürü İsmail Canbolat,²⁸⁰ o gün Meclis-i Mebûsânda şunları söylemiştir:

“.... Hiçbir gece beş saatten fazla uyku uyuyabildiği yoktur. Hatta daha az uyku uyuyor ve ekser zamanını gece yarısından sonra teftîş ile imrâr (geçirme) ediyor. Bunu İstanbul'da bulunan herkes görebilir. İstedikleri vakitte giderler, polis müdüriyetinde, ya dairesinde vazîfe başında yahut teftişatta görürler. Evvelki Polis Müdürü Umûmîsi Azmi Bey hakikaten çalıştığı hâlde idâre edememesi dolayısıyla bu muâvinlik ihdâs olunmuştur. Onun için Heyet-i Umûmîyeden rica ederiz ki bu nuâvinlik tahsîsâtını kabul buyursunlar.”²⁸¹

Dönemin Emniyet Umûm Müdürü İsmail Canbolat Bey, Meclis-i Mebûsân üyelerine rica ederek Azmi Bey'in kanûn teklifinin kabul edilip İstanbul Polis Umûm Müdür Muâvinliği'nin kurulmasını istemiştir.²⁸²

²⁷⁹ MMZC, İ. 33, C. 2, s. 221.

²⁸⁰ İsmail Canbolat, 18 Nisan 1914 tarihinde, 4 000 kuruş (40 lira) maaşla Emniyet Umûmîye Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 14 Haziran 1914 tarihinde ise maaşı 5 000 kuruşa (50 lira) çıkartılmıştır. EGM.PDB. Dosya No: Cedîd-8232.

²⁸¹ MMZC, İ. 33, C. 2, s. 221.

²⁸² 4 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılan İstanbul Vilayetinin ve Emniyeti Umûmîye Müdüriyeti Kanûnu incelendiğinde İstanbul Polis Umûm Müdürlüğünün bir tane 2 000 kuruşlu (20 lira)

Yozgat Mebûsu Şakir Bey söz alarak, 3 500 kuruşlu (35 lira) Müdür Muâvinliği'ne lüzum olmadığını beyan etmiştir. Bunun yanı sıra Trabzon Mebûsu Mahmut Memduh Bey, Polis Umûm Müdür Muâvinliğini birinci sınıf komiserlerin de yapabileceğini ileri sürmüş ve yukarıda miktarı geçen maaşın verilmesinin gereksiz olduğunu söylemiştir. Bunlara cevap olarak Azmi Bey, Mahmut Beyefendi'nin konuya yabancı olduğunu ifade ederek sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Mahmut Beyefendi komiserlerle polis müdürü arasındaki derecâtı hatırlamıyorlar zannederim. Onun için biraz izâhat vereyim. Polis komiseri hiçbir zaman polis müdürüne vekâlet edemez. Zira Beyoğlu, Üsküdar, Polis Müdürleri de vardır. Bunlar birinci sınıf polis müdürüdür. Sonra bir Polis komiseri birinci sınıf polis müdürüne nasıl âmir olur?”²⁸³

İstanbul Polis Umûm Müdür Muâvininin bir komiser olabileceği ifade edilerek fazla ödemedi kaçınabileceği düşünülmüş olsa da Azmi Bey, Polis Umûm Müdür Muâvininin en az müdür rütbesinde olması gerektiğini savunmuştur. Nihayetinde de oylamaya geçilmiş ve Azmi Bey'in kanûn teklifi kabul edilerek 14 Temmuz 1914 tarihinde resmen İstanbul Polis Umûm Müdür Muâvinliği kurulmuştur.

3.7.3. Polis Maaşlarına Zam Yapılması ile İlgili Görüşleri

Azmi Bey, Adliye Nezâretine bağlı Müddeî-i Umûmîliği görevinden sonra Dâhiliye Nezâretine bağlı Emniyet-i Umûm Müdüriyeti'nde “Polis Müdürü” olarak geçiş yaptıktan sonra içerisinde bulunduğu polis teşkilatının temel sorunlarını yakından izleme şansı bulmuş ve 2 Temmuz 1914 tarihinde üyesi olduğu Meclis-i Mebûsânda bu temel sorunları gündeme getirmiştir.

13 Temmuz 1914 Pazartesi günü yapılan Meclis-i Mebûsân oturumunda, Çorum Mebûsu Azmi Bey, 1914 senesi Emniyet-i Umûmîye Bütçesi ile ilgili yapılan oturumda söz alarak, polis maaşlarına zam yapılmasını istemiştir. Azmi Bey, konuşmasına şöyle başlamıştır:

Polis Umûm Müdür Muâvinliğinin olduğu görülmüştür. O halde 1914 yılında Azmi Bey'in kurulmasını istediği kurumun ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Azmi Bey, var olan teşkilatın kurulması için mi kanûn teklifi vermiştir? Bunun en makul açıklaması 1909 yılı ile 1913 yılları arasında bu yapının kaldırılmış olacağı akla gelen bir ihtimaldir. Şahin, *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, s. 80-82.

²⁸³ MMZC, İ. 33, C. 2, s. 222.

“Efendim, bendeniz bunun heyet-i umûmîyesi hakkında uzun sözler söylemeyeceğim. Yalnız mazbata muharriri beyin mevzû-i bahs ettiği bir heyetten bahsedeceğim ki, bu heyet hakikaten heyet-i muhteremenin nazar-ı merhâmetine şâyândır. Polis neferlerinin, yani memûrlarının aldıkları maaş 400 kuruş ise de, tevkîfattan (kesintilerden) sonra 345 kuruşa inmektedir...”²⁸⁴

1909 yılında, Emniyet-i Umûmîye Müdürlüğüne getirilen Galip Bey’in polis maaşlarını, 300 kuruştan 400 kuruşa²⁸⁵ çıkartmasından bu yana kadar yani beş yıl kadar polis maaşlarına herhangi bir zam yapılmamıştır. Azmi Bey’e göre, polis maaşları yetersiz olduğundan polisler, geçimlerini sağlayamamakta ve bu nedenle de başka kurumlara geçmektedirler. Özellikle Meşrûtiyet polis okullarından donanımlı olarak mezûn olan polislerin başka kurumlara geçmesi, Emniyet Teşkilatı açısından son derece üzüntü vericidir. Bu durumdan rahatsız olan Azmi Bey şunları söylemiştir: “... Bunlar haftada bir defa evlerine gittiklerinden karakollardan başka, evlerinde başka masraf ihtiyârına mecbûr olmaktadırlar. Bu maaşla bi’t-tab' (doğal olarak) çalışmıyorlar. Bu sebeple polis mektebinden mezûn birçok muktedir (kudretli) efendiler istifa ederek Tramvay Kumpanyasına vesair şirketlere gittiler...”²⁸⁶ Azmi Bey, konuşmasının devamında başka kurumlara geçmeyip de 400 kuruş maaşla çalışanların, polis işlerine yapmaya kabiliyeti olmadığından bahsetmiştir. Bu duruma karşı acilen tedbir alınması gerektiğine inanmış ve polis maaşlarına zam yapılmasını talep etmiştir. Böylece polisin başka bir kuruma geçişinin engellenmiş olacağını düşünmüştür. Ayrıca, polis maaşına zam yapılarak, polisliğin teşvik edilmiş olacağını ve böylece daha kabiliyetli kimselerin polis olacağını ifade ederek kalifiye polislerle sahip bir teşkilatın daha güçlü olacağını anlatmaya çalışmıştır. Kalifiye polisler ile polisiye işlerin daha kolay yürütüleceğine ve böylelikle zamansal ve maddesel olarak kayıpların önüne geçileceğine inanmıştır. Bu doğrultuda polis maaşlarına 100'er kuruş zammedilmesini Meclis-i Mebûsândan rica ederek konuşmasını sonlandırmıştır.²⁸⁷ Ardından da Azmi Bey’in zam teklifi kabul edilerek polis maaşları

²⁸⁴ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 211.

²⁸⁵ EGM.ADDB, Kütüphâne Nu: 210/M/214, Zabıta Tarihi, s. 98.

²⁸⁶ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 211.

²⁸⁷ MMZC, İ. 32, C. 2, s. 211. 1913 yılı itibarıyla İstanbul Polis Umûm Müdürünün maaşı 7 000 kuruştur. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

500 kuruşa çıkarılmıştır. Azmi Bey'in büyük katkıları sağladığı Meşrûtiyet Polisi'nin yıl itibarı ile maaş miktarları aşağıya çıkarılmıştır:

Tablo 3. Meşrûtiyet Yılları Polis Maaş Miktarları

Meşrûtiyet Dönemi Polis Maaş Miktarları	
1909 Yılı Öncesi	300 Kuruş
1909-1914 Yılları Arası	400 Kuruş
1914-1920 Yılları Arası	500 Kuruş
1920 Ankara-TBMM Polisi	1 000 Kuruş

Büyük Millet Meclisi, kuruluşundan kısa bir süre sonra hazırladığı 8 Eylül 1920 tarihli Emniyet Umûm Müdürlüğü kadrosu ve maaş miktarlarına bakıldığında polis memûrlarının 1 000 (10 lira) maaş aldıkları görülmektedir.²⁸⁸ I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı malî açıdan olumsuzluklara hesaba katılır ve Büyük Millet Meclisi'nin polis memûruna 1 000 kuruş maaş verdiği dikkate alınırsa Azmi Bey'in 1914 yılında polis maaşlarını 500 kuruşa kadar çıkarması son derece normal karşılanmalıdır.

3.7.4. Kâmil Paşa Kabinesi ile İlgili Tavrı

Tarihte “Sopalı ve Dayaklı Seçim” olarak geçen 1912 seçimi sonunda, Meclis-i Mebûsâna 264 ittihatçı ve 6 muhâlif mebûs girmişti. 18 Nisan 1912 tarihinde açılan yeni Meclis'te İttihâd ve Terakkî Fırkası yanlısı Mehmed Said Paşa tarafından oluşturulan kabine, 3 ay kadar görev yapmıştır. Artan huzursuzluk ve siyasi çalkalantılar, Trablusgarp Savaşı ve Rumeli'deki ayaklanmalar hem hükümeti hem de İttihâd ve Terakkîyi oldukça yıpratmıştı. Ordu içinde oluşan “Halaskâr Zâbitân Grubu” adlı muhâlefetin hükümetin istifası, ordunun siyasetten uzaklaştırılması, adil ve dürüst seçimler yapılması yönündeki talepleri karşısında hükümet 16 Temmuz'da istife etmiş, yeni hükümet Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştu. Böylece İttihâd ve Terakkînin hükümetle olan bağlantısı kesilmişti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin çabaları ile 4 Ağustos 1912 tarihinde Meclis feshedilmiş, ancak seçim hemen yapılamamıştı. I. Balkan Savaşı'nın yenilgisi üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi, 29 Ekim 1912 tarihinde çekilmiş ve yerine Kâmil Paşa Kabinesi

²⁸⁸ MMZC, İ. 61, C. 4, s. 15.

kurulmuştu.²⁸⁹ Balkan Harbi'nin birinci safhasının sona ermesinden sonra Kâmil Paşa Kâmil Paşa Kabinesi, Bulgarlar ile sulh yapmak pahasına Edirne'yi gözden çıkarmış ve bu nedenle de 23 Ocak 1912 tarihinde Enver Paşa önderliğinde ittihatçıların baskısına uğramış ve hükümetten çekilmiştir.²⁹⁰ Tarihte "Bâb-ı Âlî Baskını" olarak adlandırılan bu olay, Kâmil Paşa'nın son sadrazamlığı olmuştur.

I. Balkan Savaşı sona erdiğinde, Bulgarlar ile sulh yolları arayışına girdiğinde Kâmil Paşa, anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti'nin yönetiminde milletlerarası idareyi kabul etmiştir. Buna göre İstanbul kısımlara ayrılacak ve her kısmın idaresinden sorumlu birer devlet olacaktır. Bu devletler İstanbul'un asayişini sağlayacaklardır. Fransızca yazılı imzalanan bu rapordan dolayı Kâmil Paşa Kabinesi hakkında Çorum Mebûsu Azmi Bey tarafından hazırlanan takrîr, 25 Temmuz 1914 tarihinde, Meclis-i Mebûsâna sunulmuştur. Kâmil Paşa Kabinesi'nin Divân-ı Âlî'ye sevkini talep eden bu takrîr (resmi yazı) aynen şöyledir:

"Kâmil Paşa Kabinesi'nin, limanda bulunan ecnebi harb sefînelerinden (gemilerinden) asker çıkarılması sûretiyle İstanbul asayişinin muhafazası hakkındaki talebi kabûl olunarak, Fransız Âmiralinin Riyâsetinde diğer devletler murahasaları ve o zaman İstanbul Muhafızlığı'nda bulunan Nazif Paşa hazır olduğu hâlde, bi'l-ictimâ hükûmetin talebi veçhile İstanbul'un taksîm olduğu her mıntıka, devletlerden birinin idâresi altında muhafaza edilmesi kararlaştırılmış ve bu karar Fransız âmiralinin imzası altında bir raporda hükûmete bildirilmiştir. Fransızca muharrer (yazılmış) olan bu rapor, el-yevm, (günümüzde) Divân-ı Harb-i Örfî'de bulunduğu cihetle, memleketi beyne'l-milel bir idâreye tevdi' etmek cüret ve cesaretinde bulunan Kâmil Paşa Kabinesi'nin bu cürümden dolayı dahi icrâ-yı muhakemeleri için diğer mevadd (maddeler) ile birleştirilmesini teklîf ederim." 9 Temmuz Sene 1330 (22 Temmuz 1914)

²⁸⁹ Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 14, Y. 2003 s. 291-318

²⁹⁰ Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 95.

Kâmil Paşa Kabinesi'nin Divân-ı Âlî'ye sevki ile ilgili takrîr, kabul sedaları ile kabul edilerek dördüncü şubeye sevk edilmiştir.²⁹¹ Burada Divân-ı Âlî'ye sevk edilen Kâmil Paşa'nın kendisi değildir. Kendisi, 14 Kasım 1913 tarihinde vefat etmiştir. Sevki istenenler, Kâmil Paşa Kabinesi'nde görev alan nâzırlardır. Anlaşıyor ki Azmi Bey, I. Balkan Savaşı neticesinde Bulgarlar ile sulh yapmak adına İstanbul'u milletlerarası yönetime terk eden Kâmil Paşa Kabinesi'nin yargılanmasını istemiştir.

3.8. Konya Valiliği Dönemi

Azmi Bey, kısa süren Meclis-i Mebûsân üyeliğinden sonra 12 Ağustos 1914 tarihinde Konya valiliğine atanmıştır.²⁹² Azmi Bey, Konya valiliğine atanınca 16 Ağustos 1914 tarihinde Sultan V. Mehmet Reşad'ın huzuruna çıkarak hayır dualarını almıştır.²⁹³

Azmi Bey'in Konya Valiliği döneminde, 2 Ocak 1915 tarihinde, Konya vilayeti merkezine bağlı Çalmanda, Netrumle ve Benaki karyeleri Seydişehir kazasına ve Seydişehir'e bağlı Bökçe, Ovacık, Karaca, Barak Kozlu ve Seyrancak karyeleri merkez vilayete bağlanmıştır.²⁹⁴

1915 yılının ilk ayında Konya'da depo taburlarında lekeli tifo hastalığı sirâyet etmiştir. Bununla ilgili olarak Muhâberat-ı Umûmîye Dairesi, Konya vilayetine bir telgraf çekerek lekeli tifo hastalığının giderilmesi için alınması gereken tedbirleri bildirmiştir.²⁹⁵ Bu doğrultuda Konya Valisi Azmi Bey, gereken çalışmaları başlatmıştır.

Konya'da, Yunan Konsolosluğunun bulunduğu bina sahibi, binasını Yunanlılara kiraya vermek istememiştir. Bir başka ifadeyle kira sözleşmesini yenilememiştir. Bu nedenle Yunan Konsolosluğu kendilerine başka bir bina aramış ancak kendilerine uygun bir bina bulamamışlardır. Zor durumda kalan Yunan Konsolosluğu durumdan hükûmeti haberdar etmiş ve hükûmette bu işle alakalı olması için bizzat Azmi Bey'i görevlendirmiş ve Azmi Bey'den Yunan Konsolosluğuna bina temin etmesini, 11

²⁹¹ MMZC, İ. 42, C. 2, s. 589.

²⁹² BOA.MV. 236-35, 20/N/1332 H.

²⁹³ BOA.İ.MBH. 16-1332/N-011, 24/N/1332 H.

²⁹⁴ BOA.İ.DH. 1512-1333/S-17, 15/S/1333 H.

²⁹⁵ BOA.DH.ŞFR. 48-308, 22/S /1333 H.

Ocak 1915 tarihinde tebliğ etmiştir.²⁹⁶ Bu sıralarda Azmi Bey'in ilgilendiği konulardan birisi de Konya'ya uzaklaştırılmış olan Enis Avni Efendi'dir.²⁹⁷ Enis Avni Efendi, buradan dost ve ailesine gönderdiği açık kartpostal ve kapalı mektuplarda hükûmet memûrlarını aşağılayıp küçük düşürmektedir. Bu durumdan haberdar olan Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti, Enis Avni Efendi'nin merkez vilayetten uzak ve kenar bir kasabaya gönderilmesini Konya Valisi Azmi Bey'den 19 Ocak 1915 tarihinde talep etmiştir.²⁹⁸ Azmi Bey, bu işle de bir süre kadar meşgul olmuştur. Görüldüğü üzere Konya vilayeti, hükûmete ve hükûmetin güttüğü siyasete zarar verebilecek veya vermiş olan kimselerin göz hapsinde tutulduğu bir vilayet olmuştur. Örneğin Erzurum ve çevresinde Fransız Ordusu için Ermenilerden asker toplayan Marsilya Rahibi Yağışe Efendi, Erzurum'dan Konya'ya sevk ve nakil olmuş ve bir süre burada tutulmuştur.²⁹⁹ Burada tutulan bir diğer önemli isim ise İran İnkılâbı'nda meşrûtiyetçilere karşı Mehmet Ali Şah'ın yanında savaşmış olan Salaruddevle'dir. Bir aralık Osmanlı hükûmetine sığınan bu kimse savaş yıllarında İranlılara karşı koz olarak kullanılması düşünüülerek Konya'da göz hapsinde tutulmuştur. Salaruddevle'nin Konya'da gözetim altında tutulmasında bizzat Konya valiliği dolayısıyla Azmi Bey sorumlu tutulmuştur. 22 Mart 1915 tarihinde, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti tarafından Konya valiliğine çekilen telgrafta şunlar yazılmıştır: “Salaruddevle ile evvelce görüşülen tasavvurat (tasarılar) el-yevm (bugün) bâkî ise de, hâl-i hazır bunun bir müddet daha tehîrini istilzam eylediğinden ve vakt-i merhûmuna intizara şimdilik orada ikâmeti zarûrî bulunduğunun kendisine tefhimi (bildirilmesi) ve tahsis edilen hânede istirahatının temini.”³⁰⁰ 23 Mart 1915 tarihinde, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti, Konya valiliğine yeni bir telgraf çekerek, “Salaruddevle'nin hiç bir yere gitmesi caiz değildir. Kendisine bu ciheti kat'î olarak

²⁹⁶ BOA.EUM.MH. 268-40, 24/S /1333 H.

²⁹⁷ Enis Avni Efendi, İkinci Meşrûtiyet'in ilânını müteakip Selanik'te yayınlanan ilk kadın dergisinin, “Kadın” müdürlüğünü yapmıştır. İdari kadrosu ve yazı kurulu önemli isimlerden oluşan dergi, yayın hayatı boyunca, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ve yardım dernekleri ile yakın ilişki içinde olmuştur. Müdürü Enis Avni, “Vaka-i Mübeccele” olarak nitelenen 31 Mart Olayı'nda gönüllü olarak Hareket Ordusu'nda bulunmuştur. Hakan Aydın, “Kadın (1908–1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Konya 2009, s. 149.

²⁹⁸ BOA.DH.ŞFR. 49-74, 3/Ra/1333 H.

²⁹⁹ BOA.DH.ŞFR. 49-117, 8/Ra/1333 H. <https://www.devletarşivleri.gov.tr>. (29.11.2012).

³⁰⁰ BOA.DH.ŞFR. 51-104, 6/Ca/1333 H.

söyleyiniz ve firar edememesi için fevkalade basiretli davranınız.”³⁰¹ demiştir. Salaruddevle, yanında bulunan kimselerin serbest bırakılmasını talep etmiş ancak bu talep Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti tarafından uygun görülmemiştir. Emniyet-i Umûm Müdüriyeti, Konya vilayetinin yazmış olduğu telgrafa karşılık cümlesinin şimdilik orada kalacağını beyan etmiştir.³⁰² Salaruddevle, İstanbul’da ikâmet edebilmesi için İsmail Bey’e de birkaç mektup göndermiş, ancak Emniyet-i Umûm Müdüriyeti, Konya vilayetine çektiği cevabi telgrafta, orada bulunması ve bir iki ay daha sabretmesi lüzumu gerektiğini belirtmiş ve bu durumun kendisine uygun bir dille anlatılmasını istemiştir.³⁰³ Salaruddevle’nin Konya vilayetinde kaldığı süredeki ev ile otel masrafları örtülü ödenekten karşılanmıştır.³⁰⁴ Konya’da esir tutulan Salaruddevle, Enver Paşa tarafından İran’a karşı bir tehdit unsuru olarak düşünülmüştür. Enver Paşa, Tahran Sefirine gönderdiği 17 Mayıs tarihli telgrafında, “Biz Salaruddevle’yi İran Hükûmetine müşkilât (zorluklar) çıkarmamak için Konya’da alıkoyduk. İcab ederse serbest bırakırız.” diyerek gözdağı vermiştir.³⁰⁵ Salaruddevle, Konya’da sıhhatinin bozulduğunu ileri sürerek izin istemişse de Emniyet-i Umûm Müdüriyeti, Salaruddevle’nin ikâmetinin bir müddet daha Konya’da devamının zarûf olduğunu ve hakikaten sıhhati bozulmuş ise de kendisinin Bursa’ya nakledilebileceğini, 21 Haziran 1915 tarihinde, Konya valiliğine bir telgrafla bildirmiştir.³⁰⁶ Salaruddevle’nin sıhhatinin bozulmuş olması nedeniyle Bursa’ya nakline karar verilmiştir. Bunun için 26 Haziran 1915 tarihinde, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti, Konya valiliğine bir telgraf çekerek, Salaruddevle ve maiyyetinin Bursa’ya nakli için kaç vagon lazım geldiğini, Bursa’da Salaruddevle ve maiyyeti için kaç odalı bir otel ayrılması gerektiğini öğrenmek istemiştir.³⁰⁷ Anlaşıyor ki İran yönetimine karşı bir tehdit unsuru olarak düşünülen Salaruddevle, 1915 Haziran ayının sonlarına doğru Konya’dan Bursa’ya nakledilmiştir. Salaruddevle’nin Konya esareti yaklaşık dört ay kadar sürmüştür. Yine Konya’da

³⁰¹ BOA.DH.ŞFR. 51-118, 7/Ca/1333 H.

³⁰² BOA.DH.ŞFR. 51-153, 11/Ca/1333 H.

³⁰³ BOA.DH.ŞFR. 51-192, 15/Ca/1333 H.

³⁰⁴ BOA.DH.ŞFR. 51-212, 20/Ca/1333 H.

³⁰⁵ Sadık Sarısamam, Birinci Dünya Savaşı’nda Salaruddevle Olayı, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Erzurum 1995, s. 149-151.

³⁰⁶ BOA.DH.ŞFR. 54-92, 8/Ş/1333 H.

³⁰⁷ BOA.DH.ŞFR. 54-185, 13/Ş/1333 H.

esaret altında tutulan şahıslardan önemli bir kişi de Büyükkada Rum Manastırı Rahibi Diyonisyos Efendi'dir.³⁰⁸ Diyonisyos Efendi'nin esaret hayatı, Rum cemaatinin Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti üzerinde yapmış olduğu baskılar neticesinde kısa sürmüş ve 25 Mart 1915 tarihinde Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti tarafından Konya valiliğine çekilen bir telgraf ile İstanbul'a geri gönderilmesi istenmiştir.³⁰⁹ Yine bu sıralarda Harbiye Nezâreti tarafından yayımlanan "Şüpheli görülen sahildeki Rumların içeriye sürülmesi" tebligatı doğrultusunda Isparta Mutasarrıfı tarafından Konya'ya sürülmüş olan otuz beş Rum vatandaşı, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyetinin yapmış olduğu çalışma neticesinde yanlış bir kararla kovulmuş oldukları tespit edilmiş³¹⁰ ve bu kimseler, 7 Nisan 1915 tarihinde, Konya valiliğine yapılan bir tebligatla eski yerlerine dönmeleri istenmiştir.³¹¹

I. Dünya Savaşı'nda muhacirlerin ve sürgün edilenlerin uğrak noktalarının başında gelen Konya vilayeti³¹² ve valisi Azmi Bey, sürgün edilenlerin sıkıntıları ile uğraştığı gibi muhacirlerin sorunları ile de yakından ilgilenmiştir. Bu çerçevede örnek gösterebileceğimiz bir çalışmaya Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile birlikte imza atmıştır. Azmi Bey, Konya vilayeti ve çevresinde, Erzurum merkezde yapılacak hastane masrafı ve gerekli edevât için ihtiyaç duyulan paranın halktan çeşitli yollarla karşılanması için çalışmalar başlatmış,³¹³ böylece savaşın açtığı yaraları sarmak için Erzurum'da 100 yataklı hastanenin kurulmasında büyük katkı sağlamıştır.³¹⁴

Azmi Bey'in Konya valiliği görevi, 30 Haziran 1915 tarihine kadar sürmüştür. Bu görevinin sonlarına doğru daha çok Konya'ya sevk edilen Ermeni vatandaşların sorunları ile karşı karşıya kalmıştır. Çünkü Ermeni vatandaşlarının tehciri sırasında Konya vilayeti kontrol noktası olarak görev yapmıştır. Bu nedenle buraya, Ermeni komitacılar ile bulunduğu bölgelerde çatışma çıkaran belli başlı gruplar getirilmiştir.

³⁰⁸ Büyükkada Rum Manastırı Rahibi Diyonisyos'un ikâmetgâhında yasak silah bulunduğundan dolayı tevkif edilmiş ve Konya'ya sevk edilmiştir. BOA.DH.EUM.5.Şb. 11-6, 14/Ca/1333 H.

³⁰⁹ BOA.DH.ŞFR. 51-134, 9/Ca/1333 H.

³¹⁰ BOA.DH.ŞFR. 51-226, 22/Ca/1333 H.

³¹¹ BOA.DH.ŞFR. 52-104, 22/C/1333 H.

³¹² Nurcan Toksoy, "I. Dünya Savaşı Sonrası Doğu Anadolu'da Yapılan Faaliyetler", *Atatürk Dergisi*, C. 5, S. 1, s. 156.

³¹³ Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 3, s. 70.

³¹⁴ BOA.DH.SYS. 123/-05-5/0-6, 01/Ca/1333 H.

Buna göre, Dâhiliye Nezâretinin 24 Nisan 1915 tarihinde, 14 vilâyete 10 mutasarrıflığa gönderdiği meşhur genelgeye³¹⁵ ile Zeytun'da bulunan Ermeniler Konya'ya sevk edilmiştir. Yine aynı genelge ile İstanbul merkezli 22 Ermeni komiteci³¹⁶ Konya'da zorunlu ikâmete tâbi' tutulmuştur. Konya'da zorunlu ikâmete tâbi' tutulan Zeytun Ermenilerinin ve İstanbul merkezli Ermeni komitacıların iâşe ve iskânları Konya valiliği için oldukça masraflı olmuştur. Bunlar için Konya valiliğince yapılan harcamaların ve ihtiyaç duyulan harcamalar için gerekli paranın nereden temin edileceğini Konya valiliği, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyetinden sorulmuştur.³¹⁷ Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti, 12 Mayıs 1915 tarihinde verdiği cevap telgrafında; “İki yüz bin kuruşun masarîf-i gayr-i melhûzdan tesviyesi (ödenmesi) Maliye Nezâretine yazılmıştır.” demiştir.³¹⁸ Yine bunların iskân ve iâşe konusuyla ilgili olarak, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, 29 Mayıs 1915 tarihinde, Konya vilayetine verdiği bir telgrafla; “Ermeniler için gerekli iâşe ve iskân masraflarının muhacirin tahsisatından karşılanması gerektiğini” bildirmiştir.³¹⁹ 8 Haziran 1915 tarihinde, Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti, Konya valiliğine verdiği bir telgrafla, Zeytun ve havalisinden Konya'ya nakledilen Ermenilerin mezhep ayinlerinde kullanmaları gereken malzemelere ihtiyaçları olup olmadığının tahkikini ve patrik vekilinin gönderilmesine dair görüş bildirilmesini istemiştir.³²⁰ Konya'ya sevk olunan Zeytun Ermenilerini Amerikan heyeti ziyaret etmek istemiş ve bu ziyaretin sakıncası olup olmadığı Emniyet-i Umûmîye Müdüriyeti tarafından 10 Haziran 1915 tarihinde, Konya valiliğine çekilen telgrafla sorulmuştur.³²¹

³¹⁵ Dâhiliye Nezâreti bu genelgede; Hınçak, Taşnak ve benzeri Ermeni komitelerinin kapatılması, belgelerine el konulması, liderleri ile zararlı faaliyetleri bilinen Ermenilerin tutuklanması ve bunlardan buldukları yerlerde kalmaları sakıncalı görülenlerin uygun yerlerde toplanmaları talimatı verilmiştir. Yusuf Sarınoy, “İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 67-68-69, Ankara 2007.; <http://atam.gov.tr/istanbulda-ermeni-faaliyetleri-ve-alinan-tedbirler-1914-1918>. (04.12.2012)

³¹⁶ Sarınoy, “*İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)*”, S. 67-68-69.; Nejat Göyünç, “Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Ocak-Şubat 2001, S. 37, s. 297.

³¹⁷ BOA.DH.ŞFR. 52-292, 24/C/1333 H.

³¹⁸ BOA.DH.ŞFR. 52-337, 27/C/1333 H.

³¹⁹ BOA.DH.ŞFR. 53-152, 15/B/1333 H.

³²⁰ BOA.DH.ŞFR. 53-296, 25/B/1333 H.

³²¹ BOA.DH.ŞFR. 53-112, 25/B/1333 H.

Azmi Bey, 30 Haziran 1915 tarihinde, Beyrut valiliğine tayin edilince, yerine Celal Bey tayin edilmiştir.³²² Azmi Bey, Beyrut'a atandıktan sonra seyahati için yanına bir kısım memûrların verilmesini Dâhiliye Nezâretinden rica etmiştir. Ancak cevaben, 30 Haziran 1915 tarihli yazı ile beyan olunan memûrların Beyrut'a nakil ve tahvilleri mümkün olmadığı ve kendisinin derhal Beyrut'a hareket etmesi emredilmiştir.³²³ Bunun üzerine Azmi Bey, derhal Beyrut'a hareket etmiştir.

3.9. Beyrut Valiliği Dönemi

Azmi Bey, çoğu kaynaklarda kendisinden, “Eski Beyrut Valisi” olarak söz ettirmiş, bu nedenle “Eski Beyrut Valisi” olarak anılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın en buhranlı yıllarında demografik yapısı ve jeopolitik konumu ile Beyrut, Arap milliyetçilerinin idamlarına sahne olduğu gibi iâşe kıtlığından da binlerce insanın ölümüne sahne olmuştur. Bu yıllarda Beyrut valiliğini üstlenen Azmi Bey, Beyrut idamları ve açlıktan binlerce insanın ölümü ile sıkça gündeme geldiğinden, “Beyrut Valisi” olarak ünlenmiştir.

Günümüz Lübnan devletinin başkenti olan Beyrut, 1864 VilâyetNizamnamesi'nden önce Sayda eyaletine bağlı olup, bu tarihten itibaren ise sancak statüsünü koruyarak Suriye vilayetine bağlanmıştır.³²⁴ 1876 tarihinde ise merkeze bağlı sancaklar arasında sayılmasına rağmen, Cebeli Lübnan gibi imtiyazlı yapıya sahip olamamıştır.³²⁵ Merkeze bağlı sancak statüsünü kazanan Beyrut, 22 Kasım 1887 tarihinde vilayete dönüştürülmüştür.³²⁶ Ayrıca Akka, Trablusşam, Lazkiye ve Nablus sancakları Beyrut vilayetine bağlanmıştır.³²⁷ Beyrut'un ilk valiliğini; 8 Mart 1888 tarihi itibarıyla Ali Paşa,³²⁸ en son valiliğini; İsmail Hakkı Bey yapmıştır.³²⁹ Azmi Bey ise İsmail Hakkı Bey'den bir önceki validir.

³²² BOA.MV. 241-12 17/Ş/1333 H. BOA.İ.MMS. 197-1333/Ş-07 18/Ş/1333 H.

³²³ BOA.DH.ŞFR. 54-233, 17/Ş/1333 H.

³²⁴ Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Rifat Özdemir), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 23.

³²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, 6.bs., Ankara 2007, s. 312.

³²⁶ BOA.İ.MMS. 95-4011. 6/Ra/1305 H.

³²⁷ Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, s. 27.

³²⁸ BOA.DH.MKT. 1497-88, 16/B/1305 H.

³²⁹ BOA.İ.DUİT. 41-64. 17/N/1336 H.

Azmi Bey, 8 Temmuz 1915 tarihinde atandığı Beyrut valiliğinde 3 yıl kadar kalmış,³³⁰ nihayetinde de 20 Haziran 1918 tarihinde Beyrut valiliğinden azledilmiştir.³³¹ Bu sürede Azmi Bey'in ismi daha çok 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile anılmıştır. Çünkü Azmi Bey, Beyrut valisi iken Cemal Paşa'da 4. Ordu Kumandanlığı saklı kalmak üzere Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya genel valisidir. Cemal Paşa bir nevi, "Valilerin Valisi" konumundadır.³³² Bu anlamda Azmi Bey, Cemal Paşa'nın Beyrut valisidir diyebiliriz. Azmi Bey'in Beyrut valiliği dönemi, bölgede bizzat yaşanılanlara tanıklık etmiş olan Cemal Paşa, Ali Münif, Ali Fuad Erden,³³³ Selim Ali Selam³³⁴ ve Hüseyin Kâzım Kadri Beylerin³³⁵ hatıraları ve Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ile karşılaştırılarak ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

3.9.1. Meşrûtiyet Yıllarında Beyrut Vilâyetinin Siyasi Durumu

II. Meşrûtiyet'in getirdiği özgürlükçü ortam Arap topraklarında etkili olduğu gibi bir sahil-liman kenti olan, farklı nüfus çeşitliliğine sahip Beyrut vilayetinde de etkili olmuştur. Arap milliyetçiliği, Arap topraklarında hızlıca yayıldığı gibi Beyrut'ta da çeşitli Arap cemiyetleri vücuda getirecek ve bu cemiyet mensupları da Arap birliği kurma konusunda faaliyetlerde bulunacaktır. Bunların adımları, an be an emperyalist devletler tarafından takip edilecek ve Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikriyatında

³³⁰ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

³³¹ BOA.DH.KMS. 47-75, 4/L/1336 H.

³³² Nevzat Artuç, *Ahmet Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Danışman: Prof. Dr. Bayram Kodaman), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005, s. 194.

³³³ 4. Ordu Kumandanlığında önce Harekât Şubesi Müdürlüğü yapmış sonra da Cemal Paşa'nın yardımcılığını üstlenmiştir. Ali Fuad Erden hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ali Fuad Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, 2.bs., İstanbul 2006.

³³⁴ 1868 de Beyrut'ta doğdu. 1908 yılında İkinci Meşrûtiyet'in ilanından sonra bir süre Beyrut Belediye Başkanlığı yapan Selim Ali Selam, Arap vilayetlerinde ıslahat yapılmasına taraftar olarak 1913 yılında Paris'te toplanan Birinci Arap Kongresi'ne katılmıştır. 1914-1918 tarihleri arasında Beyrut mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebûsân'da yerini almış, Beyrut'ta Osmanlı yönetiminin ortadan kalkmasından sonra kurulan kısa ömürlü Arap Hükûmeti'nde etkili olmuştur. Selim Ali Selam hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Selim Ali Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, (Yay. Haz: Hassan Ali Hallak), 2.bs., İstanbul 2009.

³³⁵ İkinci Meşrûtiyet Döneminin önemli siyaset ve fikir adamlarından biridir. Dini Meselelerde modernist, siyaset ve müesseseler konusunda muhafazakâr bir tavır sergileyen Hüseyin Kâzım Bey'in hatıraları II. Abdülhamid, II. Meşrûtiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarının siyasi ve fikri tartışmaları, mücadeleleri için yeni bilgiler ve farklı yorumlar ihtiva etmiştir. Hüseyin Kâzım Kadri hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İstanbul 2000.

olanlar, destek görecektir. Bu emperyalist devletler, petrol rezervine sahip olan bu Arap topraklarını, Devlet-i Âliyye'den koparmaya çalışacaklar ve sonrasında da bu toprakları hâkimiyeti altına alma cihetine gideceklerdir.

Çalışmamızın bu kısmında hatıralarından sıklıkla yararlanacağımız Selim Ali Selam, Balkan Savaşlarının Arap milliyetçilerini etkilemesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Balkanların kaybedilmesinden sonra Beyrut vilayeti kendi geleceğini düşünmeye başlamıştır. Bazı ıslahatçı arkadaşları kendisine İngiliz himayesi altında Mısır'a katılma arzularını ifade etmiştir. Bazıları ise Fransız işgaline taraftar olduklarından bahsetmiştir.” Yine Selim Ali Selam, 22 Aralık 1912 tarihinde, Beyrut'ta çıkarılan el-İttihâdü'l-Usmani Gazetesi'ndeki bir makalede şunları ifade etmiştir: “Islahat çeşitli şekillerle yapılabilir. Kâğıt üzerinde kalmaktan öteye gidemeyen merkezi ıslahatları yeterince tecrübe ettik! Artık gerçek bir ıslahata girişmenin zamanı gelmiştir ki buna adem-i merkeziyetçilik denir.”³³⁶ Beyrut'un önde gelen simalarından Selim Ali Selam, Osmanlı hükûmetinin bu zamana kadar yapmış olduğu düzenlemelerin yeterli olmadığını bundan böyle de özerklik dışında başka düzenlemelerin kendileri tarafından kabul edilmeyeceğini dile getirmiştir. Artık Beyrut'un Arap milliyetçileri, ya İngiltere'nin himayesi altında bulunan Mısır'a katılmak istemekte ya da kendi topraklarında Fransa'nın himayesi altında devlet kurmak istemekteydiler.

Fransa Devleti, Beyrut'ta yaşanan siyasî gelişmeleri yakinen takip etmiş, Arap Birliği'ni taraftar olması hasebiyle Selim Ali Selam'ı göz hapsinde tutmuştur. Selim Ali Selam'ın 1912 senesinde, Mısır Hidivi Abbas Hilmi³³⁷ ile görüşmesini rapor etmişlerdir.³³⁸ Bir başka raporda ise Fransız yetkililer, Selim Ali Selam'ın kendi dinlerine mensup bir yönetici tarafından idare edilen bir İslâm ülkesi olan Mısır'a

³³⁶ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 8.

³³⁷ Aralık 1914'te İngiltere Mısır'ı himayesine alarak Abbas Hilmi'yi hıdivlikten azletmiştir. Yerine "sultan" unvanıyla, ailenin en yaşlısı Hüseyin Kâmil'i getirmiştir. <http://www.os-ar.com> (04.12.2012).

³³⁸ Fransa'nın Beyrut Başkonsolosu Couget, Arap birliğine taraftar olan Selim Ali Selam hakkında Fransız Dışişlerine bir rapor göndermiştir. Raporunda; Selim Ali Selam'ın Beyrut'un Hıristiyan ahâlisi tarafından çok sevilen ve sayılan birisi olduğunu, bahsi geçen şahsın, 1912 yılında Mısır'a gittiğini, Mısır Hidivi Abbas Hilmi ile görüştüğünü ve sonra da Beyrut'a dönerken birleşme projesi için her şeyin hazır olduğunu yazmıştır. Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 6-7.

doğru yönelmelerinin son derece doğal olduğunu yazmışlardır.³³⁹ Görülüyor ki Fransa, Beyrut halkının Hıristiyan bir devletin doğrudan hâkimiyetine hazır olup olmadığını araştırmakta ve gelişmeleri yakinen takip etmektedir.

Fransa'nın ve İngiltere'nin Beyrut'a yönelik ilgi ve faaliyetleri, dönemin idarecilerinin gözünden kaçmamış ve İstanbul'a bir rapor sunularak Beyrut'ta yeni bir takım düzenlemelere gidilmesi istenmiştir.³⁴⁰ İstanbul, bu talepleri yerinde bularak gerekli çalışmaların yapılmasını istemesi üzerine yani sadâretten gerekli izin alındıktan sonra Beyrut valisi Ethem Bey'in girişimleri ile Beyrut'ta tüm halkı temsil edebilecek bir cemiyet kurma kararı alınmış ve Aralık 1912 tarihinde, Umûmî Osmanlı Cemiyet-i Islahiyesi kurulmuştur.³⁴¹ Bu cemiyet, ilk olarak 12 Ocak 1913 tarihinde Beyrut Belediye Binası'nda toplanmış ve Osmanlı Hükûmetine sunulmak üzere bir program hazırlanmasını kararlaştırmıştır. 31 Ocak 1913 tarihinde de Umûmî Osmanlı Cemiyet-i Islahiyesi üyeleri, ıslahat layihasına son şeklini vermişlerdir.³⁴² Yalnız bu sırada İttihâd ve Terakkî iktidara gelince Vali Ethem Bey görevden alınmış ve yerine ittihatçılığı ile meşhur Hazım Bey tayin edilmiştir. Yeni Beyrut Valisi Hazım Bey, hazırlanan bu tasarı ile karşılaştığında bu tasarinin İstanbul'a gönderilmesine gerek olmadığını söylemiştir.³⁴³ Özerklik talebi içerir bu tasarı³⁴⁴ Vali Hazım Bey'den döndüğü gibi bu tasarıdan İttihâd ve Terakkî iktidarının haberdar olması üzerine Umûmî Osmanlı Cemiyet-i Islahiyesinin varlığı tehlikeli bulunarak 8

³³⁹ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 6-7.

³⁴⁰ Beyrut Valisi Ethem Bey, 1912 yılında İstanbul'a Sadrazam Kamil Paşa'ya bir mektup yazarak, bölgenin durumu hakkında bilgi vermiştir. Vali bölgede Fransız ve İngilizlerin sıkça faaliyetlere girişerek, bölge halkının sempatisini kazanmaya çabaladıklarını söylemiş, bu devletlerin faaliyetlerini ilerleterek bölgenin Osmanlı'nın elinden çıkmasını sağlamaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bu çabalara karşılık Vali Ethem Bey, Sadrazam Kamil Paşa'ya bölgenin kendi kontrollerinde tutulabilmesi için uygun görülecek ıslahatların yapılması gerektiğini bildirmiştir. Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 111.

³⁴¹ Ali Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nedim Yalansız), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 95. Yirmi beş kişiden oluşturulan cemiyet memleketin Osmanlılığına olan rabitasını güçlendirme, harici müdahalelere mâni' olacak olan teşebbüsâtı hazırlamak amacıyla kurulmuş olup valilik tarafından kuruluş için izin almıştır. Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, s. 112.

³⁴² Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 97.

³⁴³ Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, s. 116.

³⁴⁴ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 9.

Nisan 1913 tarihinde kapatılmıştır.³⁴⁵ Cemiyetin kapatılması bölgede halk isyanını başlatmıştır. İsyân, tutuklanmış olan cemiyet üyelerinin serbest bırakılmasıyla bastırılmıştır.³⁴⁶

Umûmî Osmanlı Cemiyet-i Islahiyesi, 18 Haziran 1913 tarihinde, Paris'te düzenlediği I. Arap Kongresi'nde "özerklik" kararı almış³⁴⁷ ve bu kararını hükûmetin yanı sıra saltanata da bildirmiştir. Çıkarılan bir irade-i seniyye ile de Paris Arap Kongresi³⁴⁸ kararları onaylanmıştır. Kongre kararlarını, İstanbul yönetimine kabul ettiren heyet,³⁴⁹ Beyrut'ta törenlerle karşılanmıştır.³⁵⁰

I. Dünya Savaşı arifesinde, Arap milliyetçiliği sadece Arap topraklarında yayılmıyor, Osmanlı Ordusu içerisinde de baş gösteriyordu. Savaşın ayak seslerinin duyulduğu bu sıralarda ordu içerisinde Arap milliyetçiliğinin sirâyet etmesi son derece İttihâd ve Terakkî iktidarını tedirgin etmiştir. Bu vesile ile de Azmi Bey, henüz Beyrut valiliğine tayin edilmeden yaklaşık bir sene önce bu konu ile ilgilenmek

³⁴⁵ Cemiyetin kapatılma kararı şöyledir: Beyrutlu bazı zevat tarafından iki buçuk ay kadar önce "el-Cem'iyetü'l-usmaniyye el-umûmiye" (Umûmî Osmanlı Cemiyet-i Islahiyesi) adıyla kurulup, valilik makamı tarafından her nasılsa bir de ilmühaber verilen cemiyetin kuruluşu, cemiyetler hakkındaki kanûnda ele alınıp açıkça ifade edilen usule esas bakımından aykırıdır. Ayrıca, bu şahısların ıslahat adı altında talep ettikleri bazı şeyler de Kanûn-ı Esâsî hükümlerine aykırıdır. Binâen aleyh bu cemiyetin devam ve içtima etmesinin yasaklanması tabîdir. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 103.

³⁴⁶ Halktan bazı kimseler hükûmete ve padişaha birçok protesto telgrafları çekmiştir. Ancak Osmanlı yönetimi, ıslahatların sadece Meclis-i Mebûsân'da görüşülmesi gerektiği tezini savunarak, vermiş olduğu kararından geri adım atmamıştır. Osmanlı yönetiminin tutumunu değiştirmemesi üzerine Arap milliyetçileri, İngiliz ve Fransız başkonsoloslukların desteği ile toplantılarına Amerikan Üniversitesi'nde devam etmişler ve üç gün kadar dükkân ve depoları kapatmışlardır. Bunun üzerine Vali Bey devreye girerek dükkânların açılmasını istemiştir. Ancak milliyetçiler, tutukluların serbest bırakılması halinde dükkânların açılacağını bildirmiştir. Zor durumda kalan Vali, cemiyet üyelerini serbest bırakmıştır. Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 13-14.

³⁴⁷ 18 Haziran 1913 tarihli Birinci Arap Kongresi'nde alınan bazı kararlar şunlardır: "Her Arap vilayetinde bu vilayetlerin ihtiyaç ve adetlerini dikkate alan âdem-i merkeziyetçi bir yönetim kurulmalıdır. Osmanlı Meclis-i Mebûsân'da Arapça'nın tanınması gerekir. Bu meclis, Arap vilayetlerinde Arapça'nın resmi dil olduğunu kabul etmelidir. Askerlik hizmeti Arap vilayetleri dâhilinde yerine getirilmelidir. Ancak istisnai durum ve zamanlarda askerlik hizmeti dışarıda yapılabilir. Kongre, Osmanlı Ermenilerinin âdem-i merkeziyetçilik isteklerini destekler ve kabule şayan bulduğunu açıklar." Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 126-128.

³⁴⁸ Osmanlı hükûmeti kongre yapılması yönünde Araplar arasında yazışmalar yapıldığı dönemde kongre fikrinden haberdar olmuştur. Bu dönemde Paris'te elçi olarak görev yapan eski Sadrazamlardan Tevfik Paşa, İstanbul'a Hariciye Nezâretine çok gizli kaydıyla Fransa'nın, Suriyelilerin önderlik edecekleri bir Arap zirve toplantısına ev sahipliği yapacağı bilgisini ulaştırmıştır. Cemal Kutay, *Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi*, İstanbul, 2004, s. 161.

³⁴⁹ *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yay. Haz: Alpay Kabacalı), 5.bs., İstanbul Mayıs 2009, s. 50.

³⁵⁰ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 17-25.

üzere Sadrazam Sait Halim Paşa ve İstanbul Merkez Kumandanı Cemal Paşa ile birlikte 24 Ocak 1914 tarihinde, Harbiye Nezâretinde toplanarak İstanbul’da bulunan yaklaşık 315 el-Ahid örgüt üyesi Arap kökenli Osmanlı subaylarının tutuklanmasından ziyade sürgüne gönderilmesine karar vermişlerdir. El-Ahid üyesi ordu mensubu subayların tutuklanmayıp Trakya’da farklı yerlere atanmak suretiyle sürgüne gönderilmesi Arap âleminde doğabilecek bir isyana karşı bir formül olarak düşünülmüştür. Ayrıca, örgütün sivil Arap yöneticilerine yönelik soruşturma için Cemal Paşa görevlendirilmiştir. Beyrut ve Paris’teki³⁵¹ el-Harekât el-İslâhiyenin toplumu etkilemesinin engellenmesi kararlaştırılmıştır. Bunların yanı sıra Azmi Bey’in katıldığı bu toplantıda ülke genelinde gizli siyasi faaliyette bulunan Arap cemiyetlerinin kapatılması ve Dâhiliye Nezâretinde Arap işleri ile ilgili siyasi bir şubenin kurulması kararlaştırılmıştır.³⁵² İttihâd ve Terakkî tarafından bir aralık Arap milliyetçilerine ılımlı yaklaşılırken görüldüğü üzere yeniden Arap cemiyetlerinin kapatılmasına gidilmek cihetiyle sert tedbirlere gidilmiştir.

Harbiye Nezâretinde yapılan toplantıda, Arap cemiyetleri hakkında bir takım kararlar alan ve Arap işleri ile ilgili siyasi bir şube kurulmasına karar veren üç kişiden ikisi yani Cemal Paşa ile Azmi Bey, çok geçmeden Suriye Bölgesi’ne tayin edileceklerdir. Cemal Paşa, 4. Ordu Kumandanı sıfatıyla 4 Aralık 1914 tarihinde, Azmi Bey ise 30 Haziran 1915 tarihinde Beyrut valisi sıfatıyla bölgeye hareket edeceklerdir. Bölgeye ulaştıklarında da ilk önce Arap milliyetçilerinin faaliyetleri ile karşılaşacaklardır. Özellikle Beyrut Valisi Azmi Bey, Beyrut’a ulaştığında Cemal Paşa tarafından Arap milliyetçileri için kurdurulan darağaçlarının arasında kendisini bulacaktır.

3.9.2. Cemal Paşa, Azmi Bey ve Beyrut İdamları

Cemal Paşa, Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın emri ile hem Kanal Seferi’ni hazırlayıp icra etmek hem de Suriye’de iç emniyet ve asayişini temin kılmak için, 4.

³⁵¹ Paris, 1908 sonrası dönemde Arap milliyetçi hareketinin İstanbul ile birlikte Arap toprakları dışındaki en önemli mekânı konumunda olmuştur. Paris, milliyetçi aktivistler için o kadar önemlidir ki, bunlardan biri olan Tevfik el Süveydi, Paris’i “*Arap Rönesansı’nın sıcak yatağı*” olarak tanımlamaktadır. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 109.; Mahmoud Haddad, “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, vol.26, no.2, 1994, s. 214.

³⁵² Koloğlu, *Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, s. 64-65.

Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa'nın yerine atanmıştır. Cemal Paşa, 4 Aralık 1914 tarihinde, 4. Ordu Kumandanı sıfatıyla Haydarpaşa İstasyonu'ndan Suriye'ye hareket etmiştir.³⁵³ Cemal Paşa, Suriye'ye yola çıkarken Azmi Bey, Konya valiliğini icra etmektedir. Hatta Cemal Paşa, Konya'dan geçerken Azmi Bey'i ziyaret etmeyi ihmâl etmemiştir. Şimdi ise öncesinde Cemal Paşa'nın sonrasında da Azmi Bey'in atanacağı Suriye ve çevresi için Osmanlı Devleti'nin güttüğü stratejiye bir göz atalım.

I. Dünya Savaşı bütün şiddetini göstermektedir. Hükûmet, Filistin Cephesi'nde tutunmak istemektedir. Bunun için de bir karışıklığa meydan vermemek ve onları imparatorluk camiası içerisinde ayırmamak için her türlü tedbiri almak zorunda olduğuna inanmaktadır. Şark vilâyetleri ile hükûmet arasındaki bağlar savaşın genişlemesiyle gerginleşmişti. Bunu düzenlemek ve bu mıntıkadaki iç asayişini temin ederek bölge halkının Devlet-i Osmaniye'ye olan bağlılıklarını sağlamlaştırmak başlıca gaye idi.³⁵⁴ O halde gerek Cemal Paşa ve gerekse Azmi Bey, halkın Devlet-i Âliyye'ye olan bağlılıklarını temin etmeliydiler. Yalnız şu husûsu belirtmek gerekir ki Cemal Paşa'nın Azmi Bey'e nazaran sorumlulukları daha fazla idi. O, bölgede valilerin valisi iken bir de Kanal Seferi'ne hazırlamak gibi tarihi bir görev üstlenmişti.

Cemal Paşa, bölgeye geldikten sonra önceleri şefkat ve hoşgörü siyaseti uygulamış ve bölgede cihat anlayışına işlerlik kazandırmak düşüncesiyle Müslüman Arapların desteğini kazanmayı amaçlamıştır. Bunun için bölgede yapmış olduğu konuşmalarında sıklıkla Türk-Arap kardeşliğini vurgulamıştır.³⁵⁵ Ancak geçici bir yasa ile Mayıs 1915 tarihinde olağanüstü yetkiler ile donatılan Cemal Paşa,³⁵⁶ Süveyş Harekâtı başarısızlığından sonra şefkat ve hoşgörüye dayalı siyasetini terk etmiş ve

³⁵³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 164-165. Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığını üstlenmesi ile ilgili olarak, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın vermiş olduğu emirde şunlar yazılmıştır: "İkinci Ordu Kumandanı Cemal Paşa derakab (derhal) Şam'a giderek Dördüncü Ordu'nun kumandasını deruhte edecektir. Suriye ve Halep'te bulunan ve Mısır'a karşı sevk olunacak olan kıtaat vesaire kâmilan müşarünileyhin mahiyetinde bulunacaktır. Hicaz Fırkası da Mısır'a karşı yapılacak harekât husûsunda müşarünileyh ile müttehiden hareket edecektir. Ali Fuad Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, 2.bs., İstanbul 2006, s. 294-295.

³⁵⁴ Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İstanbul 1996, s. 69.

³⁵⁵ Cafer Yalçın, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrılıkçı Arap Örgütü El-La Merkeziye Cemiyeti (1912-1916)*, (Danışman: Doç. Dr. Fevzi Demir), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2005, s. 138.

³⁵⁶ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, (çev. Türkan Yöney), İstanbul 1998, s. 217.

bölgede katı bir idare uygulamaya başlamıştır.³⁵⁷ Böylelikle başlayan Arap muhaliflerini yıldırma ve sindirme harekâtı ile akabinde bölgede cereyan eden açlık-kıtlık gibi hadiseler, Arap halkının Osmanlı idaresinden uzaklaşmasına neden olmuştur.³⁵⁸ Tanîn Gazetesi'nin başyazarı Muhittin Birgen, Cemal Paşa'yı yazılarında, Suriyelilere karşı sert tutum sergilemesinden ve bu sert tutumun onları İngilizlere yaklaştırmasından dolayı eleştirmiştir.³⁵⁹ Özellikle Cemal Paşa'nın Süveyş başarısızlığından sonra sergilemiş olduğu idare anlayışı, sonraki yıllarda adından zorba ve despot olarak bahsedilmesine neden olmuştur.³⁶⁰ Osmanlı eski devlet adamlarından Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Cemal Paşa'nın idare anlayışı ve bunun bölgedeki sonuçları ile ilgili olarak şunları yazmıştır:

“Cemal Paşa'nın taşkınlıkları, zulümleri, Türk memûrlarının Suriye halkına karşı reva gördükleri haksızlıkları, irtikâb edilen hataları ve gafletleri... Bildirmek için kitaplar yazmak lazım gelir... Cemal Paşa, zalimâne icrââtından kendini men' edebilmiş olsaydı, halkı kendi tarafında bulur ve memleketi ecânibe (yabancıya) karşı daha kolay müdafaa edebilirdi.”³⁶¹

Bu noktada Cemal Paşa'nın emri altında Beyrut valiliğini yürüten Azmi Bey'in despot veya zorba olarak anılan bu idarede payının ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Kendisi Cemal Paşa'nın çizgisinde mi hareket etmiş yoksa kendine has

³⁵⁷ Cemal Paşa, Süveyş başarısızlığının bahanesini, siyasi ve kültürel Arap milliyetçi liderlerin faaliyetlerine bağlamıştır. Yalçın, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrılkçı Arap Örgütü El-La Merkeziye Cemiyeti (1912-1916)*, s. 139.

³⁵⁸ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, s. 217.

³⁵⁹ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene-İttihat ve Terakki Neydi?*, (Yay. Haz: Zeki Arıkan), İstanbul 2006, s. 275.

³⁶⁰ I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru bölgede kısa süreliğine görev almış İsmet İnönü, Cemal Paşa'nın idaresini yakından görme fırsatını elde etmiş ve hatıralarında Cemal Paşa'nın idaresi ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Cemal Paşa şöhret kazandıktan sonra bir numaralı despot olmuştur. Suriye'de görülecek haldeydi. Nazır, ordu kumandanı ve umûmî vali... Cemal Paşa Suriye'yi bir zalim olarak idare etmiştir...” İnönü, *Hatıralar*, s. 145. Yine savaş yıllarında Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı olarak görev yapan Ali Münif Bey hatıralarında, Cemal Paşa'nın bölgede, kırıcı otoritesi nedeniyle halkı hükûmetten soğuttuğuna ve kendisinin de bölgede bu soğukluğu gidermeye çalıştığından bahsetmiştir. Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, s. 71. Falih Rıfkı Atay, “Zeytin Dağı” isimli kitabında Cemal Paşa'nın vermiş olduğu hükümler için ‘masallaşmış’ tabirini kullanarak O'nun despot idaresini ortaya koymaya çalışmıştır. Atay, *Zeytin Dağı*, s. 62.

³⁶¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 139-143.

bir yönetim üslubu çerçevesinde mi kalmıştır? Yoksa vatandaş ile Cemal Paşa'nın dikta idaresi arasında sıkışıp kalmış mıdır? Şimdi bu sorulara cevap arayalım.

Henüz 8 Temmuz 1915 tarihinde Beyrut valiliğine atanan Azmi Bey,³⁶² göreve başladığı sırada Beyrut'ta Ella Merkeziye Cemiyetinin üyelerinin idamlarına tanıklık etmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başında Şam Fransız Konsoloshânesinden müsadere edilmiş olan resmi belgelerden, Ella Merkeziye Cemiyetinin üyelerinin Fransa'nın Suriye üzerindeki emelleri husûsunda Fransa ile işbirliği yaptıkları anlaşılmış, bu nedenle de ismi tespit edilen Ella Merkeziye Cemiyeti üyeleri hakkında tahkikat başlatılmıştır.³⁶³ Haklarında tahkikat başlatılan Abdülkerim-ül-Halil ile arkadaşlarının yargılanmaları 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında devam etmiştir.³⁶⁴ İşte bu yargılamalar sırasında Azmi Bey, Beyrut'a intikâl etmiştir.

Abdülkerim ve arkadaşları, Suriye topraklarında geniş bir ayaklanma çıkararak, Osmanlı idaresine karşı ihtilâl hazırlığı içerisinde bulduklarından³⁶⁵ çıkarıldıkları Âliye Divân-ı Harbi Mahkemeleri³⁶⁶ tarafından haklarında idam kararı verilmiş ve idam kararlarının Cemal Paşa'nın onayından geçmesiyle³⁶⁷ 21 Ağustos 1915 tarihinde,³⁶⁸ 10'u Müslüman ve 1'i Hıristiyan olmak üzere 11 Arap cemiyet üyesi Beyrut'un ana meydanı olan el-Burç'ta asılmıştır.³⁶⁹

³⁶² SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

³⁶³ Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, s. 273.

³⁶⁴ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 270. Abdülkerim-ül-Halil hakkında Selim Ali Selam hatıralarında şunları söylemiştir: "... 'Devlete karşı çıkmak üzere İngilizler ile birlikte askeri bir ayaklanma planlıyoruz, şuradan bize şöyle yardımlar gelecek, şunlar bize de katılıyor...' gibi şeyler söylemeye başlayınca kendisine döndüm ve: 'Ey Abdülkerim! Böyle işlerle uğraşmamı tavsiye ederim. Ben kendi adıma böyle işlere hiçbir zaman onay vermem' dedim. O beni ikna etmeye çalışıyor, ben de onu ikna etmeye çalışıyordum. Bir anlaşmaya varamadan ayrıldık..." Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 151.

³⁶⁵ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 270.

³⁶⁶ Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, s. 273.

³⁶⁷ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 270.

³⁶⁸ Yalçın, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrılıkçı Arap Örgütü El-La Merkeziye Cemiyeti (1912-1916)*, s. 141. Arap ihtilâlcilerin ilk grubun idam tarihi, Beyrut Şehremini Anıları Selim Ali Selam'ın hatıralarını yayına hazırlayan Dr. Hassan Ali Hallak tarafından 20 Ağustos 1915 tarihi olarak verilmiştir. Daha fazla geniş bilgi için bkz. Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 200.

³⁶⁹ Zeine, ilk hükümlü grubunun idam edilmesiyle ilgili olarak, şunları söylemiştir: "... İlk hükümlü grubu, 20 Ağustos 1915 akşamı Âliye hapisshânesinden alınarak, Beyrut'a getirilmiş ve mahkeme kararı okunarak 21 Ağustos 1915'te sabah dörtten sonra idam edilmiştir. 10'u Müslüman ve 1'i Hıristiyan olmak üzere 11 Arap ileri geleni, Beyrut'un ana meydanı olan el-

İkinci grub Arap ihtilâlcilerin yargılanması da Nisan 1916 tarihinde tamamlanmıştır. İhtilâlciler, Fransız Konsoloshânesinden ele geçirilen belgelerin genel aftan önceki zamanlara ait olduklarını genel aftan sonra ise Ella Merkeziye Cemiyeti ile ilişkilerini kestiklerini iddia etmişlerdir. Ancak Divân-ı Harb Mahkemesi, tutuklu ihtilâlcilerin genel aftan sonra Ella Merkeziye Cemiyeti ile ilgilerini kestiklerine dair beyanlarına inanmamış ve onlar da bunu ispat edememişlerdir. Divân-ı Harp Reisi Süvari Binbaşı Şükrü Bey, tutuklular hakkında vereceği kararı henüz açıklamadan Cemal Paşa'ya bildirmiş ve Cemal Paşa, listede yer alan kimselerin karşlarına kendi düşüncelerine göre cezalarını yazmıştır. Şükrü Bey, buna göre hüküm kararını vermiş ve akabinde de Cemal Paşa, bu hükümleri Türk Milleti adına tasdik etmiş ve derhal infazı için yazılı emir vermiştir.³⁷⁰ Buna göre 17'si Müslüman ve 4'ü Hıristiyan Arap liderlerinden oluşan 21 kişilik ikinci hükümlü grubu, 6 Mayıs 1916 tarihinde, seher vakti idam edilmişlerdir. Bunlardan 14'ü Beyrut'taki darağaçlarda ve 7'si de Şam'daki al-Marjeh meydanındaki darağaçlarda asılmışlardır.³⁷¹

Cemal Paşa'nın Suriye ve Beyrut'ta bazı Arap milliyetçilerini idam ettirmesi, Türk- Arap ilişkilerinin en fazla tartışılan konusu olmuştur. Bu idamlar konusunda gösterilen en önemli kanıt; Şam'daki Fransız Konsoloslukunda harbin başlarında ele geçirilen belgelerdir. Bu belgelerde bazı Suriyeli ileri gelen tanınmış isimlerin Fransa ile Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmek üzere yaptıkları görüşmeler ve Mısır'da kurulmuş olan Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin (La Merkeziye) zararlı faaliyetlerine dair bilgiler bulunmuştur. La Merkeziye, Suriye'de

Burç'ta asılmıştır..." N. Zeine Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (çev. Emrah Akbaş), İstanbul 2003, s. 453. Selim Ali Selam, Cumartesi günü (6 Mayıs 1916) Azmi Bey ile görüşüğünü ve Pazar günü (7 Mayıs 1916) seher vakti idamların yapıldığını hatıralarında yazmıştır. Takvim çeviriciye de yazıldığında 7 Mayıs 1916 tarihinin Pazar gününe geldiği görülmektedir. Buna göre idamların 7 Mayıs 1916 tarihinde yapıldığını söyleyebiliriz. Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 162.

³⁷⁰ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, s. 218.

³⁷¹ Şam ve Beyrut'taki idamlardan sonra da idamlar tek tek devam etmiştir. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 453. Beyrut ve Şam infazlardan sonra hüküm evrakları İstanbul'a gönderilmiştir. Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) kararı ile "Atebe-i ulyaya arz" edilerek tasdik-i âliye iktiran ettirilmiştir. Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, s. 276.

bir Arap Devleti, Mısır'da ise bir Arap hilafeti kurmayı amaçlamışlardır.³⁷² İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla işbirliği yapan³⁷³ bu örgütün mensubu kimselerin³⁷⁴ idam edilmesi, Cemal Paşa tarafından her tarafta iyi tesir yarattığı ve ihtilâlcileri ciddi korkuttuğu düşüncesine kapılmasına neden olmuştur.³⁷⁵ Ancak bu idamlar, aksine Arap milliyetçi örgütlerinin sayısını artırmıştır.³⁷⁶

I. Grup Arap ihtilâlcilerinin idamlarının önlenmesinde henüz Beyrut'a yeni gelmiş olduğu için Azmi Bey'in bir etkisinin olması beklenemezdi. Ancak II. Grup Arap ihtilâlcilerinin idamlarının önlenmesinde elinden gelen tüm gayreti göstermiştir. Gayesi, Arap halkının Osmanlı idaresinden uzaklaşmasını engellemektir. Devlet-i Âliyye ile bölge halkının arasının açılmamasını sağlamak ve böylece fırsatçı emperyalistlere açık vermemektir. Bu nedenle Arap ihtilâlcileri ile Cemal Paşa arasında birçok kez arabuluculuk yapmıştır. İstişare ve müzakere yolu ile sorunların giderilmesini istemiştir. Yıllar sonra da Azmi Bey, Beyrut idamlarından bir başka ifadeyle Arabistan işlerinden Cemal Paşa'yı sorumlu tutmuştur; kendisini mesûl tutmamıştır.³⁷⁷

³⁷² Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 128.

³⁷³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 260.

³⁷⁴ Mısır'da kurulan cemiyetin izlediği siyaseti değiştirip, tamamen Arapçılığa yönelmesi hususunda Abdülgani el-Arîsi Divân-ı Harp'teki ifadesinde şunları söylemiştir: "La Merkeziyecilerin maksadı Hürriyet ve İtilâf ile ortak bir biçimde hükümeti devralmaktır. Mahmut Şevket Paşa'nın ölümü istedikleri sonucu vermediğinden Osmanlıcılığı bırakıp, tamamen Arapçılığa yönelmişlerdir. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 91.

³⁷⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 270.

³⁷⁶ İdamlardan sonra, "El-Ahd" ve "El-Arabiyyetü'l-Fetat" gibi Arap milliyetçi örgütlerinin sayısında bir artış olduğu gözlenmiştir. Bu idamların tamamen Osmanlı yanlısı olan düşünürler tarafından bile "zorbalık" olarak değerlendirildiğine bakılacak olursa, bu olaylardan sonra özellikle Suriye ve Lübnan'da Osmanlı Devleti'nin büyük bir itibar kaybına uğramıştır. M. Talha Çelik, *Şerif Hüseyin İsyanı'nın Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, (Danışman: Prof. Dr. Davut Dursun), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mart 2007, s. 101. Ella Merkeziye örgütünün üyeleri, genelde Osmanlı'dan tam ayrılık peşinde koşmayan Batı'dan etkili ılımlı bir Arap milliyetçiliğini hedef alan, dilde özerklik ve vilayetlerde memûr atanmasında Arap tercihi yapılması gibi özlemleri vardı. Koloğlu, *Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, s. 64.

³⁷⁷ Azmi Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yurt dışında firârî olduğu sırada yanında bulunan Emir Şekip Arslan Bey'e şunları söylemiştir: "... sen söyle Suriye'de Cemal Paşa'nın yaptığı işlerden benim mesuliyetime mucip bir şey var mıdır?" Erol Cihangir, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, İstanbul, 2005, s. 112.

Azmi Bey'in Arap ihtilâlcilerine karşı Cemal Paşa'ya nazaran daha ılımlı yaklaştığına dair somut olayları, Selim Ali Selam³⁷⁸ hatıratında sıkça yazmıştır. Arap ihtilâlcileri, esasen yeni Beyrut Valisi Azmi Bey'in, eski valilerden Bekir Sami Bey gibi yaparak haklarını koruyabileceğine inanmaktaydılar. Azmi Bey'in, kendileri hakkındaki tüm suçlamaları ortadan kaldırabileceğini ümit etmekteydiler. En azından III. Dönem Meclis-i Mebûsândan arkadaşı Selim Ali Selam böyle düşünmekteydi. Bakınız Selim Ali Selam Bey, Azmi Bey'den ümitli olduğuna dair şunları yazmıştır:

“... Ne validen (Azmi Bey) ne Cemal Paşa'dan ne de onların silahlarından korkarım. Kaderde ne yazılıysa başa o gelir diyordum. Aslında Vali Azmi Bey'den bir şeyler ümit ediyordum. Çünkü kendisi 1913 yılından beri İstanbul'dan arkadaşımdaydı ve 1914 yılında aynı meclisteydik. Daha önce anlattığım gibi, bizi savunan ve hakkımızdaki bütün suçlamaları kendi şahitliği ile geri çeviren Bekir Sami Bey gibi yapabiliyordu...”³⁷⁹

Azmi Bey, Selim Ali Selam'ın ümidini boşa çıkarmamış ve Cemal Paşa'nın Muhtar Beyhüm ile Selim Ali Selam'ı yakalama emrine karşı çıkarak Paşa'nın bu isteğine onay vermemiştir. Akabinde bu konu hakkında Cemal Paşa ile bir görüşme yapmıştır. Sonrasında da Muhtar Beyhüm'ün Şam'a gidip Cemal Paşa ile görüşmesini sağlamıştır. Bu görüşmeyi sağlarken de Cemal Paşa'dan Muhtar Beyhüm'ün tutuklanmamasının sözünü almıştır. Cemal Paşa da verdiği sözü tutmuş ve Muhtar Beyhüm'ü tutuklamaktan imtina etmiştir. Bu konu hakkında Selim Ali Selam şunları yazmıştır:

“Cemal Paşa, Abdülvehhab El-İngilizî³⁸⁰ sonra Abdülhamid Ez-Zehravi³⁸¹ Efendi'nin yakalanmalarını emretti. Ben İstanbul'dayken Cemal Paşa'nın beni

³⁷⁸ Paris Arap Kongresi'ne Beyrut Reform Cemiyeti adına; Ahmet Muhtar Beyhüm ve Ahmet Tabare ile beraber katılmıştır. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 93.

³⁷⁹ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 156.

³⁸⁰ Abdülvehhab el-İngilizî, Divân-ı Harp'te yargılandığı dönemde kişisel ihtirasları yüzünden İttihâd ve Terakkî idaresine yüz çevirdiğini itiraf etmiştir. Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarında ve ardından diğer faaliyetlerinde bizzat rol almış bir kişi olarak, Şam'da bir ihtilâl hareketi düzenlenmesi konusunda da bizzat çalışmalara katılmıştır. Yargılama süreci sona erdiğinde diğerlerine olduğu gibi İngilizî'ye de idam cezası verilmiştir. Aliye Divân-ı Harbi Örfisi, s. 160; Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 87.

ve Muhtar Beyhüm'ü³⁸² de ısrarla yakalamak istediğini öğrendim. Ancak Vali Azmi Bey bu isteğine onay vermemiştir ve mesele aralarında önemli bir tartışma konusu haline gelmişti. En sonunda Muhtar'ın Şam'a gidip Cemal Paşa ile görüşmesi konusunda anlaşılabilir, ancak Cemal Paşa'nın kendisini tutuklamaması şart koşulmuştu. Muhtar, Paşa ile görüşmesini yaptı ve valiye (Azmi Bey'e) söz verdiği gibi Paşa kendisini tutuklamadı. Görüşmenin sonunda Azmi Bey'e teşekkürlerimi ilet bile demişti.³⁸³

Cemal Paşa, görüşmeden o kadar memnun olmuş ki görüşme sonunda Beyrut Cemiyet'ül İslahiyet'ül Umûmîye üyesi olan Muhtar Beyhüm'den Azmi Bey'e teşekkürlerini sunmasını rica etmiştir. Muhtar Beyhüm gibi Beyrut Cemiyet'ül İslahiyet'ül Umûmîye üyesi olan Selim Ali Selam ve daha birçok Arap ıslahatçıları, Osmanlı merkezi idaresi tarafından atanan bölge valilerini kendi taraflarında görmek istemişlerdir. Kendi ıslahat çalışmalarını desteklemelerinin umudunu taşımışlardır.³⁸⁴ Bu doğrultuda Azmi Bey'den yardım istenmesi kararlaştırılmış ve bunun içinde Meclis-i Mebûsândan tanıdığı Selim Ali Selam tayin edilmiştir. Bu doğrultuda Selim Ali Selam, Azmi Bey'den ikinci grup olarak yargılanan Arap ihtilâlcilerin idamlarını önlemesi için Vali Bey'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaret, Arap ihtilâlcilerinden ikinci grubun idam edilmesinin arifesinde gerçekleştirilmiştir. Selim Ali Selam, 5/6 Mayıs 1916 tarihinde, yaptığı bu ziyareti ve akabinde gerçekleşen idam olayları ile ilgili olarak anılarında şunları söylemiştir:

“... Cuma gününün ertesi günü Muhtar Beyhüm'ün ısrarı üzerine *Vali Azmi Bey'i* ziyaret ettim. Akşamleyin Muhtar yanında bir faytonla gelerek 'bu fayton sizi Tibe'ye götürmek için burada' dedi. Henüz birçok arkadaşımın görüşemediğimden kabul etmedim ve Pazar gününe ertelenmesini istedim.

³⁸¹ Es-Seyyid Abdülhamid Zehravi, 1913 Paris Arap Kongresi'ne katılanlar arasında yer almıştır. Eski Hama mebûsu olan Zehravi ayrıca da İstanbul'da el-Hadara Gazetesi'nin sahipliğini yapmıştır. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 147.

³⁸² Ahmet Muhtar Beyhüm, Umûmî İslahat Cemiyeti'nin Başkanlığını yapmıştır. Beyhüm, *el-İttihâd'ül Osmanî* Gazetesi'nde, Cemiyetin kuruluşunun ertesinde yayınlanan bir makalesinde, imparatorluğun kötü gidişatını ve yaşanan toprak kayıplarını ülkedeki kötü yönetime bağlamış ve yönetimin kötülüğünün kaynağı olarak da merkezîyetçi idare şeklini göstermiştir. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 96.

³⁸³ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 167.

³⁸⁴ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 153-156.

Akşamleyin dokuz tane darağacı getirdiklerini duydum. Sabah olunca aşağıdaki şahısların idamları infaz edildi: Merhûm Abdülkerim el-Halil,³⁸⁵ merhûm Nur el-Kadi, merhûm Mahmut ve Muhammet el-Mahmesani,³⁸⁶ merhûm Abdülkadir el-Harsa, merhûm Mahmud el-Acem, merhûm Ali en-Neşaşibi,³⁸⁷ merhûm Selim Abdülhadi ve merhûm Tevfik el-Bisat...³⁸⁸

Anlaşıyor ki Selim Ali Selam'ın Azmi Bey ile yapmış olduğu görüşmeden arzu edilen sonuç elde edilememiştir. Görüşmeden sonraki gün Beyrut'ta darağaçları kurulmuş ve yukarıda ismi geçenler asılmıştır. Selim Ali Selam, Beyrut'ta dokuz tane darağacının kurulduğunu söylese de Zeine, bu sayının on dört olduğunu yazmaktadır.³⁸⁹

Selim Ali Selam ve Muhtar Beyhüm gibi simaların idamlarının önlenmesinde Azmi Bey'in girişimleri ne derece katkı sağlanmış bilinmez ama Azmi Bey, idamlardan sonra da bu kimseler ile Cemal Paşa arasında elçilik vazifesi görmeye devam etmiştir. Azmi Bey görevi süresince bölgede, Osmanlı idaresi ile Arap ihtilâlcilerin barışık ve uzlaşmacı olması konusunda zemin hazırlayıcı bir şahsiyet görüntüsü sunmuştur. Bir nebze olsun, Şubat 1915 tarihli Süveyş Kanalı'na düzenlediği saldırının başarısızlığından sonra Arap ihtilâlcilerini, vatanlarını yabancılara satmakla suçlayan Cemal Paşa'yı³⁹⁰ Onlara karşı yumuşatmaya çalışmıştır. Cemal Paşa'nın sert ve katı tutumlarından çekinen ve yılan Arap ihtilâlcilerini ikna etmek ve onlarla anlaşma zeminini kurmak görevi Azmi Bey'e düşmüştür. Bu konu ile ilgili olarak Selim Ali Selam hatıratında şunları söylemiştir:

“Cemal Paşa ile görüşmek için Rayak'a hareket ettiğim sırada trende Arap kimselerin tutuklandığını gördüm ve Cemal Paşa ile görüşme fikrinden

³⁸⁵ Abdülkerim el- Halil, 1909 yazında kurulan Edebiyat Kulübü'nde bir dönem başkanlık yapan, Osmanlı İdaresi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile de yakın ilişkiler içinde olan Arap milliyetçi hareketinin 1908 sonrası döneminin önemli isimlerinden bir tanesi olmuştur. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 121.

³⁸⁶ Mahmut el-Mahmesâni, 1915 yılında Beyrut'ta doğmuş, 20 Ağustos 1915 tarihinde idam edilmiştir. Selam, *Beyrut Şehrinin Anıları (1908-1918)*, s. 198.

³⁸⁷ Ali en-Neşaşibi, Kahtaniyye Cemiyeti üyesidir. Bilgenoğlu, *II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, s. 41.

³⁸⁸ Selam, *Beyrut Şehrinin Anıları (1908-1918)*, s. 162.

³⁸⁹ Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 453.

³⁹⁰ H. Bayram Soy, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar”, *Bilig*, S. 30, Y. 2004, s. 173-203.

vazgeçtim. Rayak'ta trenden ineyeğim sırada, Ahmet Muhtar Beyhüm ile Abdülhamid el-Gandur Beyler bana yaklaştılar ve Vali Azmi Bey'in yanından geldiklerini ve kendilerini bizzat Vali'nin gönderdiğini, Vali'nin, Cemal Paşa'yı yatıştırdığını ve kendisinin de Paşa ile konuşurken alttan almasını bizzat rica ettiğini söylediler.”³⁹¹

Anlaşıldığı üzere Azmi Bey, savaş yıllarında iken Beyrut ve çevresinde siyasi gerilimin artmasından yana olmamış, ayrıca Osmanlı Devleti idaresinin Arap ihtilâlcileri ile anlaşma zemininde kalmasının Osmanlı hâkimiyetinin daresinin bölgede daha uzun süre tutunabilmesini kolaylaştıracağına inanmıştır. Arap halkı ile idarenin arasındaki köprülerin kaldırılmasının Osmanlı idaresinin aleyhine olduğunu çok iyi bilen Azmi Bey, ıslahatçı Arap liderleri ile Cemal Paşa'yı buluşturan ve sorunların diyalogla çözülmesi gerektiği kanaatinde olan bir vali olarak karşımıza çıkmıştır. Ali Münif Bey'in de hatıratında ifade ettiği üzere bölgede yaşanan soğukluğun giderilmesi için gayret eden mülki amirlerden biri de Azmi Bey olmuştur.

Bu dönemde Beyrut ve çevresinde Arap ihtilâlcilerin idamı, Osmanlı idarecileri ile Arap halkı arasında soğuk bir hava yarattığı gibi bölgede yaşanan kıtlık olayları da Osmanlı idarecilerini oldukça zor durumda bırakmıştır. Beyrut idamlarında olduğu gibi kıtlık meselesinde de Cemal Paşa başrol oynayacak ve O'nun eksikliklerini ve hatalarını gidermek adına emri altındaki Azmi Bey gibi vilâyet valileri, iâşe meselesine çözüm arayışı içerisinde kıvranıp duracaklardır. Şimdi ise Beyrut ve çevresinde yaşanan iâşe meselesine bir göz atalım.

3.9.3. Beyrut ve Çevresinin İâşesi Sorunu ve Azmi Bey

I. Dünya Savaşı yıllarında Beyrut ve çevresinde hatta tüm bölgede İtilâf Devletleri'nin ablukası sürdüğünden bölgeye uluslar arası yardım kuruluşlarından gıda yardımı yapılamaması, 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın bölgedeki tarımsal ürünlerinin çoğunu Türk ve Alman ordularına ayırması ve bazı buğday tüccarlarının da açgözlü davranarak fiyatları artırması ve stoklaması, binlerce vatandaşın yoksullaşmasına ve binlercesinin de açlık ve hastalıktan mahvolmasına sebep

³⁹¹ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 168-169.

olmuştur.³⁹² Yaşanan bu trajedi, çoğu kaynaklarda masallaştırılarak anlatıldığı gibi dünya basınında da yerini almıştır. Bölgede binlerce insanın açlık ve sefaletten hayatını kaybetmesinde başta Cemal Paşa olmak üzere bölgenin mülki amirleri sorumlu tutulmuştur. Azmi Bey'in sorumluluğu ise ne kadardır? Yaşanan ölüm hadiselerinde bir katkısı olmuş mudur? Açlık ve sefaletten kaynaklanan ölüm hadiselerini önlemeye gayret etmiş midir? Gayret ettiyse neler yapmıştır? Şimdi tüm bu sorulara cevap arayalım. Öncelikle bölgede yaşananları anlamak için yaşananlara bir asker olarak yakından tanıklık etmiş olan Ali Fuad Erden'in söylemlerine kulak verelim. Erden, I. Dünya Savaşı sırasında Beyrut ve çevresinde yaşananlarla ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Beyrut, Suriye'nin incisidir. Ablukanın etkisiyle baş gösteren açlık ve kıtlığın, fakirleri ve zayıfları ortadan kaldırmakta olduğu Beyrut'ta zenginler muhteşem köşklerinde... Beyrut'un rahatını ve sükûnetini bozmaya cesaret eden şey, geceleri açlıktan ölen insanların iniltisi idi. Fakat bu iniltiler çok sürmez, zavallılar ölüp susarlardı ve sabaha karşı, şehir henüz uyanmadan önce, dün gecenin ölüleri ve bu sabahın cenazeleri, belediye temizlik memûrları tarafından toplanır, yük arabalarına doldurulup ortak bir hendeğe nakledilirdi... güneş... yükselmeye başladığı vakit, sokak çoktan temizlenmiş olurdu... Bazı geceler, sokaklardaki iniltiler, elektrik ışığına boğulmuş konaklardan yansıyan musiki sesiyle bastırılırdı... Zenginler, aldırışsız ve mutlu, kendilerinin mutluluğunu ve hanımlarının tuvaletlerini ve elmaslarını teşhir ederlerdi. Böyle bir hayat geçiren Beyrut halkının gözünde... Türk orduları, beklenen kurtuluşu ve barışı mücrimce geciktiren faydasız ve mantıksız bir savunma ve savaşla meşguldüler. Başkumandan vekili (Enver Paşa) geldiği zaman, çok sıcak bir yaz gününün akşamı, belediye bahçesinde, açıkta bir ziyafet verildi. Bir saat yenildi, içildi. Bu ziyafetler sırasında, aç insanların yanıp yakılma ve şikâyetleri 'açız açız' sesleri duyulmadı ve bahçeyi çeviren demir parmakların üstünden, bir parça ekmek yalvaran, açlıktan gerilmiş, büzülmüş, titreyen eller görülmedi. Birinci Dünya Harbi'nde Beyrut'ta sükûn ve inzibât mükemmeldi...”³⁹³

³⁹² Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 110.

³⁹³ Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, s. 294-295.

Beyrut ve Cebel’de iâşe sıkıntısı, 1915 yılından sonra baş göstermiştir. Suriye yerel meclisinin Suriye vilayetinden Lübnan ve Filistin’e zahîre ihracatını yasaklaması nedeniyle artan kaçakçılık faaliyetleri bölgede zahîre miktarının azalmasına neden olmuştur. Temmuz 1915 tarihinde hububatın başaklandığı sırada bir çekirge istilasının başlaması ve o yılki hasatın dörtte birinin orduya bırakılması zahîre sıkıntısının artmasının diğer bir nedeni olmuştur. O yıl ise mülki amirler halkın zahîre ihtiyacını ordunun ambarlarından tedarik etmişlerdir. 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 1916 yılına gelindiğinde iâşe meselesine bizzat müdahale etmiş ve Beyrut Valisi Azmi Bey’in de içinde bulunduğu tüm mülki amirleri karargâhına davet ederek, o yıl ki hasatın üretim merkezlerinden memûrlar tarafından suiistimal edilebileceğinden müteahhitler vasıtasıyla toplanmasını istemiştir.³⁹⁴ Artık hasatları özel teşebbüsler eliyle toplanacaktır. Bir süre sonra Suriye Valisi Tahsin Bey tarafından yapılan bir soruşturmada bir müteahhittin yolsuzluğa karıştığı tespit edilince Cemal Paşa, tüm müteahhitler ile yapılan sözleşmeleri iptal etmiş ve bundan böyle ordunun iâşe işlerine karışmayacağını açıklamıştır. Bunun üzerine, üretim merkezi olan sancakların ahâlîsi, ordu baskısı üzerlerinden kalkınca zahîrelerinin tamamını saklamışlar ve ürün değeri oldukça artmadan satmamaya başlamışlardır. Beyrut ve Cebel-i Lübnanlı pek çok tüccar, satın aldıkları zahîrelerden neredeyse üç dört misli fiyat istemişlerdir. Bundandır ki ahâlî zahîre satın alamamıştır. Daha 1916 yılının Mayıs ve Haziran ayında başlayan iâşe güçlükleri, Ağustos ve Eylül aylarında git gide artmıştır. 1917 yılına gelindiğinde ise iâşe sıkıntısı dayanılmaz bir hal almıştır.³⁹⁵ O yıllarda yaşanan buğday fiyat artışı ile ilgili olarak Hüseyin Kâzım Kadri Bey şunları söylemiştir: “... Halkın açlığı ile doymak isteyen vurguncular (tüccarlar) ambarlarını doldurmuşlar, fiyatın daha da yükselmesine intizar ediyorlardı (gözlemliyorlardı). Çünkü o günlerde kırk altın liraya satılan iki yüz okka buğdayın fiyatı daha gözlerini doyuracak bir halde vasıl olmamıştı..” O günlerde buğday

³⁹⁴ Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey, hasatın müteahhitler aracılığı ile toplanmasını, “Cemal Paşa’nın kötü niyetleri” olarak ifade etmiştir. Ayrıca Beyrut Valisi Azmi Bey’in de İttihâd ve Terakkînin teşvikiyle Cebeli iki kısma ayırmağa çalışıp, Cebel’in güney kısmını Beyrut’a; kuzey kısmını da Trablusşam’a bağlamaya çalıştığını ve böylece imtiyazlı Cebel-i Lübnan ortadan kaldırmak istediğini ve bu entrikanın karşısında kendisinin durup, Cebel-i Lübnan’ın bütünlüğünü koruduğunu açıklamıştır. Toros, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, s. 73.

³⁹⁵ Suriye topraklarında yaşanan iâşe meselesi ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 331-336.

fiyatları hiçbir zaman olmadığı kadar pahalılaşıp ve bu nedenle de halkın alım gücü iyiden iyiye azalmıştır. Bu nedenle Hüseyin Kâzım Kadri Bey ve Beyrut Belediye Reisi Ömer Da'vak Efendi gayretleri ile bir keresinde Belediye Binası'nda toplantı gerçekleştirilmiş ve bu toplantıda 10 000 kâğıt para kadar bir meblağ toplanmıştır. Ne yazık ki bu meblağ, Beyrut halkının gereksinimi olan buğday için yeterli olmamıştır.³⁹⁶

Bölgede iâşe sıkıntısının yaşanmasında iç etkenler etkili olduğu kadar dış etkenlerde etkili olmuştur. İtilâf Devletleri'nin bölgede yetişen mahsulleri altın para ile satın almaları³⁹⁷ ve bölgeyi abluka altında tutmaları, iâşe sıkıntısının artmasına neden olan başlıca dış faktörler olmuştur. Beyrut ve kıyılarını abluka altına alan Fransız Donanması, Beyrut Mevkî Kumandanlığından Beyrut valiliğine gönderilen 21 Eylül 1915 tarihli bir rapordan anlaşıldığı üzere, üç adet buğday yüklü Osmanlı teknesini açtığı ateş sonucu ciddi bir hasara uğratmıştır.³⁹⁸ İtilâf Donanması, buğday yüklü teknelere ateş açmaktan imtina etmediği gibi bölgeye gelen tarafsız devletlerin veya uluslar arası yardım kuruluşlarının sahile yanaşmalarına, halka gıda ve yardım malzemeleri ulaştırmalarına müsaade etmemiştir. Hâl böyle iken İtilâf Devletleri, yapmış oldukları propaganda ile yardım gemilerinin Osmanlı Devleti tarafından sahile yanaştırılmadığını iddia etmişlerdir.

İlk zahîre yardımı, Siyonistler tarafından Yafa'ya yapılmıştır. Siyonistlerden başka Amerika ve İspanya'nın ortak hazırladığı yardım gemisi İskenderiye'ye kadar gelmiş, ancak gemi, İskenderiye'de uzun bir süre bekletilmiştir. Bu nedenle yardımın bölge halkına ulaşması gecikmiştir.³⁹⁹ İtilâf Devletleri'nin iddialarının aksine Osmanlı Hükûmeti, Amerikalılar tarafından yapılacak zahîre yardımını, 27 Kasım 1916 tarihli bir yazıya göre kabul etmiştir.⁴⁰⁰ Bu durumu, 6 Aralık 1916 tarihinde, İdâre-i Umûmiye Müdüriyetinden Beyrut Valiliğine çekilen bir telgraftan anlamaktayız. Telgrafta şunlar yazılmıştır: “Zahîre için talep edilen miktarda muâvenet (yardım)

³⁹⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s.151.

³⁹⁷ Ali Fuad Erden, hatıralarında, Suriye'nin zahîre ambarının Havran ve Cebeli Dürûz olduğunu belirtmiş ve İngilizlerin ajanları vasıtasıyla orada yetişen mahsulün hepsini altın para ile satın alıp yakmak için teşebbüse giriştiklerini yazmıştır. Erden, *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, s. 254.

³⁹⁸ BOA.DH.İ.UM.EK. 10-131, 12/Za/1333 H.

³⁹⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 339-340.

⁴⁰⁰ BOA.DH.ŞFR. 70-100, 01/S/1335 H.

ifâsına imkân yoktur. Amerikalılar bir iki vapur zahîre daha göndereceklerdir. Onunla iktifâ (var olanı yeter saymak) edilmesi zarûrîdir.”⁴⁰¹ Amerikan yardım gemilerinin İskenderiye’de bekletilmesinden rahatsızlık duyan Beyrut Valisi Azmi Bey de durumu Nafia Nâzırı’ndan sual etmiştir. Nafia Nâzırı,⁴⁰² 20 Mart 1917 tarihli cevabında, Beyrut Valisi Azmi Bey’e îâşe için elli bin lira tahsis edildiğini ve ayrıca İskenderiye’de bekleyen Amerikan yardım gemisinin sevkinin bir an evvel yapılmaya çalışıldığını yazmıştır.⁴⁰³ Buradan da anlaşıldığı üzere, İtilâf Devletleri’nin iddia ettiği üzere Osmanlı Devletinin Amerikan yardım gemilerini kıyılara yaklaştırmaması durumu söz konusu değildir. İtilâf Devletleri’nin iddialarının aksine Osmanlı Devleti, Amerikan yardım gemilerini kabul etmiş ve onların yardımından bir an önce yararlanmak için gayret sarf etmiş ve yolunu dört gözle beklemiştir.

I. Dünya Savaşı sonunda Beyrut’a çıkarma yapan İtilâf Devletleri derhâl bölgede yaşanan açlık ve kıtlık olayları ile ilgili olarak soruşturma başlatmışlardır. Bölgede meydana gelen ölümlerin sorumlularını aramaya yönelik başlatılan soruşturmada İtilâf Devletleri, yaşanan ölüm olaylarının hükûmetin kayıtsızlığından mı yoksa planlı bir soykırım düşüncesinden mi kaynaklandığını araştırmışlardır. Beyrut İşgal Kumandanlığı Ordu Politika Memûru Miralay Dides, ölüm olaylarının sorumlularını tespit etmek için eski Osmanlı devlet adamlarından Hüseyin Kâzım Kadri Bey ile yapmış olduğu görüşmede konuşulanlar hakkında, Kadri Bey hatıratında şunları söylemiştir:

“.... biz sizden bir iki meseleyi öğrenmek istiyoruz. Bu husûsta yerlilerin mübalağada bulunacaklarını düşündük ve sizin gibi tarafsız bir zattan dinlemeye karar verdik. En evvel soruyoruz ki; harbin son devresinde Beyrut’ta ve Cebel’de iki yüz bin adam açlıktan ölmüş; bu doğru mu? Bu kadar insanın ölmesi, hükûmetin kayıtsızlığından ve hatta bir suikasta atfi mümkün olan bir emelinden mi ileri geldi? Ve yahut hükûmet vazîfesini yaptı da ber-taraf edilmesi kabil olamayan esbab-ı mücbire (mecbur sebepler) ve fevkâlade böyle

⁴⁰¹ BOA.DH.ŞFR. 70-202, 10/S/1335 H.

⁴⁰² Dönemin Nafia Nazırı Ali Münif Bey’dir. Ali Münif Bey, bir buçuk yıl kadar süren Cebel-i Lübnan’daki vazîfesinden ayrılarak Talat Paşa’nın kabinesine girmiştir. Talat Paşa istifa edene dek Nafia Nazırlığı görevini yürütmüştür. Toros, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, s. 81.

⁴⁰³ BOA.DH.ŞFR. 74-183, 26/Ca/1335 H.

bir felaketi müeddi mi oldu? Yine işittik ki Cebel-i Lübnan'dan seksenden ziyâde köy harap olmuş ve ahâlîsi tamamıyla dağılmış. Bunun da sebeplerini bilmek isteriz...⁴⁰⁴

Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Miralay Dides ile yapmış olduğu görüşmede, Beyrut ve Cebel'de açlıktan ölen insanları gördüğünü ve bunların ölümlerine sebebiyet verenin tam manasıyla hükûmet olamayacağını söylemiştir. Ardından “hakikat-ı hale gelince” diye başlayan yazısında açık olarak Cemal Paşa'yı sorumlu tutarak şunları söylemiştir:

“.... Cemal Paşa o sırada Beyrut'a gelmişti. Beyrut Valisi Azmi ve Suriye Valisi Tahsin Beylerle beraber, Azmi Bey'in evinde üst kattaki bir odada oturmuşlardı. Suriye'ye gelen İttihâd ve Terakkî Katib-i Umûmîsi Mithat Şükrü Bey'de orada idi. Ben de Veli Çelebi ile beraber, Paşa'yı ziyarete gitmiştim. Bizi de yukarıya aldılar. Evin alt katı, arz-ı hulûs için (samimiyetle gelenler için) gelen züvvarla (ziyaretçi) dolu idi. Tahsin Bey, 'Cebel'e henüz kimseyi göndermediler; halk açlıktan kırılıyor. Ahâlînin iâşesini düşünecek kimse yok. Bari yazsanız da kimi gönderecek iseler bir an evvel tayin etseler...' dedi. Ve ihtârına karşı Paşa'dan; 'Cebel halkının açlıktan geberip gitmeleri, bizim arayıp bulamayacağımız bir saâdetdir. Varsın gebersinler; biz de onlardan kurtulmuş oluruz!' cevâbını aldı. Hâlbuki kendisi bu adamların Savfer'e geldiği zaman, kendi trenine bir iki yük vagonu taktırır ve bunları istediği adamlara tevzî' (dağıtırdı) ederdi. Bu adamların açlıktan kırılan halk olmadığını söylemeye lüzûm yoktur.⁴⁰⁵

Azmi Bey'in evinde gerçekleştirilen sohbette, Suriye Valisi Tahsin Bey, Cebel'de yaşanan sıkıntıların giderilmesini Cemal Paşa'dan istihâm etmektedir. Cemal Paşa'nın ise Cebel-i Lübnan halkı için söylediği ifadeler oldukça düşündürücüdür.

Cemal Paşa, müteahhitler ile yapılan sözleşmelerin feshedilmesinden ve ordunun iâşe işlerine karışmayacağını açıklamasından sonra bölgede bulunan idârî

⁴⁰⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 148.

⁴⁰⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 149-150.

âmirler kendi bölgelerinin zahîre tedariki için üretim merkezleri ile doğrudan temasa geçip ürün satın almaya başlamışlardır. Beyrut Valisi Azmi Bey de zahîre tedariki için Ocak 1917 tarihinde, yerine mektupçuyu bırakarak Hama'ya gitmiş ve orada ürün alımı için teşebbüslerde bulunmuştur.⁴⁰⁶ Anlaşıldığı üzere zahîre alımlarından bir miktar kadar Beyrut valiliği borçlanmıştır. Bu nedenle Beyrut vilayetine, Meclis-i Vükelâca (Bakanlar Kurulunca) 12 Mart 1917 tarihi itibarıyla iki bin lira gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁷ Beyrut vilayeti için ayrılan iki bin lira yeterli olmamış, İdare-i Umûmîye-i Dâhiliye Müdüriyetinden bir miktar daha para istenmiştir. Ancak Beyrut vilayetinin talebi, 21 Mart 1917 tarihli bir yazıdan anlaşıldığı üzere ret edilmiştir.⁴⁰⁸ Ancak bir miktar para daha konusunda Beyrut valiliği ısrarlarını sürdürmüş ve Beyrutlu muhtaçlar için Meclis-i Vükelâca (Bakanlar Kurulunca) daha önce kararlaştırılan iki bin lira olarak belirlenen tahsisat, altı bin liraya çıkarılmıştır.⁴⁰⁹ Yine Azmi Bey, 15 Aralık 1917 tarihinde, zahîre işlerini tetkik etmek için Sayda ve Sur kazalarına gitmiştir. Buralarda zahîre tedariki için çalışmalarda bulunmuştur.⁴¹⁰ Ancak bu girişimlerinden istediği sonucu almakta muvaffak olamamıştır. Ürün kıtlığından ve pahalılığından rahatsız olan Azmi Bey, yeniden ordunun kapısını çalmak zorunda kalmış ve 11 Haziran 1918 tarihinde, Yıldırım Grubu Kumandanı ile iâşe meselesini görüşmeye gitmiştir.⁴¹¹ Buradaki görüşmeler neticesinde ipler gerilmiş ve Azmi Bey, o yılki aşârdan yani mahsulden orduya pay vermeyeceğini açıklamıştır. Bu nedenle Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Limon Von Sandres, Azmi Bey'i bu tutumundan Dâhiliye Nâzırı M. Talat Bey'e şikâyet etmiştir. Bu esnadaki yazışmalardan anlaşıldığı üzere Beyrut valiliğinin zahîre alımlarındaki borcu on dokuz milyon bin kuruştur.⁴¹² Bu nedenle Azmi Bey, 1918 yılının mahsülünden orduya pay vermek istememiştir.

Azmi Bey, iâşe sıkıntısından zorluk çeken Beyrut ahâlîsine bir nebze olsun yararı dokunsun diye Cemal Paşa'nın telkinleri ile "Ahâlî Mutfakları" açmış, burada

⁴⁰⁶ BOA.DH.İ.UM.EK. 26-70, 16/Ra/1335 H.

⁴⁰⁷ BOA.BEO. 4459-334384, 18/Ca/1335 H.

⁴⁰⁸ BOA.DH.ŞFR. 74-210, 27/Ca/1335 H.

⁴⁰⁹ BOA.DH.ŞFR. 74-277, 04/C/1335 H.

⁴¹⁰ BOA.DH.ŞFR. 562-38, 12/Ağustos/1333 R.

⁴¹¹ BOA.DH.ŞFR. 581-123, 11/Haziran/1334 R.

⁴¹² BOA.DH.İ.UM.EK. 47-75, 11/N/1336 H.

fakirlere parasız ekmek ve yiyecek dağıtılmıştır.⁴¹³ Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Cemal Paşa'nın fukaraya çorba ve ekmek dağıtması ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Bu işe de bazı Hıristiyan ailelerine mensup adamları memûr ettiği görüldü. Bunun sebebini sonradan anladım. Paris'te Tan Gazetesi'nin eline geçen veya sûret-i mahsûsada kendisine gönderilen bir nüshasında; ‘Suriye halkının Cemal Paşa tarafından açlıkla imhâ edildiğinden bahisle ileride bunun kendisinden sorulacağı!’ yazılmıştı. Paşa'nın birdenbire tebdil-i fikr ve meslek etmesi ve fukaraya karşı rahim ve şefik görünmesi de buna mebnî imiş! Fakat o vakte kadar olan olmuş, ölen ölmüş ve Beyrut'un kumlukları Lübnan köylülerinin ecsadıyla (cesedleriyle) dolmuştu.”⁴¹⁴

Hüseyin Kâzım Kadri'ye göre, fukaralar için Beyrut'ta mutfaklar kurulup yemekler dağıtılması konusunda geç kalınmış ve bunlar göstermeliktir. Çünkü o vakte kadar pek çok insan açlıktan ölmüştür. Bu ölüm olaylarının Fransız basınına ulaşması nedeniyle de bu tür olaylardan kendisinin sorumlu tutulacağı cihetiyle Cemal Paşa, Azmi Bey'den Beyrut'ta mutfaklar kurulmasını istemiştir.

Yine Beyrut vilâyetinde, Cemal Paşa'nın teşvikiyle ve Azmi Bey'in himaye ve faaliyeti sayesinde imâlâthâneler açılmıştır. Bu imâlâthânelerde üç bini aşkın genç kız ve kadın çalıştırılmıştır. Burada çalışan kimseler ordu ambarından günde bir ekmek ve gündelik almışlardır.⁴¹⁵

Azmi Bey, Beyrut vilâyetinde göreve başladığı günden itibaren zahîre meselesi ile uğraşmış ve bu konu ile ilgili bazı olumsuzluklardan istifa ettiği dahi olmuştur. Örneğin, zahîre nakliyesindeki gecikmeler nedeniyle 23 Aralık 1915 tarihinde istifa etmiştir. Azmi Bey'in istifasından haberdar olan Cemal Paşa, 24 Aralık 1915 tarihli bir yazı ile Azmi Bey'in vilâyetten katıyyen ayrılmasının câiz olmadığını, zahîre meselesi ile bizzat ilgilenmekte olduğunu vurguladığı gibi Azmi Bey'in istifasının kabul edilmemesini istemiştir. Buna karşılık 25 Aralık 1915 tarihinde, müsteşar tarafından Azmi Bey'e bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta, zahîre nakliyesinde her yerde az çok zorluklar yaşandığı ve aksaklıkların (komiserlerin cezalandırılarak)

⁴¹³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 331-336.

⁴¹⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 150.

⁴¹⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 331-336.

giderilmesine çalışıldığı vurgulanmıştır. Ayrıca, Azmi Bey'den görevine devam etmesi rica olunmuştur.⁴¹⁶ Zahîre nakliyesinde suiistimali görülen veya hububat irtikâbı yapan polis memûrları da mümkün mertebe cezalandırılmışlardır.⁴¹⁷ Azmi Bey, her ne kadar 1915 yılının sonlarında yaşanan bu gelişmeye rağmen görevine devam etse de 1918 yılına gelindiğinde o yılki mahsulden orduya pay vermediği için Suriye Valisi Tahsin Bey ile beraber görevlerinden azledilecektir.

Sonuç olarak, 1915 yılından sonra başlayan kuraklık, çekirge istilası, ordunun mahsullerin büyük bir kısmını toplaması, arta kalan ürünlerinde tüccar eliyle fahiş fiyatlardan satılması ve ek olarak İtilâf Devletleri'nin ambargosu Beyrut ve çevresinde zahîre sıkıntısının yaşanmasına neden olduğu gibi beraberinde binlerce insanın ölümünü getirmiştir. Özellikle ordunun zahîre işlerine karışmayacağını açıklamasından sonra Azmi Bey gibi bölgenin mülki idare amirleri kendi çabalarıyla yani satın alma yoluyla zahîre sıkıntısını gidermeye çalışmışlar ancak tam manasıyla muvaffak olamamışlardır. Son olarak da Azmi Bey ve Suriye Valisi Tahsin Bey radikal bir karar alarak, o yıl ki aşârdan orduya pay vermemişlerdir. Böylece sorumlu oldukları bölgelerde yaşanan sefaletin ve beraberinde getirdiği ölüm olaylarının önüne geçmek istemişlerdir. Halk adına atılan bu adım her iki Vali'nin de görevlerinden azledilmesine neden olmuştur.⁴¹⁸

3.8.4. Beyrut Valisi Azmi Bey Hakkında Suçlamalar

Beyrut Valisi Azmi Bey, Havran Mebûsu Şekip Arslan tarafından 30 Haziran 1917 tarihli bir mektupla Dâhiliye Vekâletine şikâyet edilmiştir. “Beyrut Valisi Azmi Bey'in Beyrut'ta icraatını şimdi tenkit etmek istiyorum.” ifadesiyle başlayan mektupta özetle şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Beyrut ahâlîsi açlıktan kıtlıktan binlerce geberiyor iken ekmek temin edebilmek için... Azmi Bey, Beyrut'ta bir milyon dört yüz lira eder emlağı tahrip ederek... Azmi Bey'in Ali Münif Bey'in oradan istikâkından bi'l-istifade on bin liraya baliğ yetimhânelerimizin parasıyla on beş bin lira etmiş ve şimdi elli bin lira eder. Mezkûr yetimhânelere ait kumaş ve erzakın teslimini

⁴¹⁶ BOA.DH.KMS. 36-4, 17/S/1334 H.

⁴¹⁷ BOA.DH.HMŞ. 3/-1-9/-45, 17/S/1334 H.

⁴¹⁸ BOA.DH.KMS. 47-75, 20/Haziran/1334 R.

mutazammın Cebel Mutasarrıfı Vekili Zaif Halim Bey'e kat'î bir emir verip şu para ve eşyayı kâmilten alır. Bu surette darü'l-eytâmlarımızın (yetim yurdu) ekseriyesi kapanmaya mahkûm olup, çocuklar ölmeğe başlamışlardır... bu millet ruhu olan Talat Paşa hazretlerinin Beyrut Valisi'ne şu para ve eşyayı bî-tamamıyla (eksiksiz) yeni mutasarrıfa teslimi zımnında kat'î evâmîr-i fehimânelerini Cebelin fukarası namına istirhâm ederim. Azmi Bey Efendi, Cebel'in işlerine karışmaya devam ederse efendimize icraatını birer birer arz etmeye bizi mecbur eder...⁴¹⁹

Şikâyet, ana hatlarıyla incelendiğinde Azmi Bey, valiliği sırasında;

- ✓ Kanûnsuz olarak eytamhânelerden (yetimhâneler) eşya ve para zimmetine geçirmiştir.
- ✓ Yolsuzluk yapmıştır.
- ✓ Usulsüz yıkım yapmıştır.

Mektubun yazılmasından kısa bir süre sonra, 9 Temmuz 1917 tarihinde, Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa, Cebel-i Lübnan⁴²⁰ Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey'e⁴²¹ bir emir göndererek, Beyrut vilâyetinde Cebel-i Lübnan eşya hânelerinden alınan meblağı ve eşyanın iâde edilip edilmediğinin kaydının bildirilmesini istemiştir. Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey, 12 Temmuz 1917 tarihli cevabında, bahsedilen eşyanın ve erzakın bir kısmı ile on bin lira kadar bir meblağın idarece kaydedilerek kabul edildiğini ve ayrıca çevre ve Beyrut'ta bulunan yetimhânelerin

⁴¹⁹ Azmi Bey'in usulsüz ve yolsuzluklarına dair Dâhiliye Vekâletine Şekip Arslan tarafından gönderilen 30 Haziran 1917 tarihli mektup ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. EK-11.

⁴²⁰ 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesine göre bölgenin özerkliği kabul edilmiştir. Burası Osmanlı hükûmeti tarafından atanan Hıristiyan bir mutasarrıf tarafından idare edilecek ve mutasarrıfın yanında ahâlîyi temsil eden unsurlardan temsilcilerde bulundurulacaktı. N. Fahri Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilâyat-i Şarkîyye Islâhatı)*, 1. bs., Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2006, s. 99. Cebel-i Lübnan'da 1860 yılında tekrar Dürziler ile Marunîler arasında çatışmaların başlaması üzerine Hariciye Nazırı Fuad Paşa, "fevkalâde-i memûriyet-i mahsusa" ile bölgeye gönderilmiş ve O'nun 9 Haziran 1861 tarihinde yayınladığı 17 maddelik Cebel-i Lübnan Nizâmnamesi ile Lübnan'a, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine örnek teşkil etmiş olan idari, adli ve mali özerklik tanınmıştır. Erdoğan Keleş, "Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 27, S. 43, s. 131-157.

⁴²¹ Azmi Bey, Beyrut Valisi iken İsmail Hakkı Bey, 27 Mart 1917 tarihinde Cebel-i Lübnan müstakil sancağına atanmıştır. Azmi Bey, Beyrut Valiliğinden azledilince 27 Haziran 1918 tarihinde Beyrut valiliğine tayin edilmiştir. Kendisi, Osmanlı Devleti'nin son Beyrut valisidir. BOA.İ.DUİT. 42-53, 3/C/1335 H. BOA.İ.DUİT. 41-65, 18/N/1336 H.

idaresinin Beyrut Valisi Azmi Bey'in idaresi altında birleştirildiğini ve bunu sebebinin ise yetimhanelerin levâzımı tedârik imkânı kalmadığını söylemiştir.⁴²² Görüldüğü üzere, yetimhanelere ait olan bazı eşyalara ve bir miktar paraya el konulmuştur. El konulan para ve eşyalar kayıt altına alınmıştır. Beyrut Valisi Azmi Bey, el konulan eşyaları ve bir miktar parayı kendisine tahsis etmemiştir. İrtikâp suçu söz konusu olmamıştır. Azmi Bey'in amacı, levazım tedariki mümkün olmayan yetimhaneleri birleştirmek olmuştur. Yetimhaneleri birleştirerek gerekli olan ihtiyaçların daha çabuk sağlanmasını istemiştir. Böylece savaş şartları nedeniyle ihtiyaçları güçlükle karşılanan yetimhaneler, Beyrut'ta tek bir çatı altında toplanmıştır.

Osmanlı eski devlet adamlarından Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Türk memûrlarının Suriye halkına karşı haksız davranıp, irtikâp ettiklerini ve bunları da bildirmek için ciltlerle kitap yazmak gerekir demiştir.⁴²³ Selim Ali Selam da Beyrut Valisi Azmi Bey'in Beyrut Polis Müdürü Muhyiddin Bey⁴²⁴ ile beraber haksız kazanç elde ettiğini ileri sürmüştür. O'na göre, Beyrut Polis Müdürü Muhyiddin Bey'in polis maaşı ile iki at ve ayrıca da bir ev satın alması mümkün değildir ve bütün bunlar haksız kazançla elde edilmiştir. En önemlisi de bütün bunlardan Azmi Bey'in haberdar olduğudur. Zaten O'nun haberi olmadan tüm bunların yapılması mümkün değildir. Selim Ali Selam, Muhyiddin Bey hakkındaki bu iddialarını doğrudan Azmi Bey'e sormuştur. Azmi Bey de görüşmeden üç gün sonra İstanbul'a giden Polis Müdürü Muhyiddin Bey hakkında inceleme başlatmış, komisyon kurdurtmuştur. Komisyonun raporuna göre Muhyiddin Bey, rüşvet almış ve yolsuzluk yapmıştır. Raporun sonucuna göre Azmi Bey, hemen İstanbul'a telgraf çekmiş ve Polis Müdürünü geri istemiştir.⁴²⁵ Beyrut Polis Müdürü Muhyiddin Bey hakkında 29 Temmuz 1916 tarihinde bekâret bozma, irtikâp ve çeşitli suiistimallerden dolayı soruşturma tutanağı düzenlenmiştir.⁴²⁶ Muhyiddin Bey'in Divân-ı Harbe verilmemesi istenilmiş ancak bu husûsun kanûnların muhafaza ve tatbiki amacına aykırı

⁴²² BOA.DH.İ.UM.EK. 36-17, 12/Temmuz/1333 R.

⁴²³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, s. 139.

⁴²⁴ Muhyiddin Bey, Beyrut Polis Müdüriyetine 11 Ocak 1915 tarihinde Van Polis Müdüriyetinden tayin olmuştur. BOA.DH.EUM.MEM. 58-83, 24/S/1333 H.

⁴²⁵ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 164-166.

⁴²⁶ BOA.DH.EUM.VRK. 22-96, 08/L/1334 R.

olduğundan hakkında Memûrin-i Muhâkemat Kanûna göre tahkikat yapılmasına karar verilmiştir.⁴²⁷ Bu sırada da Polis Müdürü Muhyiddin Bey, Cemal Paşa'ya bir mektup bırakarak intihar etmiştir.⁴²⁸

Selim Ali Selam, Muhyiddin Bey'in İstanbul'dan Beyrut'a dönmesi ve Azmi Bey ile görüşmesinden sonra intihar etmesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“.... Geldikten bir gün sonra valinin (Azmi Bey) huzuruna çıktı. Orada neler konuşuldu bilmiyorum ama öğleden sonra polis müdürünün (Muhyiddin Bey) intihar ettiğini öğrendim. Akşamleyin vali evime teşrif etti. Kendisine neler olduğunu ve polis müdürü intihar etmiş diye duyduklarımın doğru olup olmadığını sordum. ‘Evet, doğru suça göre ceza olur’ dedi...”⁴²⁹

Azmi Bey hakkında gerek Şekip Arslan tarafından ileri sürülen yetimhâneler ile ilgili iddialar ve gerekse Polis Müdürü Muhyiddin Bey ile beraber haksız kazanç elde ettiğine dair iddialar hakkında gerekli çalışmalar yapılmıştır. Yetimhâneler ile ilgili para ve eşyaların zimmete geçirildiğine dair iddia hakkında Azmi Bey'in herhangi bir olumsuz durumuna rastlanmamıştır. Ayrıca Azmi Bey, Polis Müdürü Muhyiddin Bey hakkında da soruşturma başlatarak da kendi isminin aklanmasını sağlamıştır.

3.9.5. Beyrut'taki Bayındırlık ve Kültürel Çalışmaları

Savaş ortamına ve savaş şartlarına rağmen Beyrut Valisi Azmi Bey, bayındırlık ve kültürel çalışmaları aksatmamaya gayret etmiştir. Azmi Bey, Paris Sefâreti Başkâtibi Beyrutlu Alfred Sürsok Bey'in çabalarıyla beraber Beyrut vilâyetine mükemmel bir park, kulüp ve gazino yaptırmıştır.⁴³⁰ Bunun dışında bir de bulvar yaptırmıştır. Özellikle bu bulvar inşası, oldukça tartışma ve şikâyet konusu olmuştur.

⁴²⁷ BOA.DH.ŞFR. 66-184, 08/L/1334 R. Azmi Bey, Muhyiddin Bey hakkında bekâret bozma, irtikap ve çeşitli suiistimallerden dolayı soruşturma tutanağı düzenlendikten sonra teşekkür etmek için Selam'ın evine gitmiştir. Selam, Azmi Bey'in kendisini ziyareti ile ilgili olarak, şunları söylemiştir: “Bugün senin yanına alelade bir ziyaret için gelmedim. Burada resmi bir sıfatla bulunuyorum. Buraya Polis Müdürü hakkındaki sözleriniz için size teşekkür etmeye geldim. Ayrıca bundan sonra beni ilgilendiren bir şey duyduğunuz zaman rica ederim saklamayın, hemen bana haber verin. Çünkü işin aslı şu ki, şu koca şehirde o melun hakkında benimle konuşan tek kişi sizsiniz.” Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 165.

⁴²⁸ BOA.DH.ŞFR. 85-94, 24/L/1334 R.

⁴²⁹ Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 164-166. BOA.DH.ŞFR. 85-94, 29/Ca/1336 R.

⁴³⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 354.

Falih Rıfıkı Atay, “Zeytindağı” adlı eserinde bulvar inşası ile ilgili olarak şunları yazmıştır yazmıştır: “Beyrut’un büyük bulvarının açılmasına kanûn yolu ile imkânlar yok değildi, fakat pahalı olacaktı. Azmi Bey bir silindir gibi mahallelerin ve arsaların üstünden geçti ve yolu açtı.”⁴³¹ Beyrut Valisi Azmi Bey, bir milyon dört yüz lira eder emlağı tahrip ederek, Beyrut’a bulvar kazandırmıştır. Beyrut Valisi Azmi Bey’in kanûnlara aykırı olarak yaptığı bulvar çalışması, Havran Mebûsu Şekip Arslan tarafından Dâhiliye Nâzırlığına şikâyet edilmiştir. Havran Mebûsu Şekip Arslan şikâyet mektubunda; Azmi Bey’in kanûnsuz olarak evleri yıktırdığını ve caddeleri pisleştirdiğini ifade etmiştir. Ölüm hadiselerinin yaşandığı Beyrut vilayetinde caddelerin pis olmasının insan ölümlerini daha da arttırabileceğini yazmıştır.⁴³²

Beyrut Valisi Azmi Bey, Beyrut vilâyetinin imârı adına İsviçreli Profesör Zürcher’e bazı projeler hazırlatmıştır. Bunlar;

- ✓ Beyrut şehri limanından doğrudan doğruya hükûmet konağı önüne çıkabilmek için pek muazzam bir merdiven inşası,
- ✓ Bir saray ve Posta ve Telgraf Binası inşası,⁴³³

Ali Fuat Erden, İsviçreli Profesör Zürcher’in projelerini zamansız bularak eleştirmiştir. Projelerin sahibi Zürcher için şunları söylemiştir: “Çürher (Zürcher) pek nefis projeler yaptı. Bu projelerin bir kısmı uygulandı. Şam’daki Cemal Paşa Bulvarı, Beyrut’taki park, Yafa’daki bulvar bunlardandır... Barışta çok faydalı olacak olan profesör, harpte zararlı idi.”⁴³⁴

Beyrut Valisi Azmi Bey ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa gayretleriyle Suriye ve çevresinde okullar açılarak gençlerin yabancı okullara gidip, birer asi genç olarak yetişmeleri önlenmeye çalışılmıştır. Cemal Paşa, Halide Edip Adıvar, Azmi Bey ile diğer bölge valilerinin bulunduğu bir çalışma grubu bölgede eğitim seferberliği başlatmışlardır. Bu doğrultuda gençleri birer asi Arap vatandaşı olarak

⁴³¹ Atay, *Zeytindağı*, s. 107.

⁴³² BOA.DH.İ.UM.EK. 36-17, 5/L/1335 H.

⁴³³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 354-355.

⁴³⁴ Erden, *I. Dünya Savaşı’nda Suriye Hatıraları*, s. 144-145.

yetiştiren Beyrut Fransız Okulu kapatılmıştır.⁴³⁵ Yabancı okullar sıkı denetim altına alınmıştır. Hatta Beyrut Valisi Azmi Bey, Beyrut'ta bulunan Amerikan Mektebi için talep ettiği Türk hocanın ne gibi dersleri okutacağına açıkça bildirilmesini istemiştir.⁴³⁶ Okutulan derslerin neler olduğunu yakından takip edilmiştir. Ayrıca, bu dönemde Beyrut vilayetinde Mekteb-i Sultanîsi muallimlerinden Behçet Efendi ve Beyrut Ticaret Mektebi Müdürü Refik Bey tarafından, Beyrut Vilâyet-i Ahvâl-i Târîhiyye ve Medeniyyesine Dâir Tedkikât-ı İlmiyye ve Edebiyye Mecellesini meydana getirilmiştir. Bu yüzden kendilerine dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı verilmiştir. Bu nişanın harçlarının ödenmesi noktasında, bu kimselere, Dâhiliye Nâzirliği tarafından gönderilen bir yazı üzerine Beyrut valiliği kolaylık sağlamıştır. Böylece Behçet Efendi ile Refik Bey nişanlarına kavuşmuşlardır.⁴³⁷

Azmi Bey'in Beyrut valiliği sırasında, Darü'l Nasırat adlı yatılı kız mektebi ve Muallim Mektebi ile üç-dört bin kız ve kadının devam ettiği Sanayi Mektepleri açılmıştır. Azmi Bey ile Cemal Paşa birlikte yeni açılan bu okulları sıklıkla ziyaret etmiş ve eksiklerini gidermeye çalışmışlardır.⁴³⁸ Hayfa, Kudüs, Yafa, Beyrut ve Şam Sanayi Mekteplerinin geliştirilmesi amacıyla Almanya'dan Offenbourg Sanayi Mektebi Müdürü Dr. Stücker getirilmiş ve kendisinden öneriler alınmıştır.⁴³⁹ Ancak Falih Rıfkı Atay, Azmi Bey'in bölgede gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerinde etkisiz kaldığını ve sadece Cemal Paşa'ya anlatacağı birkaç marifet olması açısından çalışmalar içerisinde yer aldığından bahsetmiştir. Atay, bu durumdan şöyle bahsetmiştir:

“Halide Hanım'ın birlikte çalışmaya mecbur olduğu Beyrut valisi (Azmi Bey) ise bomboş aklını taslayıp durur, garip bir kişi idi. Halide Hanım'ı gördükten sonra onu da okul, ilim ve teftiş merakı sarmıştı. Bir gün Amerikan Kolejini geziyordu. Hiçbir dersten bir şey anladığı yoktu. Tenkit etmeksizin, büyük bir

⁴³⁵ Beyrut vilayetinde 1901 yılında 29 adet Fransız Okulu meşruiyet kazanmıştır. Şerife Yorulmaz, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. yüzyıl-20. yüzyıl başları)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 11, s. 697-768.

⁴³⁶ BOA.MF.MKT. 1214-62, 29/R/1334 H.

⁴³⁷ BOA.MF.MKT. 1228-109, 09/Za/1335 H.

⁴³⁸ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, s. 279-281.; H. Edip Adivar, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 439-441.

⁴³⁹ <http://www.tekev.org.tr>. (06.12.2012)

anlayış misali göstermeksizin okuldan ayrılmak da işine gelmezdi. Akşamüstü kumandana (Cemal Paşa'ya) bir marifet anlatmalıydı.”⁴⁴⁰

Harp zamanı olmasına karşın Azmi Bey, Beyrut vilayeti için gerekli olan eğitim seferberliği ile bayındırlık işleri alanlarında gayretle çalışmıştır. Beyrut vilayetinde O'nun sırasında, Darü'l-Nasırat adlı yatılı kız mektebi, Muallim Mektebi ile Sanayi Mektebi açılmıştır. Ayrıca Beyrut vilayetine bir bulvar ile bir de park kazandırmıştır.

3.9.6. Beyrut Valiliğinden Azledilmesi

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 1918 yılının Mart aylarında düşman kuvvetleri Beyrut vilayetinin kapılarına kadar dayanmıştır. Özellikle Kudüs'ün düşmesinden sonra Beyrut Valisi Azmi Bey, Nasıra'nın merkez edinilmesini ve Beyrut'un da bir vekil vali ile yönetilmesini dahi gündeme getirmiştir.⁴⁴¹ Bu şartlar altında zahîre sıkıntısının da devam etmesi Azmi Bey'i iyiden iyiye bunaltmıştır. Müteahhitler eliyle zahîre tedârikinin sona ermesinden sonra zahîre tedârikinin bizzat mülki âmirlerin sorumluluğuna bırakılması üzerine yapılan zahîre alımlarında, Beyrut valiliğinin borcu iyice artmış ve Azmi Bey, Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Liman Von Sanders ile bir görüşme yaparak o yılki aşârın orduya bırakılmamasını istemiştir. Azmi Bey, Liman Von Sanders'ı ikna edemeyince kendi adına bir açıklama yaparak, orduya o yılın mahsûlünden herhangi bir pay verilmeyeceğini ilan etmiştir. Bunun üzerine Liman Von Sanders, Azmi Bey'i Dâhileye Nezâretine şikâyet etmiştir. Liman Von Sanders'ın 18 Haziran 1918 tarihli şikâyet dilekçesi incelendiğinde Azmi Bey'in o yılın mahsûlünden orduya pay vermeme gerekçesi anlaşılacaktır. Şikâyet yazısı şöyledir:

“Yıldırım ordularının yediği ekmek ve malzemesi çok kötüdür. Hasat zamanı gelmiş olmasına rağmen orduya yeni mahsulden bir şey verilmemiştir. Çünkü aşârın paylaşımında bir takım ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bunların amaçları orduyu aç ahâlîyi müreffeh yaşatmaktır. Bunun sorumluları valilerdir. Bu işler valilerin sorumluluklarına bırakılmamalıdır.”⁴⁴²

⁴⁴⁰ Atay, *Zeytindağı*, s. 87.

⁴⁴¹ Ömer Osman Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2, s. 435. BOA.DH.KMS. 46-1/29.

⁴⁴² BOA.DH.KMS. 47-75, 18/Haziran/1334 R.

Liman Von Sanders, sorumlu olarak Suriye Valisi Tahsin Bey ile Beyrut Valisi Azmi Bey'i işaret etmiştir. Tahsin Bey ile Azmi Bey, ordu için yeni mahsûlden aşar vermemişlerdir. Gerek Tahsin Bey ve gerekse Azmi Bey, yeni ürünlerden orduya aşar vermeyerek hükûmetin emirlerine karşı gelmişlerdir. Biraz olsun ahâlînin açlığını gidermek ve açlıktan kaynaklanan ölüm hadiselerini engellemek istemişlerdir.

18 Haziran 1918 günü Suriye Valisi Tahsin Bey'in istifa ettiğini öğrenen Beyrut Valisi Azmi Bey, aynı gün Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa'ya bir yazı göndermiştir. Azmi Bey bu yazıda; aşâr işlerinden dolayı Tahsin Bey'in Suriye'den çekildiğini haber aldığını bilhassa şu sırada valiyi değiştirmenin vatan için ciddi tehlikeli olduğunu ve aşâr işinde mümkün olan çarenin bulunmasının uygun olacağını ifade etmiştir.⁴⁴³ Ancak Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa, Azmi Bey'in uyarılarını dikkate almamıştır. Tahsin Bey'in istifasını kabul etmiştir. Bu durum, 20 Haziran 1918 tarihinde, Liman Von Sanders'a gönderilmiş olan bir yazıdan anlaşılmıştır. Bu yazıda; Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa, Suriye vilayetinde emanet usulünün uygulanmamasından Vali Tahsin Bey'in istifa ettiğini Sanders'a bildirmiştir.⁴⁴⁴ Aslına bakarsanız Azmi Bey, Tahsin Bey'in istifa gerekçesinde olduğu gibi aşârın emaneten idaresi nedeniyle 17 Mayıs 1918 tarihinde istifa etmek istemiştir. Ancak o sıra Dâhiliye Nâzırlığı, Beyrut vilayetine bir telgraf çekerek Azmi Bey'in görevine devam etmesini istemiştir.⁴⁴⁵ Bir başka ifade ile Beyrut Valisi Azmi Bey'in istifasını kabul etmemiştir.

Ancak bir ay sonra Dâhiliye Nâzırlığı, "Emanet Usulünün" Beyrut Valisi Azmi Bey tarafından uygulanıp uygulanmadığını öğrenmek istemiştir. Bu doğrultuda 16 Haziran 1918 tarihinde, Beyrut vilayetine gönderilen bir yazıda, "tahmin usulünün" Beyrut vilayetine bağlı Akka ve Nablus sancaklarında tatbik edilip edilmediğini sormuştur. Yazının devamında şunlar yazılmıştır: "...tebligata muhalif (tahmin usulüne muhalif) olduğu için buna inanmadım. Hakikat-i hâli derhâl bildiriniz."⁴⁴⁶ Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa, Beyrut Valisi Azmi Bey'in hükûmetçe kararlaştırılan usûlü, Akka ve Nablus'ta uygulamadığına inanmamıştır. Azmi Bey'in kendisinden

⁴⁴³ BOA.DH.ŞFR. 88-160, 09/N/1336 H.

⁴⁴⁴ BOA.DH.KMS. 47-75, 20/Haziran/1334 R.

⁴⁴⁵ BOA.DH.ŞFR. 87-213, 09/Ş/1336 H.

⁴⁴⁶ BOA.DH.ŞFR. 88-145, 07/N/1336 H.

bu durumun izâhını istemiştir. Ancak Azmi Bey, aşâr işinde başka bir usule gidilmesi yönünde ısrarlarını sürdürdüğünden Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa, 20 Haziran 1918 tarihinde kendisini azletmiştir. Dâhiliye Nâzırı, büyük veya küçük tüm memûrların devletçe kendilerine bildirilen emirleri yerine getirmekle mükellef olduklarını hatırlatarak Beyrut Valisi Azmi Bey'in ise bu esasa uymadığı gerekçesiyle azledildiğini tüm vali ve mutasarrıflıklara bildirmiştir.⁴⁴⁷ Beyrut Valisi Azmi Bey, devletçe kendisine bildirilen emirleri yerine getirmediği için azledilmiştir. O yılki hasattan orduya aşâr vermediği için görevden el çektirilmiştir.

Suriye Valisi Tahsin Bey'in istifası ve Beyrut Valisi Azmi Bey'in azledilişi, bölgenin ileri gelen kimseleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Mekke-i Mükerreme Emir-i Şerif Ali Hüseyin Bey, Tahsin Bey'in istifasını ve Azmi Bey'in azledilmesini düşmanlıktan oluştuğunu ifade etmiştir. Bu kimselerin görevlerine iâdelerini istemiş ve bunun için 25 Haziran 1918 tarihinde, Dâhiliye Nâzırlığına bir yazı göndermiştir. Yazıda, taksimattan dolayı valilerin iftiraya uğradıklarını, Mehmet Talat Paşa'ya ifade etmiştir. Ancak Dâhiliye Nâzırı Mehmet Talat Paşa, bunun mümkün olmadığını açıklamıştır.⁴⁴⁸ Azmi Bey'in yerine Beyrut Valiliğine İsmail Hakkı Bey atanmıştır.⁴⁴⁹

Azmi Bey, azledildikten sonra Beyrut vilayetinde bir süre daha kalmıştır. Kendisi, şehir içinde ve umûmî yerlerde gezdiği vakit kendisine daima bir polis ile jandarma refakat etmiştir. Azledilen Azmi Bey'in maiyetinde iki memûr bulundurmaya hakkı olmadığını düşünen Nâzır İsmail Beyefendi bu durumun açıklamasını, 4 Ağustos 1918 tarihinde bir yazı ile dönemin Beyrut Valisi İsmail Hakkı Bey'den sormuştur. İsmail Hakkı Bey ise bu yazıya 6 Ağustos 1918 tarihinde vermiş olduğu cevabında, eski Vali Azmi Bey'in yanında bulunan Bahattin isimdeki polis komiserinin sivil olarak izinli olduğu zamanlarda yanında bulunduğunu, görevli jandarmanın ise Azmi Bey'in geri dönüşüne kadar hizmetinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Azmi Bey, azledildikten sonra bir süreliğine Beyrut'ta kalmayı tercih etmiştir. Bunun üzerine güvenliği açısından valilikçe kendisine koruma tahsis edilmiştir.

⁴⁴⁷ BOA.DH.ŞFR. 89-64, 4/L/1336 H.

⁴⁴⁸ BOA.DH.KMS. 47-75, 20/Haziran/1334 R.

⁴⁴⁹ BOA.İ.DUİT. 41-64, 17/N/1336 H.

⁴⁵⁰ BOA.DH.KMS. 48-46, 4/Ağustos/1334 R.

Azmi Bey'den sonra Beyrut valiliğine getirilen İsmail Hakkı Bey'in Beyrut idaresi çok uzun sürmemiştir. İtilâf Kuvvetleri'nin şehre doğru ilerleyişi üzerine 1 Ekim 1918 gününün sabahı Osmanlı Beyrut Valisi İsmail Hakkı Bey, şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Dönemin Beyrut Belediye Başkanı Ömer ed-Da'uk Bey⁴⁵¹ ise o gün Beyrut Arap Hükûmetinin kurulduğunu ilan etmiştir.⁴⁵² Böylece Beyrut vilayeti, bir Osmanlı Devleti parçası olmaktan çıkmıştır.

Azmi Bey'in Beyrut için ne ifade ettiğini, 25 Temmuz 1944 tarihli Tanîn Gazetesi şu satırları ile açıklamaktadır: “Azmi Samurkaş aynı vazîfe severliği ve Beyrut valiliğinde de göstermiş ve orada da çok iyi bir nâm bırakmıştır. O derecede ki geçenlerde Beyrut'ta çıkan bir gazete, Beyrut'ta çekilen sıkıntıların ve görülen idaresizliklerin eski Türk Valisi Azmi Bey gibi bir vali bulunmamaktan ileri geldiğini yazmıştı.”⁴⁵³ Satırda da belirtildiği üzere Azmi Bey, Beyrut'ta iyi bir nâm bıraktığı gibi Beyrut'ta Azmi Bey üzerinde yıllarca silinmeyecek, hafızalardan kazınmayacak bir şöhret, nâm bırakmıştır; “Eski Beyrut Valisi Azmi Bey.”

⁴⁵¹ Ömer ed-Da'uk Bey, Beyrut'ta doğmuş orada ölmüştür. Beyrut şehrinde önemli siyasi ve toplumsal rol oynamıştır. 1908 ittihatçı devriminden sonra Beyrut Belediye Başkanı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1918'de yıkılmasından sonra Beyrut Valisi İsmail Hakkı Bey, belediye başkanı olması hasebiyle Beyrut'un sorumluluğunu kendisine teslim etmiştir. Ed-Da'uk, Emir faysal ile görüşmeler yaptıktan sonra Arap hükûmetinin kuruluşunu açıklamış, saraydaki askeriyenin kışlasına Arap bayrağı astırmıştır. Fransız mandası döneminde de önemli siyasi rol oynamıştır. 1949 yılında vefat etmiştir. Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 176.

⁴⁵² Selam, *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, s. 34.

⁴⁵³ *Tanîn Gazetesi*, 25 Temmuz 1944 Salı.

İKİNCİ BÖLÜM

II. MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA AZMİ BEY

1. Azmi Bey ile Cemal Azmi Bey'in İsim Karışıklığı

Bazı eserlerde, İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü Hüseyin Azmi Bey ile eski Trabzon Valisi Mehmet Cemal Azmi Bey¹ isimleri birbirleriyle karıştırılmaktadır. Örneğin Feroz Ahmad, “İttihâd ve Terakkî” adlı eserinde “Mehmet Cemal Azmi” başlığı altında verdiği biyografinin son kısımlarında şunları yazmıştır: “.... Çorum mebûsu olarak yeniden meclise seçilmiş (1914), ancak kısa bir süre sonra özellikle savaş döneminin en önemli eyaletlerinden olan Konya’ya vali olarak tayin edildiğinden istifa etmiştir. Avrupa’ya kaçmış (1918), Berlin’de Ermeniler tarafından öldürülmüştür.² Kısa süreliğine Çorum mebûsluğu ve ardından da Konya valiliğini, İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü Hüseyin Azmi Bey yapmıştır, ancak Azmi Bey, Berlin’de Ermeni komitacılar tarafından öldürülmemiştir.³ Berlin’de Ermeni komitacılar tarafından eski Trabzon Valisi Mehmet Cemal Azmi Bey öldürülmüştür.

Cemal Kutay, “Şehit Sadrazam Talat Paşa’nın Gurbet Hatıraları” isimli eserinde, Ermeni komitacılar tarafından öldürülen Mehmet Cemal Azmi Bey ile Dr. Bahaeddin Şakir Bey’in cenazelerine ait fotoğraflarına yer vermiş ve Mehmet Cemal Azmi Bey’in naaşının fotoğrafının alt kısmına; İttihâd ve Terakkî Devrinin valilerinden Emniyet Umûm Müdürü Cemal Azmi...” ifadesini yazmıştır.⁴ Oysaki emniyetçi kimliği ile tanınan Hüseyin Azmi Bey’dir. Bu kişilerin isimlerinin karıştırılması, muhakkak ki bu isimler üzerinde yeterince araştırma yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Bunun örneklerini yine birçok eserlerde görebilmekteyiz. Örneğin, Sinan Kunalp, “Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)” isimli

¹ Mehmet Cemal Azmi Bey, 1866 yılında Malatya/Arapkir’de doğmuştur. I. Dünya Harbi yıllarında Rize Mutasarrıflığı ve Trabzon Valisi (1913-1916) olarak, Trabzon ve civarındaki asi Ermeni ve Rumların bölgeden tehcirinde kuvvetli bir rol oynamıştır. Rize’deyken “Sopalı Mutasarrıf” namı verilen Cemal Azmi Bey’den, başta memûrlar olmak üzere herkes çekinmiştir. Ona “Kara Vali” denilmiştir. Berlin’de yaşarken, oradaki bir Ermeni tarafından 8 Nisan 1922 tarihinde suikasta uğramıştır. Emir Şekip Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, (çev. Aziz Akpınarlı ve Yay. Haz: Mehmet Akif Bal), İstanbul 2005, s. 183-184.

² Feroz Ahmad, “*İttihat ve Terakki (1908-1914)*”, (çev. Nuran Yavuz), 1.bs., İstanbul 1984, s. 273.

³ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

⁴ Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talat Paşa’nın Gurbet Hatıraları*, C. 3, İstanbul 1983, s. 1225.

çalışmasında, Azmi Bey'in ön adını "Mustafa" olarak vermiştir.⁵ Oysaki Azmi Bey'in ön adı Mustafa değil; Hüseyin'dir. İsim karışıklığı konusu, genel itibarı ile daha çok geri planda kalmış yani sahne arkasında durmuş olan devlet adamlarımız için kaçınılmaz bir son olmuştur. Görülüyor ki bu kaçınılmaz sondan Hüseyin Azmi Bey de nasibini almıştır.

2. Azmi Bey'in Firârî Dönemi (1918-1922)

2.1. İttihatçı Liderler ile Azmi Bey'in Yurt Dışına Kaçışı

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru gelindiğinde İttifak Devletleri'nin Bulgar Cephesi çökmüş, Osmanlı Devleti'nin Güney Cephesi çökmek üzere ve Almanların da Avrupa cephelerinde durumu zorlaşmıştı. Büyük Savaş, artık, İttifak Devletleri'nin mağlubiyeti ile sona ermek üzereydi. Osmanlı Devleti'ni bu savaşa sokmakla sorumlu tutulan İttihâd ve Terakkî mensuplarından oluşan Talat Paşa Kabinesi,⁶ 8 Ekim 1918 tarihinde istifa etmiş, yerine, 17 Ekim 1918 tarihinde, Ahmet İzzet Paşa Kabinesi⁷ kurulmuştur. Bu kabine, ilk olarak ateşkes girişimlerine yönelik çalışmalara yoğunlaşmış, nihayetinde Rauf Bey önderliğinde kurulan ateşkes heyeti, 5 Ocak 1918 tarihli Llyod George'nin bir konuşması ile ABD Başkanı Wilson'un yayınladığı ilkelere güvenerek, Midilli Adası'nın Mondros Limanı'nda Türk Milleti'nin haysiyetini zedelemeyeceğini düşündüğü Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamıştır.⁸ Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin yenilgisi manasına geldiği gibi İttihâd ve Terakkînin de yenilgisi manasına geldiğinden fırka, son kongresini düzenlemiş, Teceddüd Fırkasına dönüşerek kendisini lağvetmiştir.⁹ Umûmî Kâtip Mithat Şükrü, Kara Kemal ve Vasıf ve diğer arkadaşlar, memleket

⁵ Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 28.

⁶ Mustafa Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, 1.bs., İstanbul Şubat 2008, s. 161-162.

⁷ Ahmet İzzet Paşa, tehlike zamanında hizmete sırt çevirmeyi aklından dahi geçirmemiştir. İzzet Paşa, o günlerde kabineyi kurma görevini üstlenmesi ile ilgili anılarında şunları söylemiştir: "... Savaşın bu kabinenin ve ittihatçıların sorumlu olduğu tabîî, durumunun da her tasavvurun üstünde vahim olduğu açıktı; fakat aynı kabinenin nispeten, hayırlı bir barış değil, hatta hayırsızını bile yapabilmesinin imkânsızlığı da şüpheden uzaktı." Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, (Yay. Haz: Süheyl İzzet Furgaç ve Yüksel Kanar), İstanbul 1993, s. 11-12.

⁸ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 90-91.

⁹ Erol Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Erzincan 2008, s. 181-182.

hizmetlerinin güçleştiğini anlayarak, adını değiştirmek suretiyle siyasi hüviyetlerinin idâmesine karar vermişlerdir. Bu kimseler Talat, Enver ve Cemal Paşa gibi isimlerin bıraktıkları boşlukları doldurmaya başlayacaklardır. Şimdilerde ise öncelikli sorun ittihatçı liderlerin akıbetlerinin ne olacağıdır.

İttihâd ve Terakkînin Merkez-i Umûmîsi, Teceddüd Fırkasına dönüşüm kararı almadan önce bazı önemli kararlar almışlardır. Bunlardan biri; İttihâd ve Terakkînin lider kadrosunun, Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin memleket hizmetlerine dair işlerini kolaylaştırmak için ittihatçı lider kadronun hemfikirle yurdu terk etme kararı almalarıdır.¹⁰ Dr. Bahaeddin Şakir ve Kara Kemal Beyler; Enver, Talat ve Cemal Paşaların mutlak surette yurt dışına çıkmaları için ısrarcı olmuş ve bunlardan Dr. Bahaeddin Şakir Bey, Hazret-i Peygamber'in bile hayatını düşmanlardan korumak için hicret ettiğini söyleyerek ittihatçı lider kadronun yurdu terk etmesinin gayet doğal olduğunu ifade etmiştir. Dr. Bahaeddin Şakir Bey dışındaki diğer üyeler de ekseriyetle Ermeni ve Rumların tahkir edebileceklerini ve bu nedenle ittihatçı liderlerin yurdu terk etmesinin daha uygun olacağını savunmuşlardır. Kara Kemal Bey, ittihatçı lider kadronun, saklanmadıkları takdirde tahkir edilebilecekleri düşüncesiyle, "Sizin memlekete lüzumunuz vardır. Şimdi gidiniz, fakat bir gün memlekete avdet eder yine idareye geçersiniz." noktasındadır.¹¹ Başka bir ifadeye göre ittihatçı lider kadronun, İtilâf Devletleri'nin deniz ve kara kuvvetleri ile İstanbul'a girmesinden hemen sonra savaş, tehcir ve cinayet sorumlusu olarak tutuklanacak olması ihtimali, onların, yurt terk etmeleri zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.¹²

¹⁰ Arif Cemil (Denker), *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul 1992, s. 15. İttihâd ve Terakkî liderlerinin ülke içinde kalıp kalmaması ile ilgili olarak iki temel görüş belirmiştir. Bir görüşe göre; gizlice, kaçarcasına, hatta kanûnları bile bir tarafa iterek ayrılımlarında, sadece şahısların değil, bir zamanlar temsil ettikleri devletin haysiyeti de söz konusu idi. İkinci görüşe göre ise; ne pahasına olursa olsun vatan terk edilmeyerek tarih ve kanûn önünde hesap verilmeliydi; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Yay. Haz: Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 251. Talat Paşa, 4 Kasım 1918 tarihinde Sadrazam'a yolladığı mektupta; "düşman devletlerinin nüfuz ve tesiri hükümlerine olacağı bir sırada ülkede bulunmayı uygun görmediğini belirtmiştir; Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 92.

¹¹ Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", s. 183.

¹² Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. 3, s. 468

Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya Devleti de ittihatçı liderlerin olası bir işgal durumunda İtilâf Devletleri'nin eline geçmesini istememiştir. Çünkü ittihatçı liderler, savaş suçlusu olarak yargılandıkları mahkemede Almanlar aleyhine ifadeler kullanabilir, Almanlar, zor durumda kalabilirlerdi. Bu nedenle Almanlar, prensip olarak savaş sorumlusu olarak add edilen İttihâd ve Terakkî liderlerini kontrolleri altında tutmak istemiştir.¹³ Bu nedenle de General Seect, Enver Paşa ile 20 Ekim 1918 tarihinde yapmış olduğu mülakatta, "Almanya'ya gelmek istemesi halinde Boğaz'da hazır tuttuğu gemilerden emrine verebileceği..." teklifinde bulunmuştur.¹⁴ 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin işgale neden olabilecek 24. Maddesi'nin varlığı, ülkenin doğusuna gidilmesi veya İstanbul'da kalınıp saklanması gibi seçenekleri çıkartmış, ittihatçı lider kadronun yurt dışına çıkmasını zorunlu hale getirmiştir.¹⁵ İttihatçı lider kadro, işgale uğramış toprakların herhangi bir hükûmetinin, baskı altında kalacağından, kendi güvenliklerinin sağlanabilmesinin güçleşeceğinden ve olursa da kendileri hakkında yapılacak herhangi bir muhakemenin yabancıların etkisi altında yapılacağından yurdu terk etmek seçeneğine yönelmişlerdir.¹⁶ Şimdilerde ise ittihatçı lider kadronun yanında kimlerin yer alacağı, kimlerin firar edeceği tartışma konusu olmuştur.

Firar edecek ittihatçı lider kadronun içerisinde ilk olarak; Enver, Cemal ve Talat Paşa ile Dr. Bahaeddin Bey ve Dr. Nazım Bey'in isimleri kesinleşmiştir. Bunların dışında kalan isimlerden kimlerin listeye dâhil olacağı üzerinde önceleri bir mutâbakat sağlanamamıştır. Özellikle Talat Paşa'nın İttihâd ve Terakkî iktidârı döneminde yüksek mevkilerde bulunan Azmi Bey, Bedri Bey ve Dr. Rusuhi Bey gibi şahısların geride bırakılması hâlinde açıkta bırakılacağı ve hedef olacağı hesap edilerek onların firar etmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁷ Böylece İttihatçıların Meşhur

¹³ Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, s. 164.

¹⁴ Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, s. 162. Yalnız şu husûsu belirtmek gerekir ki Merkez-i Umûmî Toplantısı'nda sadece lider kadronun yurdu terk etmesi, tek seçenek olarak düşünülmemiştir. Örneğin, doğuya gitmek veya İstanbul'da saklanmak gibi seçeneklerde akla gelmiştir. Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 13-14.

¹⁵ Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", s. 184.

¹⁶ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 92.

¹⁷ Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", s. 189.

Polis Müdürü Azmi Bey, listeye eklenerek firar edecek ittihatçı lider kadrosu arasında arasında yerini almıştır.

Aslına bakılırsa Azmi Bey, ittihatçı lider kadrosu ile firarından daha önce yurt dışına kaçma teşebbüsünde bulunmuş, ancak başarısız olmuştu.¹⁸ Bu başarısız girişimi¹⁹ ile ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir: “Kendi kararım üzerine giderken vapurdan çıkardılar... inzibât memûrları. Bendeniz vapurdan çıktıktan sonra İsmet Paşa hazretlerinden istirhâmda bulundum. Müsâade buyurunuz vapurla gideyim. Çünkü hâl malûmdur dedim. Onun üzerine İsmet Paşa hazretleri tekrar emir buyurdular. Vapura bindim. Büyükdere’de tevkîf ederek çıkardılar.”²⁰ Görüldüğü üzere henüz belli olmayan, ancak 1/2 Kasım 1918 tarihinden önce olduğu anlaşılan bir tarihte Azmi Bey, kendi kararı ile yurt dışına çıkmak istemiştir. O, başına gelebilecekleri önceden kestirebilmiştir. O’nun için dediği üzere “hâl malûm”dur ve tutuklanmaları an meselesidir. Bu nedenle Azmi Bey, ittihatçı lider kadrodan önce davranmış ve deniz yolu ile İstanbul’dan ayrılmaya çalışmıştır, ancak Büyükdere’de yakayı ele vermiş, tutuklanmıştır. Bu durum açıkça göstermektedir ki ittihatçıların yurt dışına çıkmasına karşı tedbir kararı uygulanmıştır.

Büyükdere’de tutuklanan Azmi Bey, daha sonra serbest bırakılmıştır. Azmi Bey’in daha sonradan ittihatçı lider kadro ile yurt dışına kaçmasından sonra İstanbul Muhafızı Fevzi Paşa, gazeteciler ile yaptığı 5 Kasım 1918 tarihli bir mülâkâta şiddetle tenkit edilmiştir. Tenkidin ana noktası, Azmi ve Bedri Beylerin daha öncesinde de firar etmeye teşebbüs ettiği sırada yakalanmalarından sonra niçin serbest bırakıldığıdır. Tenkite karşı Fevzi Paşa verdiği cevapta, Azmi ve Bedri Beyler ile paşaların suçlu olduklarına dair ellerinde bir belge olmadığını vurgulamıştır.²¹ Şimdi ise Azmi Bey’in neden yurt dışına kaçtığını irdeleyelim.

Azmi Bey, neden yurt dışına kaçtığı ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Vahidettin’den korktuğum için. Ben polis müdürü iken o efendi idi. Kendisini tevkîf

¹⁸ *Ati*, “Paşaların ve Beylerin Firarları-İstanbul Muhafızı Fevzi Paşa İle Mülakat”, 5 Teşrin-i Sani 1918.

¹⁹ *Vakit*, 372, 5 Teşrin-i Sani 1334 (5 Kasım 1918); Nevzat Artuç, Cemal Paşa, s. 334.

²⁰ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 84; *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, s. 4, 4 Ağustos 1926.

²¹ Kaya, “İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları”, s. 195-196.

etmiştim. Padişah olunca korktum. Padişah olduktan sonra benim vaziyetim müşkildi.”²² Azmi Bey, İstanbul Polis Müdürü Umûmîliği döneminde Dâhiliye Nâzırının onayını alarak Şehzâde Vahidettin’i tutuklamış ve Şehzâde; on, on beş gün kadar hapis kalmıştır.²³ Azmi Bey ifadesine göre ittihatçıların iktidardan çekilmesi ve Sultan Vahidettin’in iktidâr gücünü artırması üzerine yurttan kalmayı can güvenliği açısından tehlikeli bulmuştur. Bunun yanı sıra Cemal Paşa’nın Arabistan işleri nedeniyle de tutuklanacağını düşünen Azmi Bey, böyle bir tedirginliğini varlığını, Almanya’da firârî bulunduğu sırada, Emir Şekip Arslan Bey’e hitaben; “... sen söyle Suriye’de Cemal Paşa’nın yaptığı işlerden benim mesûliyetime mûcib bir şey var mıdır?”²⁴ sözleri ile ortaya koymuştur. Cemal Paşa’nın da I. Dünya Savaşı sonunda Arabistan işlerinden dolayı Divân-ı Harb-i Örfî²⁵ mahkemelerinde yargılanıp suçlu bulunması,²⁶ Azmi Bey’in bu tedirginliğini haklı çıkarmıştır. Görülüyor ki ittihatçı lider kadro, Ermeni ve Rum halkının tahkirlerinden çekinerek yurt dışına çıkma kararı almışlarsa da²⁷ Azmi Bey, firârî döneminde Berlin’de Ermeni komitacılarından köy köy kaçtıklarını²⁸ söylese de kendi ifadelerinden anlaşıldığı üzere kendisi iki sebepten ötürü yurt dışına kaçmıştır. Bunlardan biri; şehzadeligi sırasında Sultan Vahidettin’i

²² Kaya, “İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları”, s. 186. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

²³ İlkan, Ankara İstiklal Mahkemesi, s. 84. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

²⁴ Erol Cihangir, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, İstanbul 2005, s. 112.

²⁵ İttihâtçı liderlerin yargılanmasına da 17 Nisan 1919 tarihinde başlanmıştır. Ancak yargılamaların hiç bir aşamasında Hüseyin Azmi Bey’in ismine rastlanmamıştır. Feridun Ata, “Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehcir Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXI, S. 62, Ankara Temmuz 2005. Yargılama sürecinde ismi geçenler şunlardır; Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, İbrahim Bey, Şükrü Bey, Kemal Bey, Ziya Gökalp Bey, Dr. Rusûhi Bey, Küçük Talat Bey, Dr. Nazım Bey, Dr. Bahaeddin Şakir ve Aziz Efendi. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul 1998, s. 513. Görüldüğü üzere, Azmi Bey’in ismi Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde yargılananlar arasında geçmemektedir.

²⁶ Feridun Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s. 212.

²⁷ Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 124

²⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. Azmi Bey, ittihatçı liderlere yönelik suikast girişimlerinin artması üzerine Berlin’deyken köy köy, kasaba kasaba kaçtıklarından bahsetmektedir. Bu söyleminden Ermeni Tehcir olayından sorumlu olduğu düşüncesi zihinlerde hâsıl olsa da o sıralarda ilgili ilgisiz tüm firârî ittihatçıların Ermeni komitacılar tarafından kara listeye alınması ve 16 Aralık 1918 tarihinde, İstanbul’da kurulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde Ermeni Tehciri nedeniyle yargılanan ittihatçılar arasında Azmi Bey’in isminin yer almaması, O’nun bu işle alakalı olmadığını göstermektedir.

tutuklattırması, ikincisi; Beyrut valiliği sırasında (1915-1918) Cemal Paşa'nın mesûl olduğu Arabistan işleridir.²⁹

İttihatçı liderlerin yurdu terk etmelerinden hemen önce Osmanlı Hükûmeti ile Alman Hükûmeti'nin, ittihatçı liderlerin, Almanya'ya sığınmaları halinde olabilecek ihtimalleri konuştukları ve mutabakata varmak istedikleri sırada³⁰ İttihâd ve Terakkînin lider kadrosu, 2-3 Kasım 1918 tarihinde yurttan kaçmışlardır.³¹ Talat Paşa tarafından listeye dâhil edildiği anlaşılan³² Azmi Bey, Cemal Paşa ile konuşup anlaştıktan sonra kendi başına, İttihâd ve Terakkî liderlerini taşıyan istimbota dâhil olmuştur.³³ Gemide Azmi Bey'den başka; Enver, Talat, Cemal Paşalar ile beraber Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi³⁴ ve Dr. Rusûhi Beyler yer almışlardır.³⁵ İttihâd ve Terakkînin Umûmî Kâtibi Mithat Şükrü Bleda'nın da firar etmesi kararlaştırılmışsa da Mithat Şükrü'nün eşinin Talat Paşa'dan ricası üzerine O'nun

²⁹ Ankara İstiklal Mahkemesinde Azmi Bey, kendisine neden Anadolu'ya geçmeyip de Avrupa'ya firarı sorulduğunda, Anadolu'ya Vahidettin'in hâkim olması nedeniyle gitmediğini söylemiştir. Ayrıca, geride kalanların kendilerinin vaziyetlerinde olmadığını beyan etmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

³⁰ Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, s. 162-163; Mete Soy Türk, "İttihatçı Paşalar Nasıl Yurtdışına Kaçtılar", *Popüler Tarih*, S. 63 (Kasım 2005), s. 47.

³¹ Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 251; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. III, İstanbul 1989, s. 567. Kaçış gecesi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Genelde verilen tarihler, 1 Kasım 1918 ile 2 Kasım 1918 tarihleri olmuştur. 1 Kasım 1918 tarihini iki kaynak vermiştir. Bunlar: Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. I, Ankara 1989, s. 1 ve Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 307. Bunların dışında en farklı tarihi, Şevket Süreyya Aydemir, 8-9 Kasım 1918 olarak vermiştir. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 493. Zira bu tarih, 8 Kasım gününe kadar yayınlanan gazetelerde kaçışın tüm evreleri verildiğinden yanlıştır.

³² Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 14.

³³ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusunda, Mahkeme Reisi Azmi Bey'e hitaben "Peki, kaçarken nasıl birleştiniz?" sorusu üzerine "İstimbotta birleştik" demiştir. İstimbota karşılık kullanılan "Çatana" sözcüğü TDK Güncel Türkçe Sözlüğünden sorgulandığında anlam olarak "filika büyüklüğünde, isimle işleyen deniz teknesi, küçük vapur" karşılıkları verilmiştir. İttihâd ve Terakkî liderlerini taşıyan geminin cinsinin ne olduğuna dair çeşitli kaynaklarda tartışmalar yapıldığını bilmekteyiz. Örneğin Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 494 de gemi için, "U-67" numaralı bir Alman denizaltı ifadesini kullanmıştır. Fethi Okyar, U-170 numaralı bir Alman denizaltısından bahsetmiştir. Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 251. Mithat Şükrü Bleda, sadece Alman kruvazörü demekle yetinmiştir. Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 124. Ayrıca gemide seyahat edenlerden Dr. Rusûhi Bey de Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusunda, "torpido" kelimesini kullanmıştır. Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakkî'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 150. Gemide seyahat eden Azmi Bey ve Dr. Rusûhi Bey'in geminin cinsi için farklı ifadeler kullanması tartışmanın süreceğinin bir göstergesi olmuştur.

³⁴ Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 472.

³⁵ Dr. Rusûhi Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusunda gemide yer aldığını beyan etmiştir. Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 150.

İstanbul'da kalmasına müsâade edilmiştir. Bu durum ile ilgili olarak Mithat Şükrü Bey şunları söylemiştir: “ Sözün kısası onlar gitti ben kaldım ve her şeye rağmen yıllardan beri kader birliği yaptığım, beraber mücadele ettiğim sevgili dostlarımdan ayrılmak bana derin bir hüznün verdi... Onları bir daha görmeyecekmişim gibi bir his hâkim olmuştu benliğime...”³⁶ Sonuç itibarıyla Mithat Şükrü Bey kalıyor, Azmi Bey gidiyordu. Bu arada şu husûsu belirtmek gerekir ki İttihâd ve Terakkînin son Merkez-i Umûmî toplantısında alınan kararlardan Azmi Bey'in haberi olmamıştır. Azmi Bey, toplantı sırasında alınan tüm kararları ve sonrasında yaşanan hadiseleri yolculuk sırasında öğrenmiştir.³⁷ Bunun yanı sıra da iddia edildiği üzere İttihâd ve Terakkînin Merkez-i Umûmiyyesi için herhangi bir hizmette bulunmadığından ülke dışına firar ederken hiç bir surette para almamıştır.³⁸

İttihâd ve Terakkî liderler kadrosunun yurt dışına firarı, basında geniş bir yankı uyandırmıştır.³⁹ Bu süreçte Dâhiliye Nâzırı Fethi Bey ile Emniyet Umûm Müdürü Nihat Bey, gazetelere vermiş oldukları demeçlerde üç zatla ilgili araştırmaların sürdüğünü ifade etmişlerse de 5 Kasım 1918 tarihinde, İstanbul Muhafızı Fevzi Paşa, firar olayını resmen doğrulamak zorunda kalmıştır.⁴⁰ Bu sıralarda hiçbir günahları olmadığını düşünen geride kalan ittihatçılardan Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler, “Kaçmadık, hesap vereceğiz.” şeklinde beyanlarda bulunmuşlarsa da Hürriyet ve İtilâf gazeteleri memleketi harbe sokanlar ile Ermenileri tehcir edenlerin

³⁶ Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, s. 124-126.

³⁷ Ankara İstiklal Mahkemesinde Azmi Bey, kendisine neden Anadolu'ya geçmeyip de Avrupa'ya firarı sorulduğunda, Anadolu'ya Vahidettin'in hâkim olması nedeniyle gitmediğini söylemiştir. Ayrıca, geride kalanların kendilerinin vaziyetlerinde olmadığını beyan etmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

³⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 35. İttihâd ve Terakkî lider kadronun firar sırasında yanlarına yüklü miktarda meblağ aldıkları söylenmektedir. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Kaya, “*İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları*”, s. 187-188.

³⁹ İttihatçı liderlerin firarı, *Minber Gazetesi*'nde okuyuculara şöyle duyurulmuştur: “Talat, Enver ve Cemal Paşalar dün bir Alman torpidosuyla firar etmişlerdir... Polis bunların firar edeceklerini sezmiş ise de kimisinin mebûs kimisinin ferik olmaları cihetiyle müdahale edememiş ve paşalarda vesait-i nakliye-i bahriyesinden istifade ederek firar etmişlerdir.” Erol Kaya, *Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Minber*, 1.bs., Ebabel Yayıncılık, Ankara 2007, s. 233.

⁴⁰ Kaya, “*İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları*”, s. 195-196.

yargılanmasını istemeye başlamışlardır.⁴¹ Böylece geride kalan ittihatçıların yargılanma süreci de başlamıştır.

2.2. İttihatçı Liderler ile Berlin Yolculuğu

İttihatçı lider kadroyu taşıyan Alman gemisi, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Sivastopol yakınlarındaki Gözleve'ye uğramıştır.⁴² Bu seyahat sırasında Gözleve, ittihatçıların ilk durağı olmuştur.

Seyahat sırasında firârî ittihatçıların, geleceklerine dair fikir istişaresinde buldukları çoğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Genel olarak, Enver Paşa'nın diğerlerinden farklı olarak Rusya'ya geçmek istediği ve Ruslarla anlaşarak Türkistan'ı ayaklandırmayı düşündüğü vurgulanmıştır.⁴³ Talat Paşa'nın ise siyasi ömürlerinin sona erdiğini düşündüğü ve şu sıralar da hiçbir şey yapılmaması gerektiği kanaatinde olduğu ifade edilmiştir. Enver Paşa'nın haricinde kalanların ise ağırlıklı olarak, Talat Paşa'nın fikrinde oldukları ve O'nun ile hareket ederek Berlin'e devam etmeyi tercih ettikleri ifade edilmiştir.⁴⁴ İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü Azmi Bey ise bu sırada konuşulanlar hakkında şunları söylemiştir: “Enver Paşa çalışmak üzere Azerbaycan'a gitmek istiyordu. Talat Paşa aksi fikirde idi. Biz gaip ettik. Vatan evlatları felaketi temizlemekle meşguldürler. Onları rahat bırakalım.”⁴⁵ Anlaşıldığı üzere, Azmi Bey'in de ifadeleri bugüne değin anlatılanlar veya yazılanlar ile aynı doğrultudadır. Azmi Bey de Talat Paşa'nın, felaket günlerinin yakın olduğu, vatan evlatları olarak tanımladığı geride kalanların rahat bırakılması gerektiği düşüncesinde olduğunu teyit etmiştir. Buna karşın ise mücadeleden geri durmayan Enver Paşa'nın da Azerbaycan'a gitmek isteğinde olduğunu yinelemiştir.

Alman işgali altındaki Gözleve'den ittihatçı liderlerin Berlin'e hareketi ve Enver Paşa'nın kafileden ayrılışı ile ilgili olarak Aydemir, şunları söylemiştir:

“... Ertesi gün bir Alman askeri treni ile hareket edilir... Gözleve'den hareket eden askeri tren, Akmescit istikâmetinde ve ilk istasyonda bir gece

⁴¹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 2009, s. 152.

⁴² Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 498.

⁴³ Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 472.

⁴⁴ Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, Ankara 2005, s. 194.

⁴⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

bekleyecektir. Nihayet vakti gelince tren düdüğünü çalar. Hareket edecektir. Fakat o zaman farkına varılır ki, ortada Enver Paşa yoktur. Tren birkaç dakika bekletilir. Enver Paşa aranır. Ama bulunamaz. Çünkü Enver Paşa, hiç kimse farkına varmadan trenden atlamış ve kalabalığın arasında kayıplara karışmıştır. O artık, içine atıldığı kaosun, yani boşluğun adamıdır. Bir Yalnız Adam!”⁴⁶

Azmi Bey ise Enver Paşa'nın Saray Bosna'dan ayrıldığını ve kendilerinin Berlin'e hareket ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁷ Ancak Azmi Bey, yıllar sonra yapmış olduğu bir mülakatta, Enver Paşa'nın kendisine işin iç yüzünü açması durumunda kendisinin o sırada Berlin'e gitmektense Enver Paşa ile Azerbaycan'a gitmeyi tercih edebileceğini söylemiştir. Bu konu ile ilgili olarak, Emir Şekip Arslan Bey'e şunları söylemiştir: “Eğer Enver Paşa, işin içyüzünü olduğu gibi bana açsaydı, onu yalnız bırakmaz ve kendisine arkadaşlık ederdim. Lakin biz gecelediğimiz istasyonda sabahleyin aradığımız vakit Enver Paşa'yı bulamadık ve onun gitmiş olduğunu anladık.”⁴⁸ O halde Enver Paşa, gemide bulunan arkadaşlarına detaylı bir bilgi veya plan sunmamıştır, en azından Azmi Bey'e planlarından bahsetmemiştir. Eğer ki Enver Paşa, Azmi Bey'e planlarının detaylarını anlatmış olsaydı O, Talat Paşa ile Berlin'e gitmektense Enver Paşa ile beraber Azerbaycan'a gitmeyi tercih edecekti. Ancak Enver Paşa'nın fikriyatından haberi olmayan Azmi Bey, Talat Paşa'nın fikriyatına güvenerek kafileden kalmış ve Berlin'e gitmiştir.

Berlin'e hareket eden kafiye arasında Enver Paşa yoktur. Zira Enver Paşa, kafileden ayrılmış ve Transkafkasya'da İslâm Ordusu çalışmalarını sürdüren amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Bey'in yanına geçmek istemiştir. Ancak, İstanbul'da Alman Büyükelçiliği görevini yürüten Waldburg, Alman Dışişlerinden Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçmesine müsaade edilmemesini, böyle bir durumun İstanbul'da kabine krizine neden olabileceğini ve bunun sonucunda yeni kurulacak İtilâf devletleri taraflarının ağırlık kazanacaklarını, bunun da Alman çıkarlarına uygun olmayacağını belirtmiştir. Alman yetkililer ittihatçı liderlerin bir arada ve Almanya'da kendi kontrollerinde olmalarını istemişlerdir. Bu nedenle Enver Paşa'nın

⁴⁶ Aydemir, Enver Paşa, C. III, s. 474.

⁴⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

⁴⁸ Cihangir, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, s. 75.

kafileden ayrılıp Kafkasya'ya geçmesi, Alman yönetimi açısından tasvip edilen bir durum değildir. Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçmek için yola çıktığı teknenin kayalıkları bindirmesi ve İtilâf Devletleri'nin Transkafkasya'daki Osmanlı birliklerini etkisiz hale getirip kumanda heyetini dağıtmaları, Enver Paşa'nın Berlin'e hareket etmesine neden olmuş ve bir süre sonra da Enver Paşa Berlin'e ulaşmayı başarmıştır.⁴⁹ Böylece Almanya yönetiminin arzuladığı gibi firârî ittihatçıların tamamı Almanların kontrolü altına girmiş oluyordu.

2.3. Berlin'e Varış ve İade Talepleri

Azmi Bey, firârî ittihatçılar ile beraber 8 Kasım 1918 tarihinde, Alman sınırına dayanmış, o gece sınırdaki bir otelde kaldıktan sonra Berlin'e ulaşmıştır. Berlin'de ilk günlerini küçük bir otelde geçirmiştir.⁵⁰ Firârî tüm ittihatçılar gibi Azmi Bey'de otel veya ev tutabilmek ve rahat seyahat edebilmek için sahte pasaport edinmiştir. Azmi Bey'in pasaport ismi; Bosnalı Necib İrfan'dır.⁵¹ Bu arada şu hususu da belirtmek gerekir ki Azmi Bey ile firârî ittihatçıları Berlin'de ilk karşılayan kişi; 1918 Haziran'ında Berlin'e hükûmetçe gönderilen ve Beyrut valiliği sırasında Azmi Bey'i Dâhiliye Nezâretine yolsuzluk ve usûlsüzlük yaptığı gerekçesi ile şikâyet eden Şekip Arslan Bey'dir.⁵²

İttihatçı lider kadronun yurttan kaçması ve kaçmalarına karşı hükûmetçe önlem alınmaması üzerine muhalefet tarafından şiddetle eleştirilen Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti,⁵³ Azmi Bey ile diğer ittihatçıları gitmiş oldukları Almanya Hükûmetinden iâdelerini talep etmiştir.⁵⁴ İstanbul Muhafızı Fevzi Paşa, Paşaların firârî olduklarını gazetecilere açıklarken Sadrazam Ahmet İzzet Paşa da aynı gün yani 5 Kasım 1918 tarihinde, Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya bir telgraf çekerek şunları söylemiştir: “... Firarilerden Almanya'ya veya Alman işgalindeki yerlere gelenleri iâde edin.

⁴⁹ Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, s. 164-165.

⁵⁰ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 17.

⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

⁵² Aydemir, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 472.

⁵³ I. Dünya Savaşı sonlarında Ahmet İzzet Paşa Hükûmetinin kurulmasıyla ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, s. 19. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984, s. 151; Semih Yalçın, “Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 Ekim 1918-16 Mayıs 1919)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28, s. 173-206.

⁵⁴ *Vakit*, 4 Teşrin-i Sâni 1918, No: 371; *Vakit*, 5 Teşrin-i Sâni 1918, No: 372.

Firarileri bize iade ederseniz İtilâfa (İtilâf Devletlerine) teslim etmeyeceğiz ve halkın gazabından onları koruruz.⁵⁵ Ahmet İzzet Paşa, ittihatçıların çekincelerini çok iyi bildiğinden onlara garanti vermek cihetine gitmiştir. Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa, firarilerin iade talebini içeren telgrafı Alman Hükûmetine bildirmiş ve iade talebine karşılık ise Alman Hükûmeti cevabını Rıfat Paşa'ya bildirmiş ve Rıfat Paşa'da almış olduğu cevabı, 25 Kasım 1918 tarihinde, İstanbul'a iletmiştir. Alman Hükûmeti, suçluları iade anlaşmasının yedinci maddesine göre, Enver Paşa'nın Almanya'da olmadığını savunmuş; Cemal, Bedri, Nazım, Azmi ve Bahaeddin Şakir Beyleri iade etmeye razı olduğunu açıklamıştır.⁵⁶ Anlaşıldığı üzere Almanya Hükûmeti, Talat Paşa'yı iade etmek istememiş, Azmi Bey de dâhil olmak üzere diğer firârî ittihatçıların iadesini yapmaya razı olmuştur. Kendilerini iade etmek isteyen Alman Hükûmeti ile ilgili olarak Azmi Bey, şunları söylemiştir: “ Biz Berlin'e gittik. O vakit Berlin'de Sosyalist bir hükûmet vardı. Bizi tevkif edip iade etmeye kalktı. Bu vaziyette bir orada duramayarak ayrıldık...”⁵⁷ Almanya'da işbaşında bulunan sosyalist Alman Hükûmeti, Azmi Bey ve diğer ittihatçı liderleri, tutuklamak zorunda kalmamak için kendilerinden Almanya'yı terk etmelerini istemiştir. Bunun için kendilerine tebliğ dahi buyurmuşlardır. Almanya Hükûmetinin firârî ittihatçıların Almanya'yı terk etmeleri hakkındaki tebliğ ile ilgili olarak Emir Şekip Arslan Bey, şunları söylemiştir:

“Alman Hükûmetine gelince; Almanlar müttefiklerin kendilerinden Türk devlet ricâlinin teslimini isteyeceklerini mutlak surette biliyorlardı. Bundan dolayı Enver ve Talat Paşa'dan başka hepsinin Almanya'dan ayrılmaları lazım geldiğini ilan ettiler. Münih'te Bedri ile Azmi'den birini rastgele görmüştüm. Bu zattan anladım ki Berlin'i terk etmedikleri takdirde müttefiklere teslim olunacaklarını, Alman Hükûmeti kendilerine tebliği etmiş bulunuyordu. Enver'le Talat Paşa'yı sordum. Bunlar müstesna diye cevap verdiler.”⁵⁸

⁵⁵ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 21-22.

⁵⁶ Gotthard Jaeschke, “*Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*”, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 172-173.

⁵⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926; İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 85.

⁵⁸ Cihangir, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, s. 112. Minber Gazetesi'ndeki bir habere göre, Talat Paşa'nın siyasi mülteci olarak kabul olunması lazım

Sosyalist Almanya Hükûmeti, Talat ve Enver Paşa dışındaki firârî ittihatçıların Almanya'dan ayrılmalarını isteyerek İtilâf Devletleri tarafından kendilerine yönelik gelebilecek bir baskıdan kurtulmayı amaçlamışlardır. Bu doğrultuda Cemal Paşa, İsviçre'ye gitmeyi tercih etmiş iken⁵⁹ Azmi Bey, Hollanda'nın Lahey kentine gitmeyi tercih etmiştir. Azmi Bey, Lahey'de bir kaç ay kadar kalmıştır. Ancak Lahey'de hayat pahalı olması sebebiyle geçim sıkıntısına düştüğünden Berlin'e geri dönmek zorunda kalmıştır.⁶⁰ Lahey'in çok pahalı oluşu, seyahat giderleri ve otel masrafları Azmi Bey'in mali durumunu iyice zayıflatmıştır. Ayrıca, Merkez-i Umûmîden herhangi bir para almaması ve Ahmet İzzet Paşa Hükûmetinin yerine kurulmuş olan Tevfik Paşa Hükûmetinin⁶¹ de almış olduğu bir kararla firârî ittihatçıların mal, mülk ve nakitlerine el koyması, Azmi Bey'in mali durumunun iyice kötüleşmesine neden olmuştur.⁶² Meclis-i Vükelanın (Bakanlar Kurulunun), 2 Aralık 1918 tarihinde çıkardığı "Firârî Paşaların Emlak ve Nükudunun Haczi" kararnamesinde ismi ve unvanları geçenler aşağıda listede verilmiştir.⁶³

Tablo 4. Emlak ve Nakitlerine El Konulan İttihatçıların İsim Listesi

Emlak ve Nükudunun Haczi Kararnamesi İsim Listesi
Enver Paşa
Talat Paşa
Cemal Paşa
Dr. Nazım Bey
Dr. Bahaeddin Şakir
Kara Kemal Bey
Bedri Bey
Ankara vali-i sabık Azmi Bey

geleceğinden iade edilmesinin mümkün olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca, aynı haberde Talat Paşa'nın Mütareke Döneminde, yeni hükûmetin işlerin kolaylaştırmak için kendi isteği ile yurt dışına çıktığını ancak yurda dönmesi lazım gelirse dönmeye hazır olduğunu söylediğini yazmıştır. Kaya, *Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Minber*, s. 246.

⁵⁹ Cihangir, *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, s. 112.

⁶⁰ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 85. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

⁶¹ Paşaların firarından sonra iç siyasetteki tartışmalar ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, İstanbul 2005, s. 139-145. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. II, s. 44-46. Mustafa Kemal Paşa'nın Ahmet İzzet Paşa kabinesinin istifası hakkında görüşleri için ayrıca bkz. Atay, *Çankaya*, s. 177.

⁶² Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s. 197.

⁶³ BOA.MV. 213-41, 27/S/1337 H. Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) kararı ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. EK-17.

Tevfik Paşa Hükûmeti tarafından mâl, mülk ve nakitlerine el konulan Azmi Bey, Berlin’de bulunduğu sırada, Berlin Afganistan Sefareti Baş Kâtibi Edip Han’dan 100 İngiliz lirası borç para almıştır. Azmi Bey, bu parayı ödeyemeyince Edip Han 1923 yılında Ankara Hükûmetine bir yazı göndererek bu paranın kendisine ödenmesini istemiştir. 27 Aralık 1923 tarihli yazıda aynen şunlar yazılmıştır:

“ Paris’te Afgan Sefarethânesi Baş Katibi Edib Han mukaddema (bundan önce) Berlin’de Maslahatgüzar olarak bulunduğu sırada Esbâk Polis Müdürü Azmi Bey’e îade şartıyla ve hükûmet nâmına yüz İngiliz Lirası ikrâz (ödünç vermek) etmiş olduğu vereseşi (mirasçısı) olmak itibârıyla meblağ-ı mezbûru (bahsi geçen meblağ) kapamak ihtiyâcında bulunduğu cihetle mümkün ise tesviyesi (ödenmesi) husûsunun mûmâileyh (ismi geçen) Azmi Bey’e tebliği ricâ edildiği Paris mümessilliğimizden varid (ulaşan) olan tahrîratta (resmi yazıda) bildirilmiş ve ol-bâbda (o konuda) verilen senedin sûreti de leffen (mektupla) irsâl edilmiş (gönderilmiş) olmağla keyfiyyetin mûmâileyhe tebliğiyle alınacak cevâbın sûret-i inbâsı (haber verilmesi suretiyle) ricâ olunur efendim.”⁶⁴

Şevket Süreyya Aydemir, firârî ittihatçıların Berlin’deki aylık harcamalarını gösterir bir belge yayımlamıştır. Bu belgeye göre Azmi Bey, 6 000 mark maaş almaktadır.⁶⁵ Ancak tüm bunlar Azmi Bey’in mali durumunu iyileştirmemiş ve bir aralık M. Talat Bey’e yurda dönüp bir köşede oturacağından bahsetmiştir.⁶⁶

Otel ve seyahat masraflarının artması ve en önemlisi de Mustafa Kemal Paşa’nın Sivas Kongresi’ni düzenledikten sonra Anadolu’ya hâkim olmaya başlaması, Azmi Bey’in yurda dönüş isteğini artırmış ve İtalya üzerinden yurda hareket etmiştir.

⁶⁴ BOA.HR.İM. 93-41, 27/12/1923 M.

⁶⁵ Firârî ittihatçıların yurt dışındaki hesapları ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, s. 521-522.

⁶⁶ Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, s. 199.

2.4. İtalya Hükûmeti ile Temasları ve Anadolu'ya İlk Dönüşü

Enver Paşa, ittihatçıların kafilesinden Saray Bosna'dan ayrıldıktan sonra Kırım'a geçmiş ve buradan deniz yolu ile Kafkasya'ya geçmeye kalkışmış ancak başarılı olamayınca Kırım'a geri dönmüştür. Burada bir süre kaldıktan sonra da Berlin'e hareket etmiştir. Böylece kabile yeniden Berlin'de bir araya gelmiştir.⁶⁷ Ancak Osmanlı Hükûmetinin ve İtilâf Devletleri'nin siyasi baskısı üzerine kafilenin her biri farklı yerlere ayrılmak zorunda kalmıştır. Ancak kabilede yer alanlar hiç bir zaman birbirlerinden irtibatlarını koparmamışlardır. Birbirleri ile sürekli irtibat halinde kalan firârî ittihatçılar, yurt dışında yeni bir mücadelenin fitilini ateşlemişlerdir. Tüm gayeleri; Anadolu'da bağımsızlık mücadelesi içine girmiş vatanperverleri bir nebze olsun rahatlatmaktır.⁶⁸ Bu doğrultuda Berlin'de, Bolşevik Radek⁶⁹ ile tanışılana kadar ki geçen süreç içerisinde ittihatçı liderler, Avrupalı Devletler nezdinde Milli Mücadele'ye destek sağlamak için birtakım girişimlerde bulunmuşlardır.

Enver Paşa, 7 Kasım 1919 tarihinde, Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta; Fransa, İtalya, İngiltere ve Amerika gibi devletleri değerlendirmiş, haklarında analizler yapmış ve bunlardan İtalya'nın Kemalistlere yardımcı, Milli Hareketi kolaylaştırıcı ve manda aleyhinde olduğu yolunda ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca, Talat Paşa'nın tüm Avrupa ülkelerini dolaşması yerinde bir karar olarak addedilmiştir.⁷⁰ Tüm bunlar, firârî ittihatçıların Avrupa'da boş durmayıp siyasi bir hareketin içinde bulduklarını göstermektedir.⁷¹ Bu doğrultuda firârî ittihatçıların, kendi aralarında vazîfe taksimi yapmış olduklarını görmekteyiz. Enver Paşa'nın işaret ettiği üzere, Milli Mücadele'yi

⁶⁷ Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, s. 21.

⁶⁸ Çoğunlukla birbirlerine mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplar İngiliz İstihbarat Servisinin eline geçtiğinden genelde takma isim kullanmışlardır. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 134.

⁶⁹ Üçüncü Enterenasyonalin katib-i umûmîsi yani reisliğini yapmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, (Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2002, s. 237.

⁷⁰ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 494. İtalya çok küçülmüş bir Türkiye istemiyordu. İki ülkenin de durumu aynı idi. Aradaki fark birinin galip, diğerinin mağlup olmasıydı. İngiliz pençesi iki ülkeye de yapışmıştı. İngiliz siyasetine ve Lloyd George'a sırtını dayayan Venizelos, İstanbul'u istediği neredeyse Roma'yı da isteyecekti. Bu yüzden İtalyanlar Sevr'in tadilini dile getirmişlerdir. Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Ankara 1999, s. 123

⁷¹ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 134.

kolaylaştıracağına inanılan İtalya Devleti'nin desteğini sağlamak amacıyla İtalyanlar ile temasa geçilmesi için Azmi Bey, Roma'ya gönderilmiştir. Azmi Bey, her ne kadar Roma'ya geçişini ve burada gerçekleşen İtalya Hariciye Nezâreti Müsteşarı Kont Sforza⁷² ile görüşmesini, rastlantının bir sonucu olarak değerlendirmişse de gerçeğin böyle olmadığını, Enver ve Cemal Paşaların aralarında ki mektup yazışmaları ortaya koymaktadır. Enver Paşa, 1 Aralık 1919 tarihinde, Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta, Azmi Bey'in Roma ile Anadolu arasındaki üstlendiği rol ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“.... Ve Azmi'yi de Roma'da icap edenlerle tekrar görüşmek üzere göndermişler. Bilmem ki Azmi nasıl yalnız başına bu işleri yapabilir. Sen mesela Roma'ya gidip, bu harici teması ele alamaz mısın?... Talat pek gitmek istemiyor. Fakat bence sen gidersen hem memlekettekiler başka türlü sana emniyet ederler, hem de memlekette çalışabilmek nokta-i nazarından vaziyetin başka olur. Ve Azmi de o vakit arada gidip gelir ve İtalyan Hükûmeti ile sen temasa gelmiş olursun. Her halde Münih'te oturmaktan daha iyi olacaktır sanırım...”⁷³

Enver Paşa, İtalya Hükûmeti ile kurulacak temaslarda Azmi Bey'in yeterli olamayacağını düşünmüş ve O'nun yerine ismi hem Anadolu hem de İtalya nezdinde daha güçlü olan Cemal Paşa'nın kendisinden Roma'ya geçmesini istemiştir. Enver Paşa'nın bu mektubuna karşılık olarak Cemal Paşa, 3 veya 4 Aralık 1919 tarihli mektubunda şunları yazmıştır: “Kendisinin (Azmi Bey) İtalyanlarla müzakereyi idareye katıyyen muktedir olamayacağına bende kani olduğum için, bu müzakereleri ve temasları bizzat idare etmek üzere gitmeyi, öteden beri arzu ediyordum...”⁷⁴ Cemal

⁷² Kont Carlo Sforza, mütareke sonrası İtalya'nın Türkiye politikasının uygulanmasında etkili kişilerin başında gelmiştir. Tarihe “Türk Dostu” geçen Kont Sforza, İstanbul'un 13 Kasım işgali esnasında üst düzey bir yetkili olarak görevlendirilmiştir. Türkiye'yi taksim etme planına karşı çıkan Sforza, İtalya'nın Türkiye'nin bütününe endüstrisi için bir pazar gözüyle bakmasını söylemiştir. Osmanlı hükûmetine müracaat eden Sforza, ticarî ilişkilerin tekrar başlamasını istemiştir. Bu teklif, Meclis-i Vükelada (Bakanlar Kurulunda) görüşülmüş ve iki ülke arasında ticarî ilişkilerin yeniden başlatılmasına karar verilmiştir. Ekonomik ilişkilerin başlaması ile birlikte İstanbul'da İtalyan malları satılmaya başlanmıştır. Bilgen Yetkin, “Millî Türk Fırkası'nın Sesi İfham Gazetesi'nin Mütareke Dönemine Bakışı (1919-1920)”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 7, Konya 2012, s. 1-26.

⁷³ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 30-31.

⁷⁴ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 495.

Paşa da Enver Paşa gibi Azmi Bey'in İtalya Hükûmeti ile Anadolu arasındaki ilişkileri yürütebileceğine inamamıştır. Cemal Paşa, kendisine teklif edilen bu görevi kabul etmiştir. Ayrıca Enver Paşa, yukarıda bahsi geçen mektupta, Talat Paşa'nın İtalya'ya gitmek istemediğinden bahisle Cemal Paşa'dan İtalya Hükûmeti ile kurulacak temaslar sırasında, Talat'la ayrı çalışıyormuş izleminin uyandırılmamasını özellikle rica etmiştir. Böylece, harice karşı daha kuvvetli görünmüş olacaklarını düşünmüştür.⁷⁵ Anlaşıldığı üzere Talat Paşa, Azmi Bey'in İtalya Hükûmeti ile kurduğu temaslardan ve Anadolu'ya geçmesinden haberdar değildir. Bu nedenle Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 22 Aralık 1919 tarihli mektupta, "Azmi Bey'i ben göndermedim, mûmâileyhin benimle hiçbir alakası yoktur." demiştir.⁷⁶ Anlaşıldığı üzere Enver ve Cemal Paşalar, Azmi Bey aracılığıyla, İtalya Hariciye Nezâreti Müsteşarı Kont Sforza ile Talat Paşa'nın bilgisi olmadan temasa geçmişlerdir.⁷⁷ Azmi Bey, Kont Sforza ile ilgili görüşmesiyle ilgili şunları söylemiştir:

".... Gelirken pasaportumu vize ettirmek istedim. Olmadı. Orada Selanikli Meter Salem'e tesadüf ettim. Müşkilâtтан şikâyet ettim. Meter Salem Kont Sforza'nın dostu idi. Anlatmış, Kont benimle görüşmek istemiş gittim görüştüm. Pasaportumu vize etmediklerini anlattım. Yaptırırız siyasi işlerde böyle şeyler olur aldırma dedim. Kont Sforza o vakit dedi ki Anadolu bizimle niçin temas etmiyor. Dedim ki Kont ben diplomat değilim, idare adamıyım bizimle münâsebet tesis etmek istiyorsanız ben gidiyorum. Söylerim dedim..."⁷⁸

⁷⁵ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 30.

⁷⁶ Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, s. 199; Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 209.

⁷⁷ Talat Paşa, gerek İtalyanların ve gerekse Fransızların kendilerini İngiliz nezdinde zor duruma düşürmemek kaydıyla yardıma hazır olduklarını ve bu konuda İtalya Devleti'nin daha istekli olduğunu ayrıca kendisinin sıklıkla İtalya Hariciye müsteşarı Kont Sforza ile görüşüp, temas halinde olduklarını Mustafa Kemal Paşa'ya mektupta yazmıştır. Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 208.

⁷⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 86. Özellikle İzmir işgalinden önce Yunanlıların işgaline karşı tedbir olarak bazı Osmanlı aydınları İtalya mandaterliğini gündeme getirmişlerdir. Bunların başında Celal Nuri ve Ahmet Dino gibi kimseler ilk sıralarda gelmişlerdir. Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Mevlüt Çelebi, *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara 2001, s. 50-59.

Azmi Bey, bu ifadesini Mustafa Kemal Paşa'ya suikast ve Taklîb-i Hükûmet Davası doğrultusunda Ankara İstiklal Mahkemesinde verdiği ve bu görüşmeden de Mustafa Kemal Paşa'nın hoşnut olmadığı düşünülürse Azmi Bey'in Kont Sforza ile yapılan görüşmenin bir rastlantıdan ibaret olduğunu söylemesi son derece doğal olarak karşılanabilir. Ancak, Cemal ve Enver Paşaların kendi aralarındaki yazışmaları, Azmi Bey'in Kont Sforza ile yaptığı görüşmenin bir rastlantının sonucu olmadığını, O'nun bir plan dâhilinde oraya gittiğini ortaya koymaktadır.

Azmi Bey, Kont Sforza ile görüşükten sonra Anadolu'ya hareket etmiştir. Firârî döneminde yurda ilk giriş teşebbüsünü Antalya üzerinden gerçekleştirmiştir.⁷⁹ Anadolu'ya girdikten sonra Azmi Bey, Refet ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemiştir. Bu süreç hakkında şunları söylemiştir:

“... Anadolu'ya geldim. Sordum, Refet Paşa'nın Konya'da olduğunu söylediler. Kendisine bir telgraf çektim. Sizi ve Mustafa Kemal Paşa'yı nerede görebilirim dedim. Cevap verdi. Beni görmek isterseniz Dinar'a gelin, Mustafa Kemal Paşa'yı görmek isterseniz Sivas'a gidin. Bunun üzerine Dinar'a gittim. Refet Paşa ben gelmeden Dinar'dan gitmiş, Baha Bey orada kalmış. Baha Bey'e Refet Bey ile görüşmek istedim kendisine bunun için yazmış ve cevap almıştım dedim. O da vah bilmiyorum dedi. Ben bunu istişkal (zorlaştırma) telakki ettim. Burdur'a döndüm. Bir sabah beni uyandırdılar. Refet Bey gelmiş görüştüm. Bana dedi ki, gelmeniz doğru değildir. Daha önce gelseydiniz Azerbaycan'a gönderirdik. Şimdi gelmiş olmanız iyi bir tesir yapmaz...”⁸⁰

Azmi Bey, Anadolu'ya gelişini, karşılaşmasını ve buradaki temaslarını Enver Paşa'ya bildirmiş, bunun üzerine Enver Paşa da 1 Aralık 1919 tarihinde, Cemal Paşa'ya yazmış olduğu mektupta, Azmi Bey'in Anadolu'ya geçişi ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“... Memleketten gelen havadisler iyidir. Azmi tabîi size de yazmıştır. Konya'ya kadar saltanatla yani otomobille gitmiş. Burada pek sûzişli (tesirli) bir istikbal (karşılama) yapmışlar. Refet ile görüşmüş. Sonra Kemal ile telgrafla

⁷⁹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 6.bs., İstanbul Ocak 2010, s. 276.

⁸⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

anlaşmış. Onlar yalnız Büyük Britanyalılar ile anlaşmağa çalışıyorlarmış. Berikilerle daha yakın temasa gelmek üzere belki Refet, Roma'ya kadar gelecekmış. Ve Azmi'yi de Roma'da icap edenlerle tekrar görüşmek üzere göndermişler..."⁸¹

Azmi Bey, Anadolu'da sultanlara yaraşır bir tarzda karşılanmıştır. Böyle bir durum Avrupa'da bulunan firârî ittihatçılar için ümit verici bir durum olarak değerlendirilmiştir. Yalnız, Azmi Bey'in ve Enver Paşa'nın verdiği bilgiler arasında bir çelişki söz konusudur. Enver Paşa, İngilizler ile anlaşmak üzere olan Mustafa Kemal Paşa'nın Roma'ya, Refet Paşa'yı göndermek üzere olduğunu yazmıştır. Bunun için görüşmelerin hazırlığını yapmak üzere Azmi Bey'i tekrar Roma'ya yolladığını ifade etmiştir. Bir nevi kendilerinin İtalya ile Anadolu arasındaki irtibatı kurmakta başarılı olduklarını Cemal Paşa'ya anlatmaya çalışmıştır. Ancak Azmi Bey, 1926 yılındaki Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusunda bu durum ile ilgili olarak, Refet Paşa'nın kendisine, daha önce gelmiş olması halinde Azerbaycan'a gönderebileceklerini, ancak şu sıralarda Anadolu'da bulunmasının iyi tesir yaratmayacağını söylediğini ifade etmiştir. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa ile telgraflaşması söz konusu değildir. Bu anlamda bir tezatlık söz konusudur. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Azmi Bey'in Anadolu'ya girmesinden hoşnut olmamalı ki Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı, 22 Aralık 1919 tarihli mektubunda, Azmi Bey'i Anadolu'ya gönderenin kendisinin olmadığını ve O'nun teşebbüslerinin kendisiyle alakalı olmadığını ifade etmek zorunda kalmıştır. Bakınız Talat Paşa, bu mektupta Azmi Bey ile ilgili olarak, şunları yazmıştır: "Azmi Bey'i ben göndermedim... Benle hiçbir ilgisi yoktur. Parası kalmadığından bahisle dâhile giderek bir köşede oturacağından bahsetti. Bende münasip gördüm. Ne yazık ki haber aldığıma göre bu zavallı budala dünyayı velveleye vermiş ve bizim işlerimizi de sekteye uğratmıştır."⁸² Bizim işlerimiz olarak kastedilen husûs, Milli Mücadeleciler ile Talat Paşa'nın Avrupa'da işbirliği içerisinde çalışmasıdır, beraberliğidir. Azmi Bey'in İtalya yetkilileri ile görüşmesi ve müzakereci bir rol üstlenmesi bu işbirliği dışında bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Azmi Bey'in kişisel bir girişimi olarak

⁸¹ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 30.

⁸² Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, s. 199.

adedilen bu teşebbüsün işbirliği içerisinde çalışılması mefkûresini bozmaması arzu edilmiştir. Bu nedenle Talat Paşa, Azmi Bey hakkında böylesine ağır sözler sarf etmiştir.

Azmi Bey'in Anadolu'ya ilk geldiğinde kendisine Refet Paşa'nın, "Mustafa Kemal Paşa'yı görmek isterseniz Sivas'a gidin." sözünden ve Enver Paşa'nın, Azmi Bey'in Anadolu'ya girişi ile ilgili olarak ilk kez bilgi verdiği 1 Aralık 1919 tarihli mektubundan yola çıkarsak Azmi Bey, Eylül-Kasım 1919 tarihleri arasında Anadolu'da kısa bir süreliğine bulunduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu sürenin bir aydan fazla olmadığını düşünüyoruz.

Azmi Bey, yurttan kalması ile ilgili teklifine Refet Paşa'dan olumsuz yanıt alınca Dinar'dan Antalya'ya ve oradan da Rodos üzerinden İtalya'ya geri dönmüştür.⁸³ Böylece, Azmi Bey'in ilk Anadolu'ya girişi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

2.5. İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı ile Teması ve Moskova'ya Hareketi

İtalya ile müzakerelerin belirli bir noktadan öte gidemeyeceğinin anlaşıldığı sırada Enver Paşa ve Talat Paşa, Berlin'de, Bolşeviklerin temsilcilerinden Radek ile tanışma fırsatı bulmuşlardır. Radek ile yapılan görüşmeden sonra Bolşeviklerle işbirliği yapılması konusunda görüşülmüş ve akabinde de Enver Paşa, birkaç başarısız yolculuktan sonra Moskova'ya ulaşmıştır. Moskova'da, İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere aleyhine karşı Bolşevikler ile işbirliği yapma konusunda anlaşmaya varmıştır.⁸⁴ Böylece, firârî ittihatçı liderlerin Bolşevikler ile olan münasebetleri başlamıştır. Azmi Bey ise Anadolu'dan Berlin'e döndükten sonra Bolşevikler ile başlayan süreç ve İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı Programı ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

"Berlin'de bir müddet oturdum. Cemal Paşa Berlin'e gelmişti. Bendeniz yalnız bendeniz değil Cemal Azmi Bey, Bedri Bey ve bendeniz. Bir programdan bahsetti. İslâm İhtilâl İttihâdı Cemiyeti namıyla bir program verdi. Bunu Enver, Cemal ve Talat Paşalar yapmışlar fena değil idi..."⁸⁵

⁸³ Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 86.

⁸⁴ Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, s. 21.

⁸⁵ Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 87-88.

Cemiyetin programından Cemal Paşa vasıtasıyla haberdar olan Azmi Bey, Cemiyetin amacını da şöyle açıklamıştır: “.... Memleketin haricindeki ihtilâl teşkilatını tanzim ederek memlekete hücum eden düşmanlar müştereken tazyik edilecekti...”⁸⁶ Firârî ittihatçılar, memleket haricinde ihtilâl cemiyeti kurarak, memlekete hücum eden düşmanları tazyik altına almayı ve böylece memleketin düşman istilasından kurtulmasını amaçlamışlardır. Ancak Berlin’de çalışma imkânı kalmadığından firârî ittihatçılar, daha rahat çalışabilmek için Moskova’ya hareket etmeye karar vermişlerdir. Azmi Bey, bahsi geçen programın Berlin’de uygulanamayacağı ve Rusya’ya gitmek mecburiyetinde oldukları ile ilgili şunları söylemiştir:

“Berlin’de bu tatbik edilemezdi. Çünkü Berlin’de emin ve rahat değildik. Rusya’ya gitmek lâzım gelir dendi. Bunun saha-i tatbîki Rusya olabilir. Bu fikir etrafında ancak Rusya’da çalışılabilir dediler. Bu bendenizin fikrine muvâfik değildi. Çünkü o zaman Almanya ile Rusya arasında bir nokta-i iltisak (bitişik nokta) yoktu. Polonya’dan geçme imkânı olmamakla beraber şimâlden (kuzey) bahren (deniz yoluyla) de gitmek imkânı yoktu.”⁸⁷

Azmi Bey’in, Almanya ile Rusya arasında kara bağlantısı olmadığından ve yine deniz yolu ile de gitmenin mümkün görülmediğinden bu programın Berlin’de tatbik edilmesini istemiştir. Ancak, Azmi Bey çoğunluğun kararına uyarak Moskova’ya hareket etmiştir. Firârî ittihatçıların Berlin’den Moskova’ya yolculukları pek sıkıntılı geçmiştir. Bu durum ile ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir:

“.... Cemal Paşa, Bedri Bey ile beraber Rus üserası (esirleri) arasında gittiler. Enver Paşa tayyare ile gitmek istiyordu. O da hareket etmiş... kalkmış, muvaffak olamamış, bendeniz İtalya’ya geldim. Kont Sforza’dan rica ettim. Bendenize muâvenet (yardım) etti. Rusya’ya giden üsera arasına karıştım. Sonra Harkof tarihiyle (yoluyla) Moskova’ya gittim... Enver Paşa’nın yolda gelirken düştüğünü, Estonya’da hapis edildiğini öğrendim...”⁸⁸

⁸⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

⁸⁷ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 87-88.

⁸⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

Azmi Bey'in ifade ettiği üzere Enver Paşa, Moskova'ya ulaşmak isterken uçak kazası geçirmiş ve Estonya'da hapsedilmiştir. Enver Paşa'nın Cavid Bey'e yazmış olduğu, 3 Ocak 1920 tarihli mektupta, 31 Aralık 1919 tarihinde uçtuğunu ve tayyarenin düştüğünü⁸⁹ beyan etmesinden anlaşıldığı üzere, firârî ittihatçıların Moskova'ya yolculuğu, 1920'li yılların başından itibaren başlamıştır. Her ne kadar bu sıralarda İngilizler, Enver Paşa nezdinde anlaşma zemini aramışlarsa da sonuç alınamamış ve firârî ittihatçılar Moskova'ya geçmeye devam etmişlerdir.⁹⁰

Moskova'ya ilk olarak Cemal Paşa, Bedri ve Baha Bey, 27 Mayıs 1920 tarihinde varmışlardır. Bu kişiler, burada Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya gönderdiği Halil Paşa ile karşılaşmışlardır. Mustafa Kemal Paşa, Ruslardan silah, cephâne ve para talebinde bulunmuştur. Firârî ittihatçılar, burada Bolşevik yetkililer ile birer birer görüşmüşlerdir. İngiltere'nin amansız bir düşman olduğu ve bu konuda birlikte mesai harcayacaklarını kararlaştırmışlardır. Ayrıca, 9 Haziran 1920 tarihinde, Rus Bolşevik Hükûmeti, Cemal Paşa'nın Afganistan'a, Halil Paşa'nın ise İran'a gitmesine muvafakat eylemiştir. Bunun üzerine Cemal Paşa, 16 Haziran 1920 tarihinde, Bakü'ye hareket etmiştir.⁹¹ Bazı münasebetlerinden sonra ifade ettiği üzere, 12 Temmuz 1920 Pazartesi günü Taşkent'e gitmek üzere Moskova'dan ayrılmıştır.⁹²

Azmi Bey, Moskova'ya ulaşması ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “.... Moskova'ya gittim. Rusya'da Anadolu'dan gelen heyet-i Murahhasa ile görüştüm... Cemal Paşa, Bedri Bey ile Afganistan'a gitmiş. Bendeniz tereddüde düştüm. On gün sonra Enver Paşa Moskova'ya geldi...”⁹³ Enver Paşa'nın Cemal Paşa'ya yazmış

⁸⁹ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 35.

⁹⁰ Enver Paşa, Berlin'den Cemal Paşa'ya yazmış olduğu, 26 Şubat 1920 tarihli mektubunda, bu konu ile ilgili olarak, şunları söylemiştir: “.... İngilizlerle müzakereye vasıta olan zat bu sabah malum İngilizlerin telefonla benimle veya vekilimle behemehâl görüşmek istediğini bildirdi... saniyen İngilizler eski fikirlerini terk ederek ekseriyetini temsil eden milliyetçiler ile beraber çalışmak istediklerini... ben böyle azar azar almak istediklerini bilmek istediğimizi... Bunun üzerine dün Paris'e Llyod George ile görüşmeye gitti. Beş gün sonra cevap verecektir...” Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 30.

⁹¹ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 236-242.

⁹² Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 251.

⁹³ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

olduğu, 20 Ağustos 1920 tarihli mektupta, ayın on beşinde buraya muvasalat ettiğini ifade etmiştir.⁹⁴ O halde Azmi Bey, 5 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'ya ulaşmıştır. Ayrıca, Azmi Bey'in ifade ettiği üzere, kendisi Moskova'ya ulaştığında Cemal Paşa ve Bedri Bey çoktan Moskova'dan ayrılmışlardır.

2.6. Moskova İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının Kuruluşu

5 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'ya ulaşmış olan Azmi Bey, burada Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'dan gönderdiği heyetle karşılaşmıştır.⁹⁵ Akabinde 15 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'ya gelen Enver Paşa ile Berlin'de hazırlanan İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının Programı üzerinde tadilat yapmak için Anadolu Heyeti ile birlikte toplantı düzenlemişlerdir. Bu toplantı ve içeriği ile ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir: “.... (Enver Paşa) gelmiş, Moskova'da görüştük. Programın tatbiki meselesi mevzû-i bahs oldu. Program Almanya'da tanzim edilmişti. Rusya'ya uymuyordu. Mesela orada İngiliz denilmişti. Beride emperyalizm dedik.” Azmi Bey'in hatırladığı üzere toplantıya, Enver Paşa, Seyfi Bey, İbrahim Tali Bey⁹⁶ ve Yusuf Kemal Beyler katılmışlardır. Seyfi Bey toplantı sırasında, Anadolu'nun alakadar olmadığı hiçbir işte bulunmak istemediğini beyan etmesi üzerine, Anadolu'nun programa katılıp katılmaması gündeme gelmiştir.⁹⁷ Bu durumla ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir:

“.... Seyfi Bey teklifte bulundu o teklifi gayet hüsn-i niyetle yapmıştır. Diyordu ki, Anadolu'nun alakadar olmadığı hiçbir şeye girmem ne diyorduk, Anadolu hariçtir onu karıştırmayacağız, Anadolu kendi işleriyle meşgûl oluyor hariçtir. Anadolu'ya yardım etmenin imkânını düşünüyoruz. Seyfi Bey hayır dedi. Başta Anadolu olmazsa ben bu işe girmem diye ısrar etti. Onun ısrarı üzerine Anadolu başta olmak üzere tabiri kondu. Programda bir merkez-i umûmî vardır. Merkezi umûmî bir program mıntıkları ayırıyor. Türkistan bir mıntıka, Hindistan bir mıntıka, yine şimdi Anadolu başta dedik. Hâlbuki Anadolu'da bir mıntıka addedildiği için merkezi umûmîye tâbi' olması lazım gelirdi. Binaenaleyh bu da

⁹⁴ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 39.

⁹⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

⁹⁶ Dr. İbrahim Bey, Mustafa Kemal tarafından Rusya ile olan ilişkileri geliştirmek amacıyla Moskova'ya gönderilmiştir. Büyük Millet Meclisi müşahididir.

⁹⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

olmaz dedik. Hayır, Anadolu'nun dâhil olamadığı bir işte biz bulunmayız dediler. Bu halde kaldı.”⁹⁸

Enver Paşa, Cemal Paşa'ya 20 Ağustos 1920 tarihinde yazmış olduğu mektupta, bu sefer ki Moskova'ya gelmesi ve akabinde ki gelişmeler ile ilgili olarak şunları yazmıştır: “Buraya gelir gelmez Karahan,⁹⁹ Çiçerin vesaire ile görüşüm. Daha müzakerât bitmemiştir. İslâm İhtilâl Cemiyeti teşkilatını meydana getireceğim. Berlin'den de bunların mümessillerini çağırttım... Azmi Bey'i burada buldum. Şimdi ki halde burada bizimle çalışmaktadır...”¹⁰⁰ Enver Paşa, Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'ya Moskova'da, İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdını meydana getirmek için müzakerelere devam ettiğini ve Azmi Bey'in de kendileri ile birlikte çalıştığını ve ilk fırsatta kendisini Afganistan'a göndereceğini ifade etmiştir.

Enver Paşa, 25 Ağustos 1920 tarihinde, Cemal Paşa'ya gönderdiği bir başka mektupta; Karahan, Çiçerin ve Buharin ile görüştüğünü, bunların komünizm rengi olmadan bile yardıma hazır olduklarını ve Müslüman Cemiyet-i İhtilâliyesine pek müsait olduklarını yazmıştır. Ayrıca, Çiçerin ile görüştüğü üzere, Berlin'den Çaviş'i, Mehmet Baş Hempa'yı, Şekip Arslan'ı, Dr. Fuad'ı ve Dr. Nazım'ı davet etmiş ve bunların gelmesi üzerine merkez-i büroyu kurup işe başlayacaklarını ifade etmiştir. Mektubun sonunda da “Bizim Azmi Bey'de buradadır, bizimle çalışmaktadır.” diyerek sözlerine son vermiştir.¹⁰¹ Anlaşıldığı üzere bu sıralarda Azmi Bey, Enver Paşa ile Moskova'da İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdını kurmak için mesai harcamaktadır.

15 Ekim 1920 tarihinde, Moskova'da ek bir protokol yazılmıştır. Bu protokole göre; Anadolu, Kaşgar ve Afganistan olmak üzere üç merkez tayin edilmiştir. Bunlardan başka cemiyetin muhtelif şehirlerde murahhasları oluşturulmuştur. Bunlar şimdiki halde Bakü'de Baha Şakir Bey ve Berlin'de Talat Paşa'dır.¹⁰² Enver Paşa da

⁹⁸ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 88-89.

⁹⁹ Karahan, Bolşevik Hükûmeti Hariciye Komiser Yardımcılığını yapmıştır. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 556.

¹⁰⁰ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 39.

¹⁰¹ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 40.

¹⁰² İbrahim Olgun, “İttihatçılar Kurtuluş Savaşında Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara 1976, s. 1970.

herhangi bir olayda veya askeri bir ihtiyaç halinde “Mümessil-i Umûmîsi” olarak yani “Başkomutan” rütbesi pozisyonunda olacağı kararlaştırılmış,¹⁰³ Mısır Arabistan ve İran gibi yerlere murahhaslar atanması, Mümessil-i Umûmîyeye ait bir vazife olarak tayin edilmiştir.¹⁰⁴

Cemal Paşa, 30 Kasım 1920 tarihli Talat Paşa’ya gönderdiği mektupta, Enver Paşa’nın Moskova’da merkez büroyu kurmak için çağırılmış olduğu Berlin’den Çaviş’in, Mehmet Baş Hempa’nın, Şekip Arslan’ın, Dr. Fuad’ın ve Dr. Nazım’ın Moskova’ya getirilmek istenmesinin yanlış bir karar olduğunu yazmıştır. Bunu en kısa zamanda Enver Paşa’ya bildireceğini ifade etmiştir.¹⁰⁵ 30 Kasım 1920 tarihinden kısa bir süre sonra Moskova’ya geldiği anlaşılan Dr. Fuad Bey; Mısır’a, Şekip Arslan Bey; Suriye’ye, Baş Hempa Bey; Kuzey Afrika’ya, Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa Hindistan’a, Mısırlı Abdülhamid Said Bey; Roma’ya, Küçük Talat Paşa ve Nail Bey; Anadolu’ya temsilci olarak atanmışlardır.¹⁰⁶ Böylece, Moskova’da İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının Merkez Bürosu kurulduğu gibi gerekli görev dağılımları da yapılmıştır. 30 Kasım 1920 tarihinden kısa bir süre sonra kurulduğu anlaşılan Moskova İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının Merkezi Umûmî üyesi olduğunu Azmi Bey, İstiklal Mahkemesi zabıtlarına göre şu ifadeleri ile kabul etmiştir: “Orada Şekip Arslan, Mehmet Baş Hempa, Abdülaziz Cavuş var idi. Bu teşkilatı Enver Paşa yapmıştı. Orası merkezi umûmî idi, ben de aza idim... Yalnız bendeniz aza değildim. Enver Paşa, İbrahim Tali Bey, Seyfi Bey aza idi.”¹⁰⁷

¹⁰³ Zafer Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslâm Kominterni, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı (İttihâd-ı Selâmet-i İslâm)”, *Toplumsal Tarih*, S. 43, Temmuz 1997, s. 48.

¹⁰⁴ Olgun, *İttihatçılar Kurtuluş Savaşında Anadolu’ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı*, s. 1970.

¹⁰⁵ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 262.

¹⁰⁶ Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslâm Kominterni, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı (İttihâd-ı Selâmet-i İslâm)”, s. 48.

¹⁰⁷ İlikan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 95. Zafer Toprak, bu isimlere ilave olarak, Talat Paşa’nın ismini merkez-i umûmî üyeleri arasında vermiştir. Ayrıca Toprak, teşkilatın kuruluş tarihinin saptanmasının kolay olmadığını yazmıştır. Fransız kaynaklarında 1920 Mayıs’ında, Alman yönetiminin göz yummasıyla, Berlin’de Sovyet modeli doğrultusunda bir İttihâdın kurulduğu kaydediliyor. Örgütün Fransızca adı l’union pour la libération del’Islam... İngiliz kaynakları ise, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdının Bolşeviklerin Dışişleri komitesinin şark kolunun Müslüman bölümünce 1919 Ağustosunda resmen kurulduğunu ileri sürmüştür. Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslâm Kominterni, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı (İttihâd-ı Selâmet-i İslâm)”, s. 9.

İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı Reisi Enver Paşa,¹⁰⁸ Cemiyetin kuruluş gayesini, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 26 Ağustos 1920 tarihli mektupta şöyle açıklamıştır: “... İslâm muhitinde teşkilat icrası ile memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadı ile buruya geldim. Sovyet... Erkânı ile görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekât-ı ihtilâliyyeye muavenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir...”¹⁰⁹ Ayrıca, aynı mektubun haşiyeye (kenar yazı) kısmında Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben şunları yazmıştır: “Arzı hürmet eder ve muvaffakiyatınıza dua eyleyerek ellerinizden öperim muhterem Paşam.”¹¹⁰ Cemiyetin kuruluş amacını açıklayan bu mektup ile gerek Enver Paşa ve gerekse Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya Milli Mücadele'ye yardım niyetlerinde olduklarını ve bu uğurda gayret ettiklerini ispat etmeye çalışmışlardır. Ali Fuat Paşa da Cemiyetin kuruluşu ile ilgili olarak Enver Paşa'nın ağzından şu bilgileri vermiştir:

“... Mütarekeden sonra rüfekâmın devamlı çalışmaları, gayretleri ve milletin lâ-yetezelzel (sarsılmaz) azmi neticesinde dâhili ve hârici birçok müşkilâta galebe ederek (galip gelme) Anadolu'da garba ve şarka kendisini tanıttırarak büyük bir millet meclisi ile hükûmeti vücuda gelmiş ve bu sayede Türkiye'nin halâsı yaklaşmıştır... Türkiye'de İslâm ve Türk âlemi tarafından yardım edilmek zarûreti hâsıl olduğuna kanaat getirdik. Bu maksadın temini içinde hariçte çalışmak mecbûriyetini gördük. Bu vaziyeti arkadaşlarım ile ben üzerime aldım. İslâm âleminde bi-zâtihi (kendiliğinden) ve müstakillen (kendi başına) idare olunmak ve buna mâni' emperyalizme karşı mücadele etmek

¹⁰⁸ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 556.

¹⁰⁹ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, İstanbul 1967, s. 21. Mustafa Kemal Paşa, 4 Ekim 1920 tarihinde yazdığı cevabî mektupta, “Binaenaleyh memâlik-i İslâmiye'de tebârüz eden harekât-ı milliyeyi bir teşkilat-ı mahsusaya raptetmek suretiyle tensik ve tevhid emrindeki tasavvurat ve tesebbüsât dava-yı millimizin galebe-i kat'iyesi nokta-i nazarından ezher cihet müfit ve sâyân-ı sükrandır” demek suretiyle bu hareketi olumlu karşıladığını bildirmiştir. Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s. 36. Cemal Paşa, Moskova'da bir İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı merkez bürosu vücuda getirilmesine lüzum görmemiştir. Hatta böyle bir teşebbüsü zararlı bir hareket olarak telakki etmiştir. Kendisi nasıl Hint ihtilâlcisi oldu ise Enver Paşa'nın da İran ihtilâlcisi olmasını 30 Kasım 1920 tarihinde Talat Paşa'ya yazmıştır. Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 255.

¹¹⁰ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 46.

üzere Avrupa'nın ve Asya'nın muhtelif merkezlerinde şubeleri bulunan bir İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdını kurdum."¹¹¹

Enver Paşa ve Azmi Bey'in de içinde bulunduğu firârî ittihatçılar tarafından hazırlanan cemiyet programının 13. maddesinde, "Cemiyetin maksadına hizmet edecek her fert kabul olunur. Efrâd arasında mevkî ve itibar farkı yoktur." denilmiştir. Programın sonuna bir de yemin sureti eklenmiştir. Ayrıca, Azmi Bey gibi cemiyet üyeleri ayda iki bin üç bin civarında maaş almışlardır.¹¹²

Sonuç olarak, Azmi Bey Anadolu'ya ilk başarısız girişimden sonra Berlin'e döndüğünde Cemal Paşa tarafından kendisine bir programdan bahsedilmesiyle 1919 yılının sonlarına doğru İslâm İhtilâli Cemiyeti İttihâdından haberdar olmuştur. Böylece Cemiyetin gayesi uğrunda çalışmak üzere diğer ittihatçılar gibi Moskova'ya hareket etmiştir. Azmi Bey, Moskova'ya 5 Ağustos 1920 tarihinde gelmiş ve burada Moskova İslâm İhtilâli Cemiyeti İttihâdının inşasında yer alarak Cemiyetin Merkez-i Umûmî üyeliğini yapmıştır.

2.7. Bakü Şark İslâm Kongresi'ne Katılımı

Moskova'da bulunan firârî ittihatçılara Bolşevikler, İslâm Dünyası ile çalışmak istediklerini ve her türlü yardımı yapacaklarını vaat etmişlerdir. Bu sırada Enver Paşa, Lenin dışında Bolşevik Hükûmetinin önemli devlet adamları ile görüşüp desteklerini almayı başarmıştır.¹¹³

Bolşevikler, Enver Paşa'nın ekibi ile birlikte Üçüncü Komünist Enternasyonal tarafından Bakü'de tertiplenen Şark Milletleri Kurultayı'na katılmasını istemiştir. Bu durum ile ilgili olarak, Azmi Bey, şunları söylemiştir: "... Biz Moskova'da iken... Ruslar dediler ki biz Bakü'de bir Şark Kongresi yapıyoruz sizin de iştirakiniz lazımdır. Bunun üzerine Enver Paşa, ben, Seyfi bey, İbrahim Tali Bey hep birlikte Bakü'ye geldik."¹¹⁴ Enver Paşa, Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta ise Kongre'ye

¹¹¹ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, (Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), Ankara 1982, s. 233.

¹¹² Olgun, *İttihatçılar Kurtuluş Savaşında Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı*, s. 1969.

¹¹³ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 139.

¹¹⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

hareketleri ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “26 Ağustos 1920 tarihinde dahi Zinoviyef ve Radek ile beraber husûsi bir trenle beraberimde Azmi Bey ve İbrahim Beyler olduğu halde Bakü’ye gittik. Bakü’de teşekkül eden Şark Kongresi’nde bulundum.”¹¹⁵ O sırada Bakü’de bulunan Nail Bey ise firârî ittihatçıların Bakü’ye gelmesiyle ilgili olarak şunları söylemiştir:

“.... Sonra Baha Şakir Bey geldi. Ondan sonra Enver Paşa, İbrahim Tali Bey, Azmi Bey üçü geldiler. Enver Paşa geldiği vakit bizi söylemişler. Zaten başka bir yer yok tahkik etmişler. Oturulacak bir yer değilmiş. Yemek yokmuş, kalkmış bize gelmişler. Geldiği zaman bakmış ben varım, merkezi umûmî azasından Baha Şakir filan var.”¹¹⁶

İbrahim Tali Bey, Azmi Bey ile Bakü’ye giden Enver Paşa, Şark Kongresi’nin toplanma amacı ile ilgili şunları söylemiştir: “.... Birkaç güne kadar Bakü’de vâki’ olacak İslâm Konferansı’na gidiyorum. Bu kongrede vaktiyle üçüncü enternasyonalin ikinci kongresinde kabul edilen komünist olmasalar bile ihtilâli bir sıfatı haiz harekâta muavenet kararı teyit olunacak ve Müslüman harekâtı hakkında iyi kararlar verilecek...”¹¹⁷ Enver Paşa ve Azmi Bey gibi diğer Cemiyet üyeleri, Kongre’nin Müslüman harekâtı hakkında iyi kararlar alacağını temenni etmişlerdir. Böyle bir umutla Kongre’ye katılmışlardır.

Bakü Şark İslâm Kongresi, 1-8 Eylül 1920 tarihleri arasında, 1891 kişinin katılımıyla yapılmıştır. Katılımcıların çoğunluğunu 235 kişi ile Anadolu’dan gelenler oluşturmuşlardır.¹¹⁸ Enver Paşa ile Azmi Bey, Bolşevikler tarafından kendilerine verilen birer kâğıt ile Moskova İslâm İhtilâli Cemiyeti İttihâdı adına katılmışlardır.¹¹⁹ Kongre’ye, Kâzım Karabekir Paşa tarafından merkezin izni ile Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden birer heyet katılmıştır. Meşrûtiyet Devrinin İstanbul aydınlarından ve İttihâd ve Terakkî Fırkasına muhalif yazarlardan Mustafa Suphi ve bazı arkadaşları da Kongre’ye Türkiye Komünist Partisini temsilen katılmışlardır. Kongre’de, Enver

¹¹⁵ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 40; Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, s. 539.

¹¹⁶ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 398.

¹¹⁷ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 41.

¹¹⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, C. I-II, 11.bs., İstanbul 2007, s. 315.

¹¹⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926

Paşa ve İbrahim Tali Bey birer konuşma dahi yapmıştır.¹²⁰ Enver Paşa'nın nutku sırasında Türk komünistleri, "Kurultaya değil halk mahkemesine!"¹²¹ diye tepki göstermişlerdir.¹²² Kongre sırasında bu tarz olumsuz bir gelişme yaşanmışsa da Bolşevik Rusya, genel olarak Enver Paşa'nın Bakü'deki faaliyetlerini takdirle karşılamıştır.¹²³ Kongre sırasında Azmi Bey, ne bir rey kullanmış ne de herhangi bir girişime teşebbüs etmiştir. Kendi ifadesiyle sadece iştirak etmekle yetinmiştir.¹²⁴ Edward Hallet Carr'ın, Doğu Milletleri'nin Batı emperyalizmine karşı Sovyet önderliğinde giriştikleri haçlı seferinin başlangıcı olarak tanımladığı¹²⁵ Kongre'nin sonunda Enver Paşa, Zinovyef Heyeti ile Bakü'den ayrılarak Moskova'ya geri dönmüştür.¹²⁶

Şark Kongresi süresince firârî ittihatçılar aynı yerde bulduklarından birkaç kez kendi aralarında toplanma fırsatı bulmuşlardır. Bu toplantılar daha sonra birer kongre olarak dahi addedildiği olmuştur. Firârî ittihatçılar, Bakü'deki bu toplantılarda bir program hazırlamışlar ve bu programın isminin, Halk Şuralar Programı mı yoksa İttihâd ve Terakkî Programı mı olduğu üzerinde uzun uzadıya tartışmışlardır. Bu toplantılara Azmi Bey'in ifade ettiği üzere, Küçük Talat Paşa, Bahaeddin Şakir, Enver Paşa, Nail Bey ve Halil Paşa katılmışlardır.¹²⁷ Küçük Talat Paşa, Bakü'de kendi aralarında yapmış oldukları toplantıda gündeme gelen Halk Şuralar Programı mı yoksa İttihâd ve Terakkî Programı mı tartışması ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

"Moskova'da iken Bedri, Nazım Beylerle Enver ve Halil Paşa toplanmışlar. Bedri Bey tarafından bir Halk Şûralar Programı hazırlamışlar ve bir beyanname

¹²⁰ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 543.

¹²¹ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 544. Enver Paşa'nın kurultaydaki açıklamasının Rusçadan çevrilen tam metni için Türkaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 1, s. 48.

¹²² Enver Paşa Moskova'da Rıza Nur ile yaptığı görüşmede şunları söylemiştir: "Ben Ruslara komünist görünüyorum. Yalan. İçim başka." Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım 1 Rıza Nur Kendini Anlatıyor*, s. 161.

¹²³ Eyicil, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Dr. Nazım Bey*, s. 186. TBMM Arşivi, Dosya No.: 239/31, Defter Nu: 8, s. 28.

¹²⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 90.

¹²⁵ E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923)*, (çev. Orhan Suda), C. 1, s. 299.

¹²⁶ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 549.

¹²⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

tanzim etmişler. Ben de imza ettim ve Moskova'dan gelirken Rusya'daki vaziyet dolayısıyla Türkiye'de Şûralar idaresine karşı hâsıl olan adem-i hoşnudiden (hoşnutsuzluk) bu fırkanın ismini İttihâd ve Terakkîye tebdil (değiştirme) etmişler. Biz bunun üzerinde münâkaşa ettik. Ben Bedri Bey'in şûralar esâsına göre hazırladığı programa verdiği ismin muvâfık olduğunu, İttihâd ve Terakkî tesmiye (isimlendirme) edilmemesini ileri sürdüm.¹²⁸

Küçük Talat Paşa, Moskova'da hazırlanan Halk Şurular Programı'nın Türkiye tarafından hoşnut karşılanmayacağından isminin İttihâd ve Terakkî Programı'na çevrilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Buna karşın Azmi Bey ile Enver Paşa, programın isminin İttihâd ve Terakkî olarak değiştirilmesini istemişlerdir. Azmi Bey, Küçük Talat Paşa'nın, Halk Şurular Programı ısrarı ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Bendeniz Talat'ı fikirlerinde ve faaliyetlerinde biraz tereddütlü gördüm. Çünkü Bolşevikler ile çok düşmüş kalkmış. Bir gün Enver Paşa'nın yanından oturmakta iken bir şeyler yazıyordu. Kendisinin bir program yazmakta olduğunu gördüm. Nedir dedim? Halk Şûralar Fırkası Programı'nı yazıyorum dedi. Enver Paşa da orada idi. Enver Paşa, bu Halk Şûralar Fırkası değil İttihâd ve Terakkî olur dedi.¹²⁹

Görüldüğü üzere, Enver Paşa ve Azmi Bey daha çok İttihâd ve Terakkî ismi üzerinde ısrar etmişlerdir. Ancak, bazı mektuplardan anlaşıldığı üzere, Enver Paşa, Halk Şurular Programı veya Halk Şurular Fırkası isimlerini, daha sonra ifadelerinde birkaç kez telaffuz ettiği görülmektedir. Örneğin, 17 Temmuz 1921 tarihinde Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta, Bakü'de Halk Şurular Fırkası programını halkı aydınlatmak için yazdıklarını ve bunu Mustafa

¹²⁸ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 22. Küçük Talat ve Nail Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya 1920 yılında bir rapor sunmuşlardır. Raporunda, Türkiye'nin Komünistliği kabul etmesi ve Türkiye'de sınıf temeline dayalı bir hükümet kurulması uygun görülmemiştir. Ancak Türkiye'de bir Sovyet idaresi kurulacaksa da bunun Sovyetlerin güvendiği Mustafa Suphi ve partisi (TKP) aracılığı ile yapılacağı açık olduğunu ifade etmişlerdir. Bu yüzden Sovyet yardımı için gerekenleri yaparken aynı zamanda Türkiye'de bir sol hareket meydana getirilmeli ve böylece sosyalizm âlemine karşı cephe alınabilmelidir. Özge Unsur, Şefik Hüsnü Değmer, *Türkiye Sol Harekete İçindeki Yeri ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 22.

¹²⁹ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 90.

Kemal Paşa'nın da iyi bildiğini yazmıştır.¹³⁰ Görülüyor ki Azmi Bey, "Halk Şuralar" isminin "Bolşevikleşmek" anlamına geldiğinden bu isme karşı çıkmış, bunun yerine ve İttihâd ve Terakkî isminde ısrar etmiştir. Buna karşın Küçük Talat Paşa ve Bedri Bey gibi diğer firârî ittihatçılar, Bolşevikleşme arzularından "Halk Şuralar" isminde ısrar etmişleridir.

Bolşevik olmaksızın, Sovyetler ile işbirliğine giden İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı merkezi umûmî üyesi Azmi Bey, Bakü faaliyetlerinden sonra faaliyet alanı olarak görevlendirildiği Türkistan'a geçmek için Afganistan'a gitmek üzere Moskova'ya giderek hazırlıklara başlamıştır.¹³¹

2.8. Azmi Bey'in Afganistan'a Gidişi ve Türkistan Serüveni

Azmi Bey ile beraber Moskova'ya dönen Enver Paşa, Moskova'dan Berlin'e hareket etmiş ve İsviçre ile İtalya'da İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının şubelerini kurmaya çalışırken¹³² Moskova'da kalan Azmi Bey ise Cemal Paşa'nın daha önceden gittiği Afganistan'a hareket etmiştir. Azmi Bey, Afganistan'a gidiş süreci ile ilgili şunları söylemiştir:

".... Bir gün altında Sami imzası olan bir mektup aldık. Askerim mevkufum beni kurtarınız diyordu. Teşebbüs ettik kurtuldu. Sonra geldi gördük bu Çerkez Sami'dir. Rusya dâhilinde bir istasyondan geldi görüştük. Türkistan-ı Çini'ye gitmiş, orada tetkikat yapmış bize anlattı. Biz de orda faaliyette bulunmaya karar verdik. Çünkü Rusya'da muvaffak olamıyorduk. Orada yapacağımız faaliyetler hakkında temasta bulunmak üzere Afganistan'a gittim..."¹³³

Aslına bakılırsa Enver Paşa, Azmi Bey'i daha önceden Afganistan'a göndermek istemiştir. Bu durumu Cemal Paşa'ya yazmış olduğu mektupta da dile getirmiştir.¹³⁴ Ancak, Bakü Şark İslâm Kongresi'nin araya girmesi, Azmi Bey'in Afganistan'a gitmesini geciktirmiştir. Kongre bittikten sonra da Azmi Bey'i, Afganistan'a gönderdiğini Cemal Paşa'ya yazmış olduğu mektupta şu sözler ile ifade etmiştir:

¹³⁰ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 95.

¹³¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926; İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 91.

¹³² Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 551.

¹³³ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹³⁴ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 39.

“Azmi Bey dahi sizinle görüşerek avdet etmek üzere oraya gönderildiğinden husûsât-ı umûmîye hakkında kendisinden ma'lûmat alırsınız.”¹³⁵ Moskova ve Bakü’de yapılan çalışmalar hakkında Azmi Bey’in kendisinden ma'lûmat telkininde bulunduğu Cemal Paşa, Türkistan-ı Çini hakkında araştırmalar yapmış ve bu bölgenin Cemiyet tarafından çalışılması gereken bir coğrafya olduğuna inanmıştır. Bu doğrultuda Cemal Paşa da Küçük Talat Paşa’dan rica ve davette dahi bulunmuştur. Ancak Küçük Talat Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi lazım geldiğinden O’nun yerine Azmi Bey’in gönderilmesi söz konusu olmuştur. Küçük Talat Paşa, Cemal Paşa’nın davetini cevapladığı, 8 Eylül 1920 tarihli mektubunda, Azmi Bey’in oraya hareket edeceğini bildirerek durumu izah etmiştir.¹³⁶ Bu noktadan hareketle Azmi Bey, Türkistan’da, İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının icrası için Hint ihtilâlcisi Cemal Paşa’dan Türkistan’da yapılacak faaliyetler hakkında bilgi almak maksadıyla Afganistan’a yola çıkmıştır. Azmi Bey’in Afganistan’a gelmek için yola çıktığı haberini alması üzerine Cemal Paşa, gelen bu kişinin hangi Azmi Bey olduğu ve kim adına hareket ettiği noktasında şüpheye düşmüştür. Bu durumu, Cemal Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’ya 29 Eylül 1920 tarihli gönderdiği mektupta açıkça görebilmekteyiz. Hem bu şüphe ile ilgili hem de Azmi Bey’in Moskova’dan Kabil yolculuğu ile ilgili olarak bu mektupta şunları yazmıştır:

“.... Dün buraya Moskova’dan bir telgraf geldi. Telgraf, Moskova Afganistan Konsolosluğundan... Konsolos diyor ki: ‘Türk murahhası Azmi Bey beş refiki ile beraber Kuşka tarikiyle Kabil’e gelmek üzere Moskova’dan hareket etmiştir. Kendisinin müreffehen seyahatinin teminini rica ederim.’ Bu Azmi Bey kimdir? Nereden gönderiliyor? Vazîfesi nedir? Anlaşılmıyor. Ben zannediyorum ki, Beyrut Vali-i Sabıkı Azmi Bey olsa gerek. Acaba sizin tarafınızdan mı geliyor, yoksa benim buraya geldiğimi haber alarak bana iltihak etmek üzere kendi teşebbüsü şahsisi ile mi geliyor? Buraları anlaşılamıyor. Türkiye’de buralara gönderilecek üç Azmi Bey var. Beyrut Valisi Azmi Bey’den maadası (başkası) böyle uzun seyahati deruhte edebilecek halde olmasa gerek...”¹³⁷

¹³⁵ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 42.

¹³⁶ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 334.

¹³⁷ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 361.

Anlaşıldığı üzere Azmi Bey, 29 Eylül 1920 tarihinden önce beş kişilik bir heyetle Kabil'e hareket etmiştir. Enver Paşa ile Küçük Talat Paşa, daha önceden oraya Azmi Bey'in gönderileceği bildirilmişse de Cemal Paşa, Moskova Afganistan Konsolosluğunun "Türk Murahhası" ifadesinden, gelen bu heyetin Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderildiğine dair şüpheye düşmüştür. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa'ya mektup yazarak durumu açıklığa kavuşturmak istemiştir.

Cemal Paşa'nın Talat Paşa'ya yazmış olduğu, 30 Ekim 1920 tarihli mektubun müsveddesinin sonunda geçen, "Bedri, ben ve Azmi, arz-ı hürmet eder ve gözlerinizi..."¹³⁸ ifadesinden anlaşıldığı üzere Azmi Bey, 30 Ekim 1920 tarihi itibarı ile Kabil'de bulunmaktadır. O halde Azmi Bey, 29 Eylül 1920 tarihinden hemen önce Moskova'dan Kabil'e hareket etmiş ve 30 Ekim 1920 tarihinden önce de Kabil'e ulaşmayı başarmıştır.

Türkmenistan topraklarında, Bolşevik idaresinin bahsettiği imkân ve suhuletten istifade ederek Azmi Bey ve ekibi, Cemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda, ilmi ve sanayi olarak, Türkmenistan halkının medeni milletler arasına çıkarılması için sekiz ay kadar gayretle çalışmıştır. Ancak, daha sonra Bolşeviklerin Enver Paşa'dan desteğini çekeceğini öğrenmesi üzerine Azmi Bey, Anadolu'ya geçmeye karar vermiştir. Bu durum ile ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir:

".... Bendenizin bu azimetim avdetim sekiz ay sürdü. Avdetimde buradan Afganistan'a bir murahhas gönderilmişti. Yüzbaşı Abdurrahman Bey¹³⁹ kendisiyle Afganistan hududunda görüştük. Bana dedi ki, Ruslar Türkistan-ı Çini'de evvelce çalışmak husûsunda bize müsait görünürken sonra vazgeçmişler. Bu itibarla Enver Paşa'nın Rusya'da kalmasına imkân yoktur dedi. Bendenizde tereddüt ettim. Enver Paşa belki Rusya'dan gitmiş olabilirdi. Memlekete gelmek üzere, Bakü'ye gittim. Orada ikinci heyet-i murahassaya tesadüf ettim. Yusuf Kemal Bey riyâsetinde idi. Onlardan yahut Memduh

¹³⁸ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 257.

¹³⁹ Abdurrahman Bey, Kabil'e Ankara mümessili olarak gönderilmiştir. Kabil'de bulunan Cemal Paşa, Abdurrahman Bey'in özde iyi adam olsa da Afgan olması hasebiyle Anadolu ruhunu yani Türklük ruhunu iyi temsil edemediğini ve bu zatın yerine Ankara'nın mümessili olarak Bedri Bey'in tayin edilmesini Mustafa Kemal Paşa'dan rica etmiştir. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 371.

Şevket Bey'den Enver Paşa'nın Rusya'da olduğunu öğrendim. Bendeniz memlekete dönmek kararını vermişim...¹⁴⁰

Moskova'da bulunan Enver Paşa'nın sürekli olarak Bolşevik olmadığından, İtilâf Devletlerini karşı olma açısından Ruslarla birlik olduğundan bahsetmesi, Bolşevikler ile Enver Paşa'nın ilişkilerinin zayıflamasına neden olmuştur. Enver Paşa'nın Rusya'da otuz beş milyon Müslüman topluluk olduğunu ve Rusların Kırım ve Tatar ülkelerinde zulmettiğini açıktan açığa ifade etmesi ayrıca, Türkistan ve Türkmenistan'da Türkçülük politikasının uygulanması, Bolşevikler için bir tehdit unsuru oluşturmuştur. Bu nedenle Enver Paşa'nın Moskova'dan tamamen ayrılması gündeme gelmiştir.¹⁴¹ Ankara Hükûmetinin Kabil'e gönderdiği temsilcisi Yüzbaşı Abdurrahman Bey ile Azmi Bey'in Afgan hududunda görüştüğü mesele bundan ibaret olmuştur. Anlaşıldığı üzere Bolşevikler, Türkistan'da firârî ittihatçıların teşkilatlarını desteklemekten vazgeçmişlerdir. Bolşeviklerin Türkistan desteğinden vazgeçmeleri ve Enver Paşa'nın Rusya tarafından tehdit olarak algılanmaya başlaması üzerine Azmi Bey, Moskova'ya gitmek yerine, Bakü'ye gitmeyi tercih etmiştir. Orada Yusuf Kemal Bey başkanlığında Ankara Murahhas Heyetine rastlamıştır. Buradayken Anadolu'ya gitme kararı almıştır.

2.9. Azmi Bey'in İkinci Defa Yurda Dönüş Girişimi

Enver Paşa, Moskova'dan Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu 30 Mart 1921 tarihli mektupta, Azmi'nin Taşkent'e geldiğini, oradan da Bakü'ye hareket ettiğini haber aldığını ancak sonrasının bilmediğini ve kendisini dört gözle beklediklerini ifade etmiştir.¹⁴² Yine Enver Paşa, Moskova'dan Cemal Paşa'ya gönderdiği 15 Nisan 1921 tarihli mektupta, Azmi Bey'in Abdülvehap ile Bakü'ye geldiğini ve Azmi Bey'in ailesi işini görüşmek üzere oradan memlekete hareket ettiğini kendisine yazdığını ifade etmiştir. Ayrıca, Azmi Bey'in aile işini hallettikten sonra her tarafta çalışmak üzere teşkilatın emrine âmâde olacağını söylemiştir.¹⁴³ Memduh Şevket Bey, Bakü'den göndermiş olduğu, 12 Mayıs 1921 tarihli mektupta, Azmi Bey'in on beş,

¹⁴⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹⁴¹ Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, s. 26-27.

¹⁴² Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 68.

¹⁴³ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 71.

yirmi gün kadar kendisinde misafir kaldıktan sonra yaklaşık olarak yirmi beş gün evvel kadar Kars'a hareket ettiğini, Tiflis'e ulaştığında kendisinden bir mektup aldığını, sonra da Kars'a ulaştığını öğrendiğini ancak sonrasında akıbeti hakkında bilgisi olmadığını yazmıştır.¹⁴⁴ Anlaşıldığı üzere Azmi Bey, Mart ayının sonlarında veya Nisan ayının başlarında Abdülvehap Bey ile birlikte Bakü'ye gelmişlerdir. Bakü'de, Memduh Şevket Bey'in evinde kalmışlardır. Azmi Bey, Bakü'den Enver Paşa'ya, Anadolu'ya geçeceğini bildirmiş ve 15 Nisan 1921 tarihinden birkaç gün önce de Bakü'den Kars'a gitmek üzere hareket etmiştir. 12 Mayıs 1921 tarihinden önce de Kars'a ulaşmayı başarmıştır. Kars'a ulaşmayı başaran Azmi Bey, 1919 yılındaki Antalya üzerinden Anadolu'ya girme teşebbüsünden sonra bu seferde¹⁴⁵ Mayıs 1921 tarihinde, Kars üzerinden Anadolu'ya girmek istemiştir.

Seyfi Bey ve İbrahim Tali Beyler ile Kars'a gelen Azmi Bey, burada Kâzım Karabekir Paşa ile karşılaşmıştır. Azmi Bey, Kâzım Karabekir ile karşılaşması ve yurda girmek istemesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Afganistan'dan avdetten sonra Kars'a gittim, hastalandım. Kâzım Karabekir Paşa yanıma geldi ricâl-i sâbıkanın, memlekete avdetlerini men' eden bir karar olduğunu,¹⁴⁶ benim bu meyânda dâhil olup olmadığını (merkeze) sorduğunu söyledi. Cevap geldi, bende dâhil imişim.”¹⁴⁷ Kâzım Karabekir Paşa, Ankara Hükûmetinden Azmi Bey'in rical-i sabıkadan olup olmadığını sormuş ve 24 Mayıs 1921 tarihinde aldığı cevapta, Azmi Bey'in de dâhil olduğunu öğrenmiştir.¹⁴⁸ Bunun üzerine Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekmiş ve telgrafta şunları yazmıştır: “Çok dolaştım bî-tamam

¹⁴⁴ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 323.

¹⁴⁵ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 276.

¹⁴⁶ 17 Mayıs 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği bir telgrafta, Enver Paşa ve rüfekasına (arkadaşları) karşı bulunduğu bölgede tedbirler almasını istemiştir. Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, s. 132. 1920'li yılların sonlarından itibaren Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir gerginlik başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'nın dâhile girip ikilik çıkarmasına yönelik karşı tedbirler almıştır. Enver Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerini hariçteki çalışmalarından tasfiye etmeye çalıştığını düşünmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'nın Rusların yardımı ile kurmuş olduğu cemiyetin şubelerini Anadolu'da açmasına izin vermemiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu şubelerin, Anadolu'da birliğe gereksinim duyulan bir sırada ikilik çıkaracağı ve ayrılıkçı fikirler oluşturacağını tasavvur etmiştir. Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, s. 24.

¹⁴⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 89-91.

¹⁴⁸ Uğur Üçüncü, *Milli Mücadele Dönemi'nde Trabzon'da İttihatçılık*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Necmettin Alkan), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 84-85.

uzak yerlerde perişan kaldım parasızım memlekete duhûlümde mahzur varsa, i'timât buyrulmazsa Sarıkamış'ta kalayım.”¹⁴⁹ Memduh Şevket Bey de Cemal Paşa'ya gönderdiği 8 Haziran 1921 tarihli mektubunda şunları yazmıştır: “Hala Sarıkamış'ta bulunan Azmi Beyefendi'den aldığım mektupta ise (ricâl-i sâbıkadan oldukları) kaydıyla memlekete duhûllerine müsaade olunmadığını ve Ankara ile muhâberatın devam ettiğini bendenize yazıyor ve sağ buldukça memlekette kalacaklarını da ilave ediyorlar.”¹⁵⁰ Ancak, Mustafa Kemal Paşa Azmi Bey'in Sarıkamış'ta kalmasına müsaade etmemiş ve cevabında şunları yazmıştır: “Memleketin siyaset-i dâhiliye ve hariciyesi henüz avdetinize müsait değildir.”¹⁵¹ Azmi Bey, Anadolu'ya geçmek için her nedense Enver Paşa'ya bahsetmiş olduğu aile işleri ile ilgili meseleyi Mustafa Kemal Paşa'ya açmaktan imtina etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'dan müsaade isterken hasta ve parasız olduğunu öne sürmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Azmi Bey'in Küçük Talat Paşa ve Halil Paşalar gibi Anadolu'da İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının veya Halk Şurular Fırkasının şubelerini kurmak için geldiğini düşünmüş ve bu nedenle yurttan kalmasına müsaade etmemiştir.

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın olumsuz cevabı üzerine Azmi Bey'den yurdu terk etmesini istemiştir. Bununla ilgili olarak Azmi Bey, yıllar sonra Ankara İstiklal Mahkemesinde şunları söylemiştir: “(Kâzım Karabekir için) Tanışmam dedim. Selamlaşmadım demedim. Sarıkamış'tan bendenizi gönderirken doğru işler yapmışlar.”¹⁵² Kâzım Karabekir Paşa'nın Azmi Bey'i Sarıkamış'tan çıkarması ile ilgili olarak Tahsin Bey de şunları söylemiştir:

“.... Erzurum'dan Sarıkamış'tan lakırdı açıldı. Buyurdular ki; Azmi Bey, Sarıkamış'a gelmişti. Dışarıya çıkarıldı, dışarıya ben çıkardım zannıyla ötede beride laf söylüyormuş. Bu kanaati doğru değildir. Ben çıkarmadım. Hükûmet emretti... bu suretle müreffehen (rahatça) çıktı dediler. Bu kanaati tashih (düzeltme) edin ve gördüğünüzde tashih edin dediler...”¹⁵³

¹⁴⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 89-91.

¹⁵⁰ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 331.

¹⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 89-91.

¹⁵² İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 103.

¹⁵³ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 388.

Kâzım Karabekir Paşa, Azmi Bey'in Sarıkamış'tan çıkarılması ile ilgili olarak kendi aleyhinde söylenen lakırdılardan rahatsız olmuş ve Tahsin Bey ile görüşerek, mevcut durumu izah etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, bu durumun da düzeltilmesi gereğini istemiştir.

Netice olarak Azmi Bey, Ankara Hükûmetinin emri ile Sarıkamış'tan çıkarılmıştır. Hükûmet emrini ise Kâzım Karabekir Paşa icra etmiştir. Bu nedenle Azmi Bey, Sarıkamış'tan kendisini çıkarmanın Kâzım Karabekir olduğunu söylemiştir. Böylelikle Azmi Bey'in firârî döneminde ikinci defa yurda dönüş çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Azmi Bey, Kars'tan geri dönerek Berlin'e geçmiştir.¹⁵⁴

2.10. Batum Kongresi ve Sonrasında Azmi Bey'in Durumu

Azmi Bey Berlin'e döndüğü vakit, İslâm Cemiyeti Merkezi Umûmîsini ve Afganistan'dan dönen Cemal Paşa'yı orada bulmuştur. Bu sırada Azmi Bey, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmek üzere Batum'a hareket ettiği haberini almıştır. Bunun üzerine Cemal Paşa ile Azmi Bey, Enver Paşa'nın Moskova'dan Batum'a inmesine engel olmak istemişler ve kendisini Berlin'e davet etmişlerdir. Bu durum ile ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir: “Bendeniz Berlin'e gittiğim zaman İslâm Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi orada idi. O zaman Cemal Paşa Afganistan'dan gelmiş Berlin'e gitmişti. Maiyetinde bulunan bir Afganlı zabıtı vardı. Onu gönderdi. Katiiyen gitme, buraya gel dedi.”¹⁵⁵ Ancak Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın işlerine karışmama fikrinden vazgeçerek sınıra yakın Batum'a hareket etmiştir.¹⁵⁶ Özellikle Enver Paşa cephesinde, Anadolu'da şubelerinin açılmasına izin verilmemesi, üstelik Azmi Bey, Halil Paşa ile Küçük Talat Paşa'nın Anadolu'dan çıkarılması ve Türk Ordusu'ndaki kendisine bağlı komutanların mevkîlerden uzaklaştırılması, Mustafa Kemal Paşa'nın işlerine karışmama fikrinden dönmesine neden olmuştur.¹⁵⁷ Bu gibi

¹⁵⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 89-91.

¹⁵⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹⁵⁶ Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, s. 26. Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa'nın 1920 Aralık ayından itibaren, Türk sınırına gelmeye karar verdiğini yazmıştır. Enver Paşa'nın her türlü hareketlerinin Ankara Hükûmeti tarafından takip edildiğine dair daha geniş bilgi için bkz. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 571.

¹⁵⁷ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya gönderilen 29 Haziran 1921 tarihli mektupta, Küçük Talat ve Halil Paşa'nın Anadolu'dan çıkarılmasını değerlendirmiştir. Mektupla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 83.

nedenlerle Enver Paşa yanına Dr. Nazım Bey'i alarak Türk sınırındaki Batum'a hareket etmiştir.¹⁵⁸ Enver Paşa'nın Batum'a inmesi ile ilgili olarak Azmi Bey şunları söylemiştir: "Berlin'e gittiğim vakit Enver Paşa'dan mektup aldım. Moskova'yı terk ediyorum. Cenûba (Türkiye sınırına) gidiyorum. Bu da memlekete yakın olmak içindir."¹⁵⁹

Enver Paşa, Batum'da 6-7 kişilik bir grupla Türkiye Halk Şurular Fırkası Kongresi'ni¹⁶⁰ Eylül 1921 tarihinde düzenlemiştir.¹⁶¹ Kongre'ye, Enver Paşa'nın yanı sıra Küçük Talat, Dr. Nazım, Halil Paşa,¹⁶² Lazistan Mebûsu Hacı Mehmet ve Hacı Sami'de Kongre'ye katılmışlardır.¹⁶³ Kongre sonrasında, 85 maddelik bir program hazırlanmıştır. Enver Paşa, bu programı uygulamak için Anadolu'ya geçmeyi ve halk ve orduyu etrafında toplamayı amaçlamıştır. Küçük Talat Paşa, artık insaf ve merhamet olmadığını beyan etmiştir. Akabinde Enver Paşa, programın bir nüshasını da Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisliğine göndermiştir. Bundan sonra da Batum'dan Anadolu'ya geçmek zaman kollamaya başlamışlardır.¹⁶⁴ Dr. Nazım da Moskova'da kurulan İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı Türkiye'deki şubesinin İttihâd ve Terakkî Cemiyeti olduğunun kabul ve ilan edildiğini ve bu Cemiyetin merkezinin Batum'da oluşturulduğunun altını çizmiştir.¹⁶⁵ Kemalistler ise Enver Paşa ve arkadaşlarının Batum'da icra ettiği Kongre'yi Anadolu'daki milli iradeyi ortadan kaldırmak için bir teşebbüs olarak telakkî etmişlerdir.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 556.

¹⁵⁹ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 94. Enver Paşa, Türk sınırına yakın olmak için amcasının bulunduğu Batum şehrini tercih etmiştir. Yalnız Enver Paşa, Batum'da bulunduğu sırada, şehirde Ermeni komitacıların bolca bulunmasından kendini açığa vurmadan gizlice hareket etmek zorunda kalmıştır. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 572.

¹⁶⁰ Enver Paşa, Moskova'dan 17 Temmuz 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta, Halk Şurular Fırkası programının esasının o zaman Bakü'de halkı aydınlatmak üzere yazılmış olduğunu pekâlâ bildiğini yazmıştır. Ayrıca kendisi hakkında Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde kendi aleyhine yazılan makalelerin gerçeği yansıtmadığını ifade etmiştir. Mektup hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 95.

¹⁶¹ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 557.

¹⁶² İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 94.

¹⁶³ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 574.

¹⁶⁴ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 576.

¹⁶⁵ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 156.

¹⁶⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

Batum Kongresi'nin kararları bir mektupla, Küçük Talat Paşa tarafından Berlin'de bulunan Azmi Bey ile Cemal Paşa'ya bildirilmiştir. Azmi Bey, Küçük Talat Paşa'ya cevaben 17 Kasım 1921 tarihli mektubunda, tüm gayelerinin İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdını yaşatmak ve yine İslâm Âlemi'nde mevcut olan muhtelif teşkilatları birleştirmek olduğunu açıklamıştır. Ayrıca İngilizlerin, Umûmî Harp'te nasıl ki Arapları, Kürtleri, Arnavutları ve saireyi kullandırsa şimdi kendilerinin bunları İngilizlerin aleyhine kullanarak, Anadolu'ya hariçten yardım etmiş olacaklarını beyan etmiştir. Bunlardan daha önemlisi de Anadolu'nun bugün de yarın da rahat bırakılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa aleyhine yapılacak her türlü hareketten Anadolu'nun zarar göreceğinden uzak durulmasını istemiştir. Ayrıca, taraflar arasındaki ihtilafın Anadolu'ya fayda getirmeyeceğini vurgulamıştır.¹⁶⁷ Azmi Bey gibi Cavid Bey'de Anadolu'nun tedirgin edilmesinin hiçbir yarar getirmeyeceğini Enver Paşa'ya yazmıştır.¹⁶⁸ Cemal Paşa da Batum Kongresi'nden sonra Münih'ten Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş olduğu, 30 Kasım 1921 tarihli mektupta, artık İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdının lağvedilmesi gerektiğini, böyle delice teşebbüslerden vazgeçmelerini, Enver'in Moskova ve Berlin'deki arkadaşlarına ihtar ettiğini yazmıştır.¹⁶⁹ Anlaşıyor ki Cemal Paşa, Enver Paşa'nın Batum'daki faaliyetlerini ve sınıra inip Anadolu'ya girmek için fırsat kollamasını delice hareketler olarak nitelendirmiştir. Nihayetinde Cemal Paşa ile bazı itidâl ve insaf sahibi kimselerin müdahaleleri, yurt içinde alınan tedbirler ve Sakarya Savaşı'nın kazanılması gibi âmiller karşısında Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu'ya girme düşüncesinden vazgeçmişlerdir.¹⁷⁰ Şüphesiz ki bu konuda Sakarya Savaşı'nın kazanılması hakiki bir dönüm noktası olmuştur. Eğer ki Sakarya Savaşı kazanılmamış olsa idi, Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu'ya girecek ve böylece Anadolu'da ikilik

¹⁶⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 275-276.

¹⁶⁸ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 157.

¹⁶⁹ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 374.

¹⁷⁰ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 275. Ali Fuat Bey, Enver Paşa'nın harp sırasında hududa inmesi ile ilgili olarak, şunları söylemiştir: "Kütahya ve Eskişehir mağlubiyetleri sırasında eski İttihâd ve Terakkî Cemiyetine mensup kırk kadar mebûs lüzumundan çok fazla bedbinliğe (kötülüğe) kaptırılmışlardı. Moskova'dan Batum'a gelmiş olan... Enver Paşa'dan istiane ve yardım teminini düşünmüşlerdi. Hatta bir aralık Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın yerine getirebilmek için türlü türlü tedbirlere başvurmaktan geri kalmamışlardı." Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, (Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), C. I-II, İstanbul 2007, s. 71.

çıkacaktı. Şüphesiz bu durum da Milli Mücadele'ye zarar verecekti. Netice olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Savaşı'nı kazanması, Anadolu hududunda ümitsiz bir zamanda bekleyen bazı firârî ittihatçıların umutlarını boşa çıkarmıştır.¹⁷¹

Bu süreçte Milli Mücadele aleyhine girişimlerden uzak durulması gereğine inanan Azmi Bey, Küçük Talat Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta, atılan adımların geri alınamayacağını; fakat Berlin'de bir araya gelinip görüşülmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Batum Kongresi sırasında yine Halk Şuralar Fırkası ile İttihâd ve Terakkî Fırkası isimlerinin birbirleri ile karıştırıldığını, Anadolu halkının, Halk Şuralar Fırkası isminin Rusya'ya ait bir idare izlenimi yaratması hasebiyle korktuğunu, onun için yalnız İttihâd ve Terakkî Fırkası ismini kâfi geleceğini ifade etmiştir.¹⁷² Dr. Rusûhi Bey de Azmi Bey'in Anadolu'yu taciz etmeyi doğru bulmadığı ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Cemal Azmi Bey, bendeniz, Baha Şakir Bey zannederim diğer Azmi Bey de vardı, o dedi ki: ‘Bu münasebetsiz bir şeydir. Şimdi Anadolu'yu da taciz etmek doğru değildir. Memleketin menâfi'ne mugayirdir,’ denildi.”¹⁷³ Sonuç olarak, firârî ittihatçıların bu konudaki fikir mücadelesinde Azmi Bey'in de içinde bulunduğu Berlin'deki ittihatçılar, Batum'da toplanan diğer firârî ittihatçılara fikrî anlamda galip gelmişlerdir.

Azmi Bey, Kars üzerinden Anadolu'ya giremeyince Berlin'e gitmiştir. Burada iken Enver Paşa'nın Batum'a geçip burada bir kongre düzenleyip Anadolu'ya gireceğinin haberini almış, Cemal Paşa ile beraber Enver Paşa'nın bu girişimine mâni' olmaya çalışmışlardır. Sakarya Savaşı'nın kazanılması üzerine Enver Paşa, Anadolu hududundan ayrılmış ve Türkistan'a doğru yola çıkmıştır. Azmi Bey ise kalan arkadaşların Berlin'e gelmelerini ve Berlin'de bir arada bulunarak yeni çalışma esasları belirlenmesi gerektiği fikrini savunmuştur.

¹⁷¹ İnönü, *Hatıralar*, s. 476.

¹⁷² Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 275-276. Azmi Bey tarafından Küçük Talat Paşa'ya gönderilen bu mektup, Mustafa Kemal Paşa ile harpten sonra mücadeleye devam edileceğinin belgesi olduğundan Azmi Bey, bu sözleri nedeniyle Ankara İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Mektup içerik itibarıyla iki başlık altında incelenebilir. Birinci başlık altında Azmi Bey, harp zamanı Mustafa Kemal Paşa'nın desteklenmesini savunmuştur. Harpten sonra ise, siyaset olarak Mustafa Kemal Paşa'nın amansız hasmı olduğunu vurgulamıştır. Mektup hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ek-19.

¹⁷³ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 190-191.

Enver Paşa'nın Türkistan'a geçmesi de firârî ittihatçılar için yurt dışı serüveni adına dönüm noktası olmuştur. Bir nevi firârî ittihatçılar, başlangıç noktasına geri dönmüşlerdir. Nasıl ki Gözleve'den sonra Enver Paşa, Berlin'e gitmektense Azerbaycan'a geçmek için kafileden ayrıldıysa bu seferde diğer firârî ittihatçılar Avrupa'da toplanmaya ve bekleyişe koyulmaya karar vermişken Enver Paşa, Azmi Bey'in bıraktığı Türkistan topraklarına doğru yola çıkmıştır. Azmi Bey ve diğer firârî ittihatçılar ise Anadolu'dan gelecek iyi haberi, Avrupa'da, sessizce beklemeye koyulmuşlardır.

2.11. Azmi Bey'in Yurda Dönüşü

İkinci defa yurda giriş teşebbüsü başarısızlığa uğradıktan sonra Sarıkamış-Trabzon-İstanbul üzerinden bir İtalyan vapuru ile Berlin'e dönen¹⁷⁴ ve burada sessiz bir bekleyiş içerisinde yurda kabulünü bekleyen Azmi Bey, burada tabiri caizse vakit öldürmeye başlamıştır.¹⁷⁵ Ancak, bu sırada Ermeni komitacılar tarafından ittihatçı liderlere peşi sıra suikast düzenlenmesi ve Cavid Bey ile İsmail Canbolat gibi firârî ittihatçıların Ermeni komitacılar tarafından takip edilmesi, firârî ittihatçıların huzurunu kaçırmış ve firârî ittihatçılar köy köy, kasaba kasaba kaçarak saklanmaya çalışmışlardır.

Azmi Bey'in Berlin'e gelmesinden daha önce Talat Paşa'nın 15 Mart 1921 tarihinde Berlin'de öldürülmesi,¹⁷⁶ kendisi Berlin'e geldikten sonra da 6 Aralık 1921 tarihinde Said Halim Paşa'nın Roma'da öldürülmesi, 17 Nisan 1922 tarihinde Dr. Bahaeddin Şakir ile Cemal Azmi Beylerin Berlin'de,¹⁷⁷ Ermeni komitacılar tarafından

¹⁷⁴ İlhan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 94.

¹⁷⁵ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 275-276. *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹⁷⁶ Talat Paşa, suikastta uğramadan önce hayvanat bahçesine gitmiştir. Bahçede bir tur attıktan sonra Şark Kahvesi'nde oturmuş ve orada bir kahve içtikten sonra evine gitmek için kalkmıştır. Evinin bulunduğu Hardenberg sokağına girdiğinde, tam 17 numaralı evinin önünde, katil paşanın omzuna dokunarak, "Talat, Talat" diye seslenmiştir. O da arkasını dönünce katil başına bir kurşun sıkırmış ve silahı orada bırakıp kaçmıştır. Talat Paşa orada can vermiştir. 15 Mart 1921 Salı günü saat 11 sıralarında meydana gelen suikastın ardından cenaze morga kaldırılmış ve 19 Mart Cumartesi günü cenaze töreni yapılmıştır. Tefik Çavdar, *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1995, s. 493-494; Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s. 229-230.

¹⁷⁷ Cemal Paşa, 22 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis'te öldürülmüştür. Cemal Paşa'nın Tiflis'te öldürülmesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Çiçek, *Dr. Bahaeddin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, s. 189.

öldürülmesi,¹⁷⁸ firârî ittihatçıların tedirginliklerini artırdığı gibi Azmi Bey'in tedirginliği artmıştır. Bu duruman farkında olan Ankara Hükûmeti de bu suikast olaylarından sonra kendini bir noktada sorumlu hissetmiş ve Berlin'deki ittihatçıların Anadolu'ya dönmelerine izin vermiştir. Dâhiliye Vekili Fethi Bey, Anadolu kapılarının Kuvâ-yi Milliyye'ye muhalif olmayan bütün ittihatçı ileri gelenlere açık olduğunu belirtmiştir. Ancak gazetelerde yer alan bu beyanat, firârî ittihatçılar için ikna edici bulunmamış ve tehlikeleri göze alarak gurbet hayatının sürdürmeye devam etmişlerdir.¹⁷⁹

Firârî ittihatçılar, Ermeni militanları tarafından takip edildiklerini Cavid Bey'in Paris Emniyetine davet edildiği sırada kendisinden suikast ihtimaline karşı daha dikkatli olması istenildiğinde öğrenmişlerdir. Ermeni İhtilâl Komitesi tarafından Ermeni katliamından İttihâd ve Terakkî Komitesi mensuplarının sorumlu tutulduğu ve bu kimselerin idama mahkûm edildiği Cavid Bey'e bildirilmiş ve Cavid Bey'den kendisinin de mahkûm edilenler arasında olmasından daha dikkatli olması istenmiştir. Cavid Bey de bu haberi ilgili ve ilgisiz tüm ittihatçılara bildirmiştir.¹⁸⁰

Talat Paşa'nın öldürülmesiyle başlayan süreç içerisinde, Ermeni militanlar tarafından bir liste yapıldığı haberi ortaya çıkmıştır. Talat Paşa'nın vefatı sırasında ortaya çıktığı ve hatta İtalya Hükûmetine de tebliğ olunduğu söylenen sözde liste ile ilgili olarak İsmail Canbolat Bey, Cavid Bey'e yazmış olduğu 22 Nisan 1922 tarihli mektubunda şu ifadeler yer vermiştir: “Perşembe günü sabahleyin Jak ile beraber polis müdür muâvinine gittim. Listeyi getirtti. Tetkik edip haber vereceğini söyledi. Ben de Jak'a senin (Cavid) ile Cahid'in ve daha Avrupa'da bulunan bir kısım

¹⁷⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine, mütareke döneminde, Erivan'da Ermeni ihtilâlcileri tarafından bir kongre toplanmıştır. Bu kongrede, Birinci Dünya Harbi esnasında Ermenileri tehcir eden hükûmet üyeleri ile İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin bazı nüfuzlu üyelerinin öldürülmesine karar verilmiştir. A. Haluk Dursun, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 547; Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafı*, İstanbul 1997, s. 84-90; Babacan, *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, s. 229; Erivan'da toplanan Batı Ermenistan İkinci Kongresi'nde, Talat Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa, Dr. Nazım, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Bey gibi Osmanlı yöneticileri, sözde Ermeni katliamından sorumlu tutulmuşlar, gıyaplarında yargılanıp ve idama mahkûm edilmişlerdir. Yücel Acer, “Terörizm Kavramı Açısından Ermeni Terörü ve Genel Nitelikleri”, *Ermeni Araştırmaları 1. Dünya Kongresi Bildirileri*, (Yay. Haz: Şenol Kantarcı vd.), C. 2, nr: 3, 2003, s. 461-474.

¹⁷⁹ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 124-125.

¹⁸⁰ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 126.

rüfekanın isimlerini verdim. Onları da öğrenmesini Jak'a tenbih ettim."¹⁸¹ Listeden haberdar olan İsmail Canbolat Bey, listede başka kimlerin isimlerinin olduğunu öğrenmek istemiştir. İsmail Canbolat Bey'in Cavid Bey'e göndermiş olduğu 27 Nisan 1922 tarihli başka bir mektupta ise İtalyan dostu Jak ile görüştüğünü ve listede 18-20 kadar ittihatçının adının yer aldığı satırlarına eklemiştir.¹⁸² Buna göre Azmi Bey'in isminin bu listede yer alması kuvvetli bir ihtimaldir. Ancak, Adana ve Havalisi Kumandanlığı tarafından hazırlanan, 15 Haziran 1921 tarihinde Şark Cephesi Kumandanlığına bildirilen bir çalışmada Azmi Bey'in ismi kesinlikle geçmektedir. Bu raporda yer alan isimler şunlardır:

Tablo 5. Adana ve Havalisi Kumandanlığınca Hazırlanan İstihbarat Raporu¹⁸³

Listede İsmi Geçenler			
1	Enver Paşa	16	Erzurum İttihâd ve Terakkî Merkezi Azası Edin Efendi
2	Talat Paşa	17	Medine Muhafızı Fahri Paşa
3	Ahmet İzzet Paşa	18	Sivas Vali-i Sabıkı Muammer Bey
4	Mustafa Kemal Paşa	19	İttihâd ve Terakkî Kâtibi Umûmîsi Mithat Sükrü Bey
5	Van Valisi Cevdet Bey	20	Halil Bey
6	Ankara Valisi Atıf Bey	21	Ankara İttihâd ve Terakkî Murahhası Necati Bey
7	Kasap Alayı Kumandanı Kâzım Bey	22	Cerkes Kör Kasım Bey
8	Sait Halim Paşa	23	Adana ve İzmit Havalisi Kumandanı İbrahim Bey
9	Topal Ali Bey	24	Erzurumlu Fehim Bey
10	Hınıslı Seyh Sait Efendi	25	Urfa Mutasarrıfı Cevdet Bey
11	Kara Kemal Bey	26	Erzurum İttihâd ve Terakkî Merkez Azası Bahaeddin Bey
12	Erzurum Kumandanı Sevki Bey	27	Adana ve İzmit Havalisi Kumandanı İbrahim Bey
13	Maras Kumandanı Halil Bey	28	Ankara Polis Müdürü Bahaeddin Bey
14	Ebüzzivazade Velid Bey	29	Sivas Jandarma Kumandanı Mahir Bey
15	Maras Kumandanı Halil Bey	30	Esbak Polis Müdür-i Umûmîsi Bedri ve Azmi Beyler

İsmail Canbolat tarafından öğrenilen listede ittihatçıların sayısı 18-20 kişi iken Adana ve Havalisi Kumandanlığı tarafından hazırlanan istihbarat raporunda bu sayı

¹⁸¹ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 451.

¹⁸² Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 127. Canbolat Bey, mektubunda şunları yazmıştır: "Jak'ın gördüğü liste, daha doğrusu listeler üç pusula imiş. Bazı isimleri pusulalarda görmüş. Mecmu 18, 20 kadar bir şey. Görünüyor ki bu liste natamam (eksik)... Benim verdiğim isimlerden Halil, Nesimi, Rahmi yok..." Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 454.

¹⁸³ Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey*, (Danışman: Prof. Dr. Yavuz ASLAN), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2009, s. 421-422

otuzlara kadar çıkmaktadır. Bu listeye göre Azmi Bey, Esbak Polis Müdür-i Umûmîsi unvanı ile 30. sırada yerini almıştır.

İsmail Canbolat Bey, Cavid Bey'e Roma'dan yazdığı mektupta hemen herkesin yer değiştirdiğinden bahsetmiştir.¹⁸⁴ Azmi Bey de bu vaziyetin aleyhlerine olduğunu, kaçmak lazım geldiğinden Nuri ve Halil Paşa ile üçünün beraber köyden köye kaçtıklarını ifade etmiştir.¹⁸⁵ Başka bir firârî ittihatçılardan Dr. Rusûhi Bey de kendisinin ve firârî ittihatçıların yurda dönüş kararı almaları ile ilgili olarak, şunları söylemiştir:

“... Bu da gitti (Cemal Paşa)¹⁸⁶ iki ay sonra Tiflis'ten şahadet haberini aldık. Daha evvel Bahaeddin Şakir Bey'le Cemal Azmi Bey'in şahadetleri vâki' olmuştu. Paşa'nın şahadetinden bir ay sonraya kadar bendeniz orada kaldım. Azmi Bey geldi... O sıralarda Hükûmet-i Milliye de memâlik-i ecnebiye de bulunan ricâlin içeriye girebilmeleri hakkında bir tamîm yapmıştı.¹⁸⁷ Müsaade ediyordu... Ben de kalktım Bulgaristan tarikiyle İstanbul'a geldim...”¹⁸⁸

Son olarak Cemal Paşa, 22 Temmuz 1922 tarihinde, Tiflis'te “Ermeni Militanları” tarafından öldürülünce¹⁸⁹ Ankara Hükûmeti, yabancı memleketlerde

¹⁸⁴ Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, s. 456.

¹⁸⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹⁸⁶ 1922 yılında Ermeni komitacılar tarafından 22 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis'te öldürülmüştür. Cemal Paşa, *Anılarım (1913-1922)*, (Yay. Haz: Fahri Parin), 1.bs., İstanbul 2010, s. 9.

¹⁸⁷ Firârî ittihatçılar, suikast olaylarına karşı Ankara Hükûmetinin kayıtsızlığını eleştirmişlerdir. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 127. 5 Mayıs 1922 tarihinde, Kastamonu Mebûsu Besim (Fazlıoğlu) Bey, ittihatçı liderlerin Ermeni komitacıları tarafından öldürülmesi ve yasağın devam etmesi üzerine, Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey'den, ittihatçıların dönmelerine ne için müsaade olunmadığını sorulmuştur. Ali Fethi Bey verdiği cevapta: “Talat Paşa, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beylerin kendilerine herhangi bir müracaatta bulunmadıklarını söylemiştir.” Bunun üzerine, Erzurum Mebûsu Hüseyin Avni Bey, “Gelenler kovuldu da O'nun için gelmediler.” demiştir. Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki firârî ittihatçıların durumu ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. TBMMZC, İ.S. 3, D. 1, İ: 44, C. 20, s. 70-72.

¹⁸⁸ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 194.

¹⁸⁹ Ankara Hükûmetinin Moskova'ya gönderdiği Rıza Nur, Cemal Paşa'nın Ermeni militanları tarafından öldürülmesini anlamlandıramamıştır. Zira savaş sırasında Ermenilerin üzerine kol kanat geren bir adamı intikam hissiyle vurmaları, kendisine imkânsız gibi görünmüştür. Bundan, Rus yetkililerden izahat istemiş ve açıklamalardan memnun kalmamıştır. Neticede Rus gizli örgütü tarafından Ermeni militanları kullanılarak vurulduğu yönünde kanaate sahip olmuştur. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. III, (Yay. Haz: Abdurrahman Dilipak), İstanbul 1992, s. 54. Lozan Konferansı sırasında Hüseyin Cahit Yalçın, Çiçerin'e “Cemal Paşa'yı siz

bulunan devlet adamlarının yurda girmesine müsaade etmiştir. Azmi Bey de yurda dönüş kararı alması ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Baktık ki orada kalırsak öleceğiz. Nihayet ne yaparlarsa yapsınlar, Türkiye’ye geleceğim diye karar verdim ve geldim. İsterlerse beni hapsedsinler dedim. Çünkü artık Avrupa’da ne yaşamak imkânı vardı ne de orada durmanın imkânı vardı.”¹⁹⁰

Ermeni militanların tehdidi nedeniyle Avrupa’da yaşamak imkânının kalmaması üzerine Azmi Bey, Büyük Taarruz’un arifesinde yurda dönmek için yola çıkmıştır. İtalyan vapuruyla önce Pire’ye kadar gelen Azmi Bey, burada iken Karahisar Taarruzu’nu işitmiştir. O dönemde vapurlar, önce İzmir’e ve daha sonra Rodos Adası’na uğradıklarından Azmi Bey, Pire’den sonra İzmir’e gelmiştir. Vapur, İzmir’e uğradığında ordunun ilerlediği haberini almış ve akabinde Rodos Adası’na geçmiştir. Rodos’a geldiğinde de İzmir’in düşmandan kurtulduğu haberini almıştır. 9 Eylül 1922 tarihinde Rodos’a ulaştığı anlaşılan Azmi Bey, bir müddet sonra da İzmir’e geçmiştir. İstanbul işgal altında olması nedeniyle İzmir’e ailesini getirtmiş ve bir süre burada kalmıştır. İzmir’de bulunduğu sırada bir ara ticari temaslarda bulunmak için Avrupa’daki dostlarını ziyarete gitmiş ve orada bulunan Hogostines gibi bir teşkilatı İstanbul’a getirerek ticaretle uğraşmaya çalışmıştır.¹⁹¹

Sonuç olarak, Azmi Bey’in Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra başlayan firârî gurbet hayatı, buna sürgün hayatı da denilebilir, İzmir’in Yunan işgalinden kurtulduğu günlerde sona ermiştir. Üçüncü yurda dönüş yolculuğu başarı ile sonlanmıştır.

öldürtmüşsünüz” demesi üzerine Çiçerin, “Bu cinayeti işleyenlerin Ermeni olduğunu ve cezalarını gördüklerini belirtmiştir.”

¹⁹⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 99-100.

¹⁹¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZMİ BEY

1. İzmir Suikastı'na Doğru; Azmi Bey'in Durumu

Milli Mücadele'nin kazanıldığı sırada yurda dönen Azmi Bey, bir süre ailesi ile birlikte İzmir'de kaldıktan sonra ticaretle meşgul olmak üzere çıktığı İtalya gezisinin akabinde İstanbul'a taşınmış ve burada ticaretle uğraşmaya başlamıştır.¹ Bu esnada Kara Kemal Bey gibi eski ittihatçılar ile sık sık görüşen Azmi Bey, Büyük Millet Meclisi içerisinde muhalefet görevini üstlenen II. Grup üyeleri ile de münâsebetlerini sürdürmüştür.

Azmi Bey, her ne kadar “Memlekete son defa avdetimden beri katiyyen siyasetle meşgul olmadım.”² demiş olsa da 28 Haziran 1923 milletvekili genel seçimleri öncesinde I. Grup ile II. Grub'un³ birleşmesi noktasında Mustafa Kemal Paşa ile görüşme yapmış ve bu görüşmeden edindiklerini eski ittihatçılar ve II. Grup ile paylaşarak bir takım temaslarda bulunmuştur.

Azmi Bey'in, 28 Haziran 1923 milletvekili seçimlerinden önce Mustafa Kemal Paşa ile görüşen, seçimlere girmeme kararı alan, seçimlerden sonra da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bünyesinde toplanan, fırkanın kapatılmasıyla siyaset yapma imkânı kalmayan eski ittihatçılar ile bu süreç içerisinde temalarını sürdürmesi ve kendisinin, 17 Kasım 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı yazmış olduğu mektubu nedeniyle İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası'nda yargılandığını görmekteyiz. Şimdi ise bu eksen dâhilinde meydana gelen gelişmelere bir göz atalım.

Azmi Bey, yurda döndüğü sırada memleketin iç siyasetinde I. ve II. Anadolu Müdafaa-i Hukuk Grupları arasında git gide artan ayrışmalar yaşanmaktaydı.⁴ Daha

¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

² *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

³ Büyük Millet Meclisi'nde I. ve II. Gruplar ile ilgili olarak daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, 2.bs., İstanbul Nisan 2005, s. 9; Ahmet Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, 1.bs., İstanbul 1996, s. 15-21; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 22.bs., İstanbul 2009, s. 449.

⁴ Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, s. 15-21. Enver Behnan Şapolyo, I. Grup hakkında şunları söylemiştir: “Birinci Grup, Atatürk'ün dâhil olduğu radikallerdi. Bunlar tamamen

önceden İstiklal Mahkemeleri,⁵ Başkomutanlık gibi önemli konularda görülen fikir ayrılıkları bu seferde, saltanatın kaldırılması, Halk Fırkasının kurulması gibi konularda baş gösteriyordu. Özellikle Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonraki süreçte bahsedilen bu konularda görüş farklılıklarının yaşanması iktidar yolundaki gerilimleri tırmandırıyordu. II. Grup üyeleri,⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın savaş sonrası yeni düzende tarafsız kalması gerektiğini, kurulacak olan bir partinin başkanı olamayacağını, partiler arası sert münâkaşaların hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de muhâlif olabileceklere zarar vereceğini söylüyorlardı.⁷ Buna karşın Mustafa Kemal Paşa, 7 Aralık 1922 tarihinde, Ankara'da bulunan matbuat mümessilleri ile yaptığı görüşmede yapmış ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka teşkil edeceğini beyan etmiş, akabinde de yeni kuracağı fırkanın îzâhâtını vermek için mülâkatından yaklaşık bir hafta sonra Eskişehir, İzmit, Bursa, İzmir, Adana gibi şehirlere seyahate çıkmıştır. 16 Ocak 1923 tarihinde, İstanbul gazetelerinin temsilcileri ile İzmit'te yapmış olduğu mülakatta, kuracağı fırkanın tüm milleti kapsayacak programa sahip olacağını ifade etmiştir.⁸

Mustafa Kemal Paşa, İzmit'te bulunduğu sırada öteden beri İttihâd ve Terakkîyi yeniden canlandırmak isteyen Kara Kemal Bey ile görüşmüş, O'ndan bundan böyle

Osmanlı'dan kalan müesseseleri kökünden yıkmak isteyen demokrat laik zümre idi.” Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul 1967, s. 100.

⁵ İstiklal Mahkemeleri olağanüstü tehlike karşısında yasama organının kendi içinden seçtiği üyelere kurulu, olağanüstü yetkilere sahip, olağanüstü mahkemelere denilmiştir. İstiklal Mahkemeleri ile ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara 2009, s. 15.

⁶ II. Grubun kurucuları; Erzurum mebûsları Hüseyin Avni (Ulaş) ve Süleyman Necati (Güneri), Canik Mebûsu Emin (Gevelioğlu), Kastamonu Mebûsu Mehmet Besim (Fazlıoğlu), Kayseri Mebûsu Rifat (Çalika), Sivas Mebûsu Vasıf (Karakol) ve Mersin Mebûsu Salahattin (Köseoğlu) Beylerdir. İkinci Grubun kurulması ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, 2.bs., İstanbul Nisan 2005, s. 9; Ahmet Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, s. 15-21. İkinci Grup, sosyal görüş bakımından gelenekçi ve mukaddesatçı, siyasi görüş bakımından da Tanzimat düzeninden yana olarak ifade edilmiştir. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 2010, s. 10. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk adlı eserinde, İkinci Grubun kurulması ve faaliyetleri ile ilgili olarak söylemleri için ayrıca bkz. Atatürk, *Nutuk*, s. 449.

⁷ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 74-75. İkinci Grup, Grup, yedi maddelik bir program hazırlamış ve genel olarak Başkumandanlık, Meclis Başkanlığı'nın tarafsızlığı ve İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırılması konuları üzerinde durmuştur. Grup daha sonra 27 maddelik yeni bir program yaparak Millet Meclisine ilişkin hükümlerin yanı sıra eğitim, adliye, maliye, ekonomi ve sağlık konularına ilişkin hükümlere de yer vermiştir. Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, s. 25.

⁸ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 372-373.

İttihâd ve Terakkînin ne yapmak istediğini, nasıl bir yol izleyeceğini öğrenmek istemiştir.⁹ Kara Kemal Bey ise Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği yanıtta, İttihâd ve Terakkînin darma dağınık olduğunu, ileri gelenlerinin öldürülmüş veya şehit edilmiş olduğunu, hayatta kalanların ise başka başka yerlerde bulunduğunu ve bu nedenle bu kimselerin düşüncelerini bilemediğini, kendisinin fikri sorulacak olursa ülkeyi kurtarmış olan Mustafa Kemal Paşa'ya vatandaşlık bağı ile bağlı olduğunu ve İttihâd ve Terakkî örgütünün hiçbir sorununun ve isteğinin olamayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Kara Kemal Bey, İzmit'ten İstanbul'a hareket ederek eski ittihatçıları bir araya toplamış, hatta Diyarbakır'dan Ziya Gökalb'i İstanbul'a davet etmiştir.¹⁰ Kara Kemal Bey'in daveti üzerine İstanbul'da bir araya gelen eski ittihatçılar, Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek cevabı münazara etmek üzere salonu büyük olması hasebiyle eski Maliye Nâzırı Cavid Bey'in evinde bir dizi toplanmışlar¹¹ ve Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmek üzere şu kararları almışlardır.

“Eskiden İttihâd ve Terakkîye bağlı arkadaşlar Anadolu örgütüne hiç karşı değildiler. Mustafa Kemal Paşa, isterse İttihâd ve Terakkînin başına geçsin,¹² örgüt yeniden kalkındırılsın, isterse başka örgüt kursun. İsterse Cumhurbaşkanı olsun, bizim bu konularda hiçbir karşı koymamız yoktur. Ayrıca İttihâd ve Terakkîyi diriltmek ve çalıştırmak düşüncesinde de değiliz. Yapılacak seçimlerde kendimiz için hiçbir mebûsluk istemiyoruz. Mustafa Kemal Paşa isterse içimizden istediklerini mebûs alır. Seçimlerde muhaliflik yapmayacağımız gibi İstanbul gibi örgütünü az çok koruyan yerlerde Anadolu'nun adaylarına yardım etmeğe de hazırız.”¹³

Mustafa Kemal Paşa, kendisinin İttihâd ve Terakkînin başına geçmesini dileyen bu bildirdiden memnûniyyet duymuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın duyduğu

⁹ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 359.

¹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, (Yay. Haz: Rauf Mutluay), 1.bs., İstanbul 1976, s. 272-273.

¹¹ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 189.

¹² İttihatçıların eski Maliye Nazırı Cavid Bey, Kara Kemal Bey'in İttihâd ve Terakkî örgütünün başına Mustafa Kemal Paşa'yı geçirmek istemesiyle ilgili olarak da şunları söylemiştir: “Kara Kemal, teşkilatımızın kuvveti ve yegâneleri dolayısıyla Mustafa Kemal'in bu teşkilatın başına geçmesini teklif etmeyi düşünüyor. Bu teklifin hüsn-i kabule mazhar olacağını da zannediyor... Kendisine böyle bir teklif yapılması hepimizce muvafık görüldü.” Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 191.

¹³ Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 272-273.

memnûniyyet ile ilgili olarak da Hüseyin Cahit Bey şunları yazmıştır: “Cevap yazıldı, Paşa’ya gönderildi ya da götürüldü. Mustafa Kemal Paşa iyi niyetlerimizden hoşnutluk duymuş. Kesin cevabını arkadaşlara danıştıktan sonra bildiririm, demiş.” Kısa bir süre sonra da Mustafa Kemal Paşa, teşekkür ederek, seçimlerde yardıma gerek olmadığını, kendilerinden bir şeye karışmamalarını istemiştir. Hakikaten de 28 Haziran 1923 milletvekili seçimlerinde eski ittihatçılar, Mustafa Kemal Paşa’nın başında bulunduğu I. Grup üyelerini desteklemiştir.¹⁴

Halk Fırkasının teşekkülü ile 28 Haziran 1923 seçiminin arifesinde eski ittihatçılar ile Mustafa Kemal Paşa’nın arasında gerçekleşen görüşmeler sırasında, görüşmenin muhteviyatına bakılacak olursa bu sıralara denk geldiği tahmin edilen Azmi Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir görüşme meydana gelmiştir. Her ne kadar Azmi Bey’in eski ittihatçılar adına Mustafa Kemal Paşa’ya geldiği düşünülse de Azmi Bey, herhangi bir grup adına gelmemiş olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile yapmış olduğu görüşmeden Azmi Bey şöyle bahsetmiştir:

“Evvla kendilerine istirhâm ettim. Paşa hazretleri size karşı cüretkârlığım vardır beni affediniz, size karşı minnet ve tazîmden (saygıdan) başka bir şey kalmamıştır. Siz benim halaskârımsınız (kurtarıcımsınız), beni affediniz dedim... Birçok meseleler üzerine konuştuk. Avrupa seyahatimize dair birçok tafsîlât (açıklamalar) verdim... Dedim ki bir ferdim, bir grup namına gelmiyorum. Paşa hazretleri hiçbir kimse ile görüşmeden zatınıza geldim. Zât-ı âlînize hürmet-i mahsûsam vardır. Evvla benim istirhâmım beni affetmenizdir. Memleketi kurtardınız. Fakat memleketin huzur ve sükûna (sessizlik) ihtiyacı vardır. Görüyorum ki memlekette iki grup var dedim. Paşa hazretleri de cevaben ‘ben kendilerine bunu söylüyorum. Bunlar şahsi şeylerdir dedim. Fakat olmadı. Onun için de bende teşebbüs ettim. Olmadı’ dediler. Bunlar söz anlamıyordular. Ben de sonra Tahsin Bey’le beraber kendilerine gittim görüştüm ve anladım ki birleşmek kabil (mümkün) olmayacak.”¹⁵

¹⁴ Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 274.

¹⁵ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 100.

Mustafa Kemal Paşa ile konuşmasına af dileyerek başlayan Azmi Bey, bir fert olarak, iki grup arasındaki kavganın, ayrışmanın memlekete hiçbir fayda getirmeyeceğini ve bu nedenle iki grubun birleştirilmesinin memleket yararına olacağını Mustafa Kemal Paşa'ya söylemiştir. Görülüyor ki Mustafa Kemal Paşa'da bu konuda Azmi Bey ile hemfikirdir ve daha öncesinde kendisi de siyasi teşebbüslerde bulunmuş, ancak başarılı olamamıştır.¹⁶ Bunu Azmi Bey'e "Olmadı." diyerek açıkça ifade etmiştir. Azmi Bey ise bir kez de kendisi aynı yönde girişimde bulunmuş, ancak Mustafa Kemal Paşa ile aynı hüsrânı yaşamıştır. Azmi Bey, "söz anlamıyorlar" olarak adlandırılan eski ittihatçılar ile yanında eski Suriye Valisi Tahsin Bey ile beraber görüşmüş, ancak birleşmenin mümkün olmadığı Azmi Bey tarafından da idrak edilmiştir.

Azmi Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile yapmış olduğu görüşmede, grupların birleşmesi dışında Tevâzün-i Kuvva (Kuvvetler Eşitliği) adı verilen yönetim sisteminden konu açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu konuda Azmi Bey'in düşüncelerini öğrenmek istemiş ve Azmi Bey'in bu konudaki değerlendirmelerini dinlemiştir.¹⁷ Azmi Bey de eski ittihatçıların Mustafa Kemal Paşa'ya öneri olarak sunduğu kuvvetler eşitliğinden bahsetmiş, saltanatın kaldırılmasından sonraki süreçte ortaya çıkan devlet başkanlığı sorununa çözüm olarak Cumhurbaşkanlığı modelini önermiştir.

Halk Fırkasının kurulmasının etüt çalışması sırasında eski ittihatçıların seçime karışmayacakları doğrultusunda açıklanan beyan üzerine olmalı ki Mustafa Kemal Paşa, 15 Nisan 1923 tarihinde, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde yaptığı açıklamada, Teceddüd Fırkası mensuplarının büyük çoğunluğu milletimizin yüksek azminden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine iştirak ettiğini ve bu

¹⁶ Bu sıralarda, Mustafa Kemal Paşa'nın eski ittihatçılar ile görüştüğünü Kılıç Ali Bey'in Azmi Bey'e hitaben söylediği şu sözler ortaya koymaktadır: "Onlarla bizde görüştük. Fakat bizim yolumuz başka onların yolu başka imiş. Biz saf imişiz." *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

¹⁷ Nazmi Eroğlu, Zürcher'in, Cavit Bey'in evinde alınan kararlar arasında, güçler ayrılığı gibi husûsların yer aldığını yazdığını kaleme almıştır. Azmi Bey'in ise Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinde Tevâzün-i Kuvve (Kuvvetler eşitliği)'den bahsetmiş olması kendisinin İttihâd ve Terakkî'nin sözcüsü olduğu izlenimini ortaya çıkarmıştır. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 190.

cemiyetin programını kabul ettiklerini ifade etmiştir.¹⁸ Buna paralel olarak eski ittihatçılar, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine hiçbir şeye karışmamışlar ve Anadolu örgütünü (I. Grup) tutar gibi davranmışlardır.¹⁹ Nihayetinde 28 Haziran 1923 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinde I. Grup adayları, memleketin her tarafında büyük bir çoğunlukla seçimi kazanmışlardır.²⁰ Seçimi kazanan vekiller Ankara'ya geldiklerinde, 7 Ağustos 1923 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa, vekiller ile görüşmüş ve vekillere yakın bir zamanda Halk Fırkasının kurulacağını söylemiştir.²¹ Bu temennilerle muhalefetsiz İkinci Meclis, 11 Ağustos 1923 tarihinde açılmıştır.²² Kısa bir süre sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, 9 Eylül 1923 tarihinde, Halk Fırkası resmen kurulmuştur.²³

1923 seçimi ile birlikte II. Grub'un tasfiye edilmesinin ardından, ülkede otoriter; tek partiye dayalı bir yönetim kurulmuştur. Böyle bir yönetim sırasında muhalefet görevini ise Murakabe Grubu üstlenmiş,²⁴ ancak bu Grup, Birinci Meclis'teki II. Grub'un etkisinden ve kıvraklığından uzak bir görüntü sergilemiştir. İkinci Büyük Millet Meclisi'nde iç politikada daha çok, saltanat, hilafet gibi konular²⁵, Halk Fırkası içerisinde ayrışmalara neden olmuş ve nihayetinde on bir kişi

¹⁸ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 359.

¹⁹ Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 274.

²⁰ Birinci Meclis, son toplantısını 16 Nisan 1923 tarihinde yapmış ve seçim süreci resmen başlamıştır. İkinci Grup, seçimlere grup olarak katılmama kararı almış, böylece seçimde I. Grup adayları tek başlarına kalmışlardır. I. Grup adaylarının kesin başarısı ile sonuçlanan seçimler sonucunda, 437 Birinci Meclis üyesinden 125'i İkinci Meclis'e de seçilmiştir. Bunların 114'ü ilk Mecliste I. Grup üyesi idi. Buna karşılık, II. Grup üyelerinin hiçbiri İkinci Meclise girememiştir. I. Grup adayı olmayıp seçim kazanan tek kişi Gümüşhane'den bağımsız olarak adaylığını koyan Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey'dir. Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, s. 29-30.

²¹ Çebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 376.

²² Erol Kürkçüoğlu, 1923 Seçimleri, *Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 1, Erzurum 2012, s. 145.

²³ Fırkanın programı özetle şöyledir: "Milli hâkimiyetin halk tarafından ve halk için yapılmasına önderlik etmek, Türkiye'yi modern bir devlet halinde yükseltmek, Türkiye'de kanunları hâkim kılmak, kanun önünde herkesi eşit kılmak, imtiyazsız ve sınıfsız bir halk oluşturmak." Ayrıca partinin kurucuları arasında Mustafa Kemal Paşa'nın yanı sıra İsmet (İnönü), Celal (Bayar), Recep (Peker), Saffet (Arıkan) gibi önemli şahsiyetler yer almıştır. Cemalettin Taşkıran, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), *A. Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 14, Ankara 1994, s. 255-265.

²⁴ Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 189.

²⁵ Örneğin Recep Peker, Rauf Bey'in cumhuriyetçiliğini pek çok defa meclis kürsüsünden sıkça sorgulamıştır. Konuşmalar ile ilgili olarak ayrıca bkz. Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1915)*, s. 363. Hilafet konusunda da taraflar arasında sıkça tartışmalar vücuda gelmiştir. Hilafet konusu nedeni ile İstanbul basını mensuplarının İstiklal Mahkemeleri yargılamalarına ayrıca bkz. Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s. 191-192.

9 Kasım 1924 tarihinde, istifalarını sunarak 17 Kasım 1924 tarihinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını resmen kurmuşlardır.²⁶ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasıyla eski ittihatçılar ile meclis dışında kalan II. Grup üyeleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında toplanmışlardır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasıyla siyaset yapma ve kendilerini iktidara taşıma umudu artan eski ittihatçıların ve eski II. Grup üyelerinin hevesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Şeyh Sait İsyanı'nın çıkması ve bu isyandan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının mesûl tutulup kapatılması üzerine yarım kalmıştır.²⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasıyla tek partili yönetim kurumsallaştırılmıştır.²⁸

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılan ve fırkanın kapatılmasıyla siyaset yapma imkânı kalmayan eski ittihatçılar, iktidarı ele geçirebilmek için gizli çalışmalara yönelmişlerdir.²⁹ Kendilerine ait olduğuna inandıkları iktidarı almaktan

Gazetecilerin yargılanmasından yaklaşık iki ay kadar süre sonra yani 3 Mart 1924 tarihinde, Halife Abdülmecid Efendi'nin bir hükümdar tavrı almağa başladığı hakkında söylemlerin artması, Kâzım Karabekir Paşa ile Rauf Orbay'ın halifeye yaptıkları nezâket ziyaretleri; Gazi ve Ankara aleyhinde, Halife lehinde tefsir edilmiş ve bu gelişmelerin de etkisiyle Hilafet makamı kaldırılmıştır. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 468. Rauf Bey'in Halife'yi ziyaretleri ile ilgili olarak kendisini savunması ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1915)*, s. 351.

²⁶ Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1915)*, s. 366. 22 Kasım 1924 tarihine kadar Halk Fırkası'ndan istifa edenlerin toplamı 32 kişiye yükselmiştir. Yalnız bunların dördü müstakil kalacağını söz vermiştir. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 516. Kurucuları arasında; Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Adnan Adıvar, Hüseyin Rauf (Orbay) gibi şahsiyetler yer almıştır. Cemalettin Taşkıran, "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)", *A. Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 14, Ankara 1994, s. 255-265.

²⁷ İsmet Paşa Hükümeti'nden sonra kurulan Fethi Bey Hükümeti'nin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını istemesiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1915)*, s. 366. Şeyh Sait Ayaklanması üzerine meydana gelen hükümet değişikliği ve istiklal mahkemeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 403. Kâzım Karabekir'in genel başkanı olduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, bakanlar kurulu kararı ile kapatılmıştır. Fırkanın kapatılması ile ilgili olarak ayrıca bkz. Cemalettin Taşkıran, *Milli Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa*, Ankara 2008, s. 133.

²⁸ Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, s. 30.

²⁹ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 332; Mahkeme Başkanı Ali Bey, 20 Haziran 1926 tarihinde İttihâd ve Terakkî azaları ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın işbirliğini şu yorumları açıklamıştır: İttihâd ve Terakkî'den olan bazı kimseler toplanarak güya inkılâp cemiyeti olan Müdafaa-i Hukuk'a yardım etmek suretiyle mevcudiyetlerinin tanınmasını teklif etmişlerdir. Bu kimseler daha sonra fırka teşkiline çalışmışlardır. İnkılâpların halk üzerindeki kötü tesirinden yararlanmak isteyen bu kimseler Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda rol oynamışlardır. Şükrü Bey, Kara Kemal Bey ve Cavid Bey gibi İttihâd ve Terakkî Devri'nin son kötü günlerinde millet nazarında acı hatıralar bırakmış olan kimseler II. Grup olarak anılan zümreyi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katmışlardır. *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz

başka tatmin yolu bulunmayan komitacı geleneklerini bırakmayan eski ittihatçılar, kendi yaşamlarını ve Cumhuriyet'in istikrarını tehlikeye atmak pahasına kendilerini İzmir Suikastı'nın düzenleyicisi olarak bulmuşlardır.³⁰ Aslına bakılırsa İzmir Suikastı, I. ve II. Grup arasında cereyan eden Milli Mücadele'nin başından beri süregiden bir çatışmanın tezâhürüdür. Bu nedenle İzmir Suikastı Davası'nda, Ziya Hurşit ve arkadaşlarının yanı sıra, onlarla ilişkisi olsun veya olmasın potansiyel muhalif olarak add edilen gruplarda var olan güçlü kişiliklerden kim varsa sanık konumuna düşürülmüşlerdir. Bu kimselerin suikastla ilişkilerinin araştırılmasının yanı sıra siyasi geçmişlerinin de masaya yatırılmış olması,³¹ inceden bir hesaplaşmanın yansıması olarak telâkki edilmelidir.

2. İzmir Suikastı; Azmi Bey'in Yargılanması

Eski ittihatçılardan Kara Kemal Bey ve Şükrü Bey gibi isimler, normal yollardan iktidarı ele geçiremeyince, komitacılık özelliklerine başvurarak Mustafa Kemal Paşa'yı ortadan kaldırmak istemişlerdir. Bunun için de öncelikle kendilerine Yakup Cemil gibi bir adam aramışlardır. Kara Kemal ve Şükrü Beyler, böyle bir adam arayışında iken Mustafa Kemal Paşa'yı devirmek isteyen Ankara eski Valisi Abdullah Kadir Bey, Lazistan Mebûsu Ziya Hurşit Bey'i tavsiye etmiştir. Ziya Hurşit, silah kullanacak adam işini de üzerine almış ve akabinde Laz İsmail ile O'nun da aracılığı ile Gürcü Yusuf ile temasa geçmiştir. Böylece silah kullanacak fedailer bulunmuştur.³² Bu fedailer, ilk olarak Ankara'da suikast hazırlıklarına başlamışlar, ancak suikast için Ankara'nın iyi bir yer olmadığına kanaat getirdiklerinden buradaki olası eylemlerinden vazgeçmişlerdir.³³ İkinci yer olarak da Bursa'yı düşünmüşler, ancak burasının cinayetten sonra saklanılacak iyi bir yer

1926. Ali Bey'in aynı beyanâtı 3 Temmuz 1926 tarihli Hâkimiyet-i Milliye'nin ikinci sayfasında daha ayrıntılı olarak yer almıştır.

³⁰ Cemal Avcı, *İzmir Suikastı (Bir Suikastın Perde Arkası)*, 1.bs., İstanbul Şubat 2007, s. 121-122.

³¹ Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, s. 30-31.

³² Samih Nafiz Kansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, (Anlatan: Galip Vardar), İstanbul 1960, s. 395-396. Şükrü Bey, suikast yapmak için bulunan katiller ile devamlı toplantılar yapmakta ve Mustafa Kemal Paşa öldükten sonra Cumhurbaşkanı olacak kişinin genel af ilan edeceğini ve takibattan kurtulacaklarını söylemektedir. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul 1955, s. 50.

³³ Avcı, *İzmir Suikastı (Bir Suikastın Perde Arkası)*, s. 67-69.

olmadığından bahisle bu seçeneği de elemişlerdir. Bu sıralarda da Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gideceği haberi alınmış ve İzmir'in suikast için uygun bir yer olduğu düşünülmüş ve suikastın burada yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kararın alınmasında, suikasttan sonra buradan kolayca bir tekne ile Sakız Adası'na kaçılabilir olması etkili olmuştur.³⁴ Bu doğrultuda, Ziya Hurşit ve arkadaşları, 11 Haziran 1926 tarihinde, Sarı Efe Edip Bey'in yanına yani İzmir'e hareket etmişlerdir. İzmir'e geçen suikast grubu, burada Sarı Edip ile temasa geçmişler ve kadrolarına Çopur Hilmi ve Giritli Şevki'yi de katarak suikast planına son şeklini vermişlerdir. Bundan sonra da Kemeraltı Çarşısı'nda düzenlenecek suikast için Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gelmesini beklemeye koyulmuşlardır.³⁵

Mustafa Kemal Paşa, yurt gezisi münasebetiyle bulunduğu Balıkesir'den İzmir'e hareket etmek için hazırlandığı esnada İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Bey'den³⁶ kendisine yönelik bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarıldığı haberini almıştır. Suikast girişimi, Giritli Şevki tarafından İzmir Valisi'ne yapılan ihbar sonucu ortaya çıkmıştır.³⁷ İhbar üzerine Ziya Hurşit³⁸ ve suç ortakları tutuklanmıştır. Hükûmet, ilk başlarda suikast teşebbüsünü gizlemeyi tercih etmişse de³⁹ bir süre sonra yani 18

³⁴ Feridun Kandemir, *İzmir Suikastı'nın İçyüzü*, 2.bs., İstanbul 1955, s. 26.

³⁵ Avcı, *İzmir Suikastı (Bir Suikastın Perde Arkası)*, s. 70-71.

³⁶ Mehmet Kâzım Dirik (1881-1941), 1919 yılının Mayıs'ında Anadolu hareketi içinde Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay başkanlığını yapmıştır. İstiklal Savaşı'nda kolordu komutanlığı ve nakliye müdürlüğü yapmıştır. İzmir valiliğini, 1935 tarihine değin sürdürmüştür. Ardından Trakya Genel Müfettişliği'ne getirilmiştir. Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 627.

³⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e daha erken geleceğini düşünen Giritli Şevki, Sarı Efe Edip'in ihtiyatlı davranmak babında İstanbul'a gitmesi üzerine kuşkuya düşmüş, Paşa'nın gelişinin gecikmesi ve Sarı Efe Edip'in İstanbul'a gidişi arasında bir bağ kurarak telaşlanmış ve suikast işinin anlaşıldığı düşüncesiyle ihbarcılardan biri olmak amacıyla İzmir Valisi'ne koşmuştur. Avcı, *İzmir Suikastı (Bir Suikastın Perde Arkası)*, s. 72. İhbar metni ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Mekki Sait Esen, *Milliyet*, 23.2.1964.

³⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın mutlak iktidarı eline geçirmesine sürekli karşı çıkmıştır. 1921 yılında Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra parlamentoya gelen Mustafa Kemal'i kutlamak için bütün milletvekilleri dışarı koşarken O içeride kalmış ve karatahtaya, "Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar," cümlesini yazmıştır. Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemeleri Hatıraları*, s. 64.; Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 511.

³⁹ Feridun Kandemir, *İzmir Suikastı'nın İçyüzü*, 2.bs., İstanbul 1955, s. 3-4; Orhan Koloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara 1972, s. 189. Ali Fuat Cebesoy, Hatıratında şunları söylemiştir: Anadolu Ajansı, 18 Haziran 1926 tarihli bülteninde İzmir suikast teşebbüsünü ilk defa olarak resmen haber vermiş ve Ankara İstiklal Mahkemesinin İzmir'e gitmek üzere yolda olduğunu bildirmiştir. Suikastı tertip edenler 15 Haziran'da İzmir'de yakalanmışlardır. Ancak İstanbul gazetelerinin 16 Haziran'dan itibaren bu hususta malûmat

Haziran 1926 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan suikast teşebbüsü Resmî Tebliğ ile halka duyurulmuştur.⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi olayını hükûmet, derhal İstiklal Mahkemesi'ne bildirmiş ve İstiklal Mahkemeleri olaya el koymuştur. Suikastçıların Ankara'daki çalışmaları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının bazı eski mebûsları ile Kara Kemal arasında ilişki kurularak olayın tasarlanması, kimlerin ne şekilde olaya katıldığı ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Olay, uzun zamandır oluşan muhalefete ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle muhalif olan kimseler suikast girişiminin zanlısı konumuna düşmüşlerdir.⁴¹

Mahkeme, sanıkları olayla ilgileri yönünden dört kısma ayırmıştır;

1. Suikastın doğrudan doğruya uygulanmasında görev alanlar,
2. Bunları kışkırtan ve olayı hazırlayan baş düzenleyiciler,
3. Bunların dışında suikastın yapılması ve hazırlanmasında doğrudan katılmayıp, engel olmak istedikleri görülmekle beraber Mustafa Kemal Paşa'ya cephe almış ve şüpheli oldukları için uzun zamandır izlenmekte olan eski İttihâd ve Terakkî mensupları,
4. Kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın silah arkadaşı olan Paşalar,⁴²

İstiklal Mahkemesinin Ankara'dan İzmir'e hareket etmeden evvel kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının görüldüğü yerde tutuklanması emri üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Ankara'da tutuklanmıştır.⁴³ Ali Fuat Cebesoy,

vermeye başladığını da ifade etmiştir. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 601.

⁴⁰ Tebliğ şöyle yazılmıştır: İzmir'de melun bir suikast keşfedilerek, bütün mürettibleri delail-i cürmiyeleri ile tevkif olunmuştur. Reiscumhur hazretlerinin seyahatleri esnasında İzmir'de tatbik olunmak üzere bir suikast tertib edildiği keşfedilerek, mürettibler silahları, bombaları, hazırlıklarıyla Reiscumhur Hazretleri'nin İzmir'e muvasalatından bir gün evvel tevlüt edilmişlerdir. Mevkuflar suikast teşebbüslerini itiraf etmişlerdir. Mesele İstiklal Mahkemesine tevdi olunmuş ve mahkeme heyeti davayı mahallinde takip ve uyyet eylemek üzere İzmir'e hareket eylemiştir. *Hâkimiyet-i Milliye*, 17-18 Haziran 1926. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 334.

⁴¹ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 354

⁴² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. 3, İstanbul 1969, s. 278-279.

⁴³ Kâzım Karabekir Paşa'nın tutuklanmasını öğrenen Başvekil İsmet Paşa, İstiklal Mahkemesine haber vermeden Polis Müdürü'ne emir vererek Kâzım Karabekir Paşa'yı serbest

İstanbul'da tutuklanmış ve Gülcemal Vapuru ile İzmir'e sevk edilmiştir. Kâzım Karabekir Paşa ise Münir Hüsrev Bey ile beraber Ankara'dan bir trenle 26 Haziran gününün sabahında İzmir'e getirilmiştir.⁴⁴ İzmir'deki yargılamalar, 26 Haziran 1926 tarihinde, Ziya Hurşit'in sorgusuyla başlamıştır.⁴⁵ Ardından birinci derecede suçlu; Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Baytar Rasim ve Abidin Beylerin sorguları yapılmıştır. Bunlardan Laz İsmail ve Gürcü Yusuf iddianamedeki suçları kabul etmişlerdir. Fakat bilgisiz olduklarını söyleyerek pişmanlıklarını ifade etmişlerdir. Daha sonra diğerlerinin sorgulanmasına geçilmiştir.⁴⁶

Milli Mücadele'nin paşalarının sorgulanmasına, 3 Temmuz 1926 tarihinde başlanmıştır. Mahkeme Savcısı Necib Ali Bey,⁴⁷ Ziya Hurşit ve arkadaşlarını bu suça sevk eden, para ve silah sağlayan, kapatılmış Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına mensup mebûsların başlangıçta parmakları ve suikastın yapılmasında bilgileri bulunduğu soruşturma ile anlaşıldığını ve suikastın yapılacağı sırada bütün delilleri ile tutuklanmış olduklarını ileri sürdüğü Büyük Millet Meclisi Üyesi Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Rüşti Paşalar ve Sabit, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canbolat, Münir Hüsrev ve Faik Beylerle, eski Maliye Nâzırı Cavid, eski Ardahan Mebûsu Hilmi ve ortadan kaybolmuş olan Kara Kemal Beylerin

bıraktırmıştır. Polis Müdürü Dilaver Bey, durumu İstiklal Mahkemesi savcılığına bildirmiştir. Mahkeme, Başvekilin böyle bir yetkisinin olmadığına kanaat getirmiş ve ardından da İsmet Paşa'nın tutuklanmasına karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Kılıç Ali ile görüşmesinden sonra bu karar geri çektirilmiştir. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 341.

⁴⁴ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 606. Cebesoy, hatıratında, kendisi ile beraber Gülcemal Vapuru'nda Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Rüşti Paşa, İsmail Canbolat, Sabit, Necati, Halis Turgut, eski Maliye Nazırı Cavit, eski Ardahan Mebûsu Hilmi Beylerinde bulunduğunu ancak vapurun İzmir'e çıkmasından sonra öğrendiğini beyan etmiştir.

⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, kendisini öldürmek istediğini açıkça doğrulayan Ziya Hurşit'i görmek ve onunla konuşmak istiyordu. O'nu ve suikastı yapacakları yanına çağırttı. Suikastın elebaşına: "Ziya Hurşit, seninle bunca yıl Mecliste beraber çalıştık. Beni öldürecek kadar ileri gitmene neden neydi?" Ziya Hurşit, soruyu yanıtsız bırakmış, sadece başını öne eğmişti. Bu kez Mustafa Kemal, Gürcü Yusuf'a dönmüş ve "Bana bomba mı atacaktın?" diye sormuştu. Gürcü Yusuf'un yanıtı ise şöyleydi: "Seni gördükten sonra atamazdım." Sanıklar Mustafa Kemal'den af dilemişler ve Mustafa Kemal Paşa da bu isteği şöyle değerlendirmiştir: "Ben intikamdan hoşlanmam. Ama konu mahkemeye intikal etti. Bunun sonucunu beklemek gerek. Artık bu işe karışmaya hakkım yok." Turhan Aytul, "Türkiye'yi Titreten Yıllar", *Milliyet Gazetesi*, s. 5, 02.07.1979.

⁴⁶ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 345-347.

⁴⁷ Mahkeme heyeti içinde üçüncü Ali olan Necib Ali (Küçük), biraz hukuk öğrenimi gördüğünden savcı görevini üstlenmiştir. Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 514.

cürümlerinden muhakeme edilip cezalandırılmalarını istemiştir.⁴⁸ Sanıkların sorgulanmasından sonra Savcı Necib Ali Bey, 8 Temmuz'da Bekir Sami, Halil Kâmil, Feridun Fikri, Çolak Selahaddin, Hüseyin Avni, Mersin Mebûsu Besim, Erzurum Mebûsu Necati, Hafız Ahmet, Kara Vasıf Beyler ile Cemal Paşa'nın suikast olayının duyulmasından sonra Refet Paşa'nın evinde toplanmış oldukları için vicahen, "Cürmün başlangıcını hazırlayarak Avrupa'ya gitmiş olduğunu ileri sürdüğü Rauf,⁴⁹ Dr. Adnan ve eski İzmir Valisi Rahmi Beylerin de gıyaben yargılanmalarını istemiştir.⁵⁰ 11 Temmuz'da Savcı Necib Ali Bey, olaydan Ali Fuat Paşa ile diğer arkadaşlarının bilgisi olduğunu, ancak razı olmadıklarını, Erzincan Mebûsu Sabit Bey'in Ankara'daki suikast girişimini engelleyen tek kişi olduğunu ileri sürmüştür. Ziya Hurşit ve arkadaşlarının Şükrü Bey ile ilişkilerini ayrıca İsmail Canbolat, Rauf ve Dr. Adnan Beylerin de ilgili olduklarını ileri sürmüştür. Dr. Adnan ve Rauf Beylerin Avrupa'da oldukları için döndüklerinde yeniden yargılanmalarını istediği gibi Necati, Çolak Selahattin, Hüseyin Avni, Nafiz, Kara Vasıf Beylerin olayla ilgileri olmamalarına rağmen Kara Kemal ile ilişkileri dolayısıyla Ankara'da yargılanmalarını talep etmiştir. Ardından, İttihâd ve Terakkî Fırkasının geçmişinden bahsettikten sonra yeniden iktidarı ele geçirmek için çalıştığından bahisle Savcı Bey; Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Mersinli Cemal Paşalar ile Sabit, Münir Hüsrev, Faik, Bekir Sami, Kâmil, Zeki, Besim, Feridun Fikri, Halit ve Necati

⁴⁸ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 349-350.

⁴⁹ Rauf Bey, tropik malarya tedavisi için Meclis Başkanlığı'ndan aldığı izinle Avusturya'nın bu sahada meşhur olan 'Bad Gatzstain' kaplıcalarına gitmiştir. Oradan da Dr. Adnan Bey'i ve eşini görmek amacıyla Londra'ya geçmiştir. Londra'da bulunduğu sırada İstiklal Mahkemesinden bir tebliğ eline ulaşmıştır. Bu tebliğde; 'Cumhurreisine karşı İzmir'de tertiplenen suikast teşebbüsünde müşevvik [teşvik eden] bulunduğum tahakkuk ettiğinden' yazılı olduğunu beyan etmiştir. Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1915)*, s. 388. Bir sabah muhalif grubundan Sabit Bey, Ruf Orbay'ı görmeye gitmiştir. Bir gece önce içki içerlerken, Ahmet Şükrü'nün Ziya Hurşit ile birlikte Mustafa Kemal'e suikast düzenleme planı yaptıklarını itiraf ettiğini anlatmıştır. Rauf Orbay, Ziya Hurşit'in muhalefet kanadından milletvekili olan kardeşi Faik'den (Günday) bu planı durdurmaya çalışmasını istemiştir. Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 512. Rauf Orbay, Londra'da bulunduğu sırada Cumhurbaşkanı'na suikasttan yargılandığını ve suikasta kışkırtan veya önyak olduğunu öğrenmiştir. Ancak Rauf Bey, hakkındaki iddiaları akıl ötesi bulmuş; vakanın aylarca öncesinden kendisine Erzincan Mebûsu Sabit Bey tarafından haberdar edildiğini ve kendisinin de bizzat müdahalesi ile tatbik sahasına çıkarılmadığını ifade etmiştir. Rauf Bey, Erzincan Mebûsu Sabit Bey'in İstiklal Mahkemesi tarafından sorumsuz bulunmasını ve buna karşın kendisinin aynı mahkeme tarafından on sene sürgün cezasına mahkûm olunmasını eleştirmiştir. Kocahanoğlu, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, s. 388-339.

⁵⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Temmuz 1926. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 351.

Beylerin berâetlerini istemiştir. Şükrü, Arif, Rasim, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Hafız Mehmet, Kara Kemal ve Abdulkadir'in idamlarını, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Rahmi İdris, Vahab, Dr. Adnan, Rauf Beyler ile Rüştü Paşa'nın küreğe konulmasını istemiştir. Ardından da sanıkların sorgulanmasına geçilmiştir.⁵¹

İzmir İstiklal Mahkemesi, 13 Temmuz 1926 tarihinde kararını açıklamıştır. Buna göre; Şükrü, Edip, Abidin, Arif, Hafız Mehmet, Halis Turgut, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Baytar Rasim, Rüştü Paşa ve İsmail Canbolat⁵² idama mahkûm edilmiştir. İdam kararları, 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece infaz edilmiştir.⁵³ Paşalar ise berâet etmiştir.⁵⁴ Böylece davanın İzmir kısmı tamamlanmış, ittihatçıların yargılandığı Ankara aşamasına geçilmiştir.

Savcı Necib Ali Bey'in hazırladığı iddianamede görüldüğü üzere Azmi Bey'in ismi geçmemektedir. Dolayısıyla yargılananlar arasında kendisi yoktur, ancak Cemal Avcı, "İzmir Suikastı" adlı eserinde, idamlarına karar verilen ittihatçıların hükümlerinin infazı sırasında, Azmi Bey'in de tutuklular arasında olduğuna dair ifadelere yer vermiştir.⁵⁵ Bu ifadeler Azmi Bey'in İzmir Hapishânesi'nde tutuklu olduğunu göstermektedir. O hâlde Azmi Bey ya Ali Fuat Paşa gibi İstanbul'da tutuklanarak İzmir'e getirilmiş olmalı ya da dava devam ederken İzmir'e getirilmiş olmalıdır. Bütün bunlar varsayım olmasına karşın gerçek olan şudur ki Azmi Bey'in İzmir aşamasında yargılanmadığıdır.

2.1 Ankara İstiklal Mahkemesi; Azmi Bey'in Sorgusu

İzmir Suikastı'nı düzenleyen eski ittihatçılar ile ilgili olarak Hasan Rıza Soyak şunları söylemiştir:

⁵¹ Hâkimiyet-i Milliye, 12-13 Temmuz 1926. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 352-353.

⁵² Halis Turgut ve İsmail Canbolat Bey, önce sürgün cezasına çarptırılmışlardır. Ancak kendileri cezanın ağırlığına inanarak Mahkeme Başkanlığı'na itiraz etmişlerdir. Ancak bu seferde mahkeme kendilerine idam cezası vermiştir. Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, s. 621.

⁵³ Hâkimiyet-i Milliye, 14 Temmuz 1926. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 357.

⁵⁴ Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 518.

⁵⁵ İzmir Suikastı faillerinin İzmir Hapishânesi'ndeki idam hükümlerinin infazı sırasında geçen konuşmalar ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Cemal Avcı, *İzmir Suikastı (Bir Suikastın Perde Arkası)*, 1.bs., İstanbul Şubat 2007, s. 121-122.

“Eski İttihâd ve Terakkî Fırkasının temsilcileri rolünü kendilerine mal ederek gizli bir heyet halinde siyasi faaliyette bulduklarını yazdığımız kimseler; büyük ümitlerle kurdurup idare ettikleri ve arkasında İttihâd ve Terakkî adına gizlice teşkilat yapmaya yeltendikleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Büyük Millet Meclisi’nde çoğunluk sağlamaktan çok uzak kaldığını, artık bu yoldan gayelerine ulaşmaya imkân olmadığını görünce sabit bir fikir halindeki maksatlarına varmak için başka bir yola sapmak kararını vermişlerdi. Bu yol, öteden beri takip ettikleri zorla ve suikastlarla hükûmet devirmek ve zapt etmek yolu idi. İlk suikastı, gayeleri için en büyük engel bildikleri Atatürk’e karşı yapacaklardı. Bunda muvaffak olduktan sonra, Ankara’daki hükûmeti zorla devirmeyi ve böylece idareyi ele almayı tasarlamakta, bunu mümkün görmekteydiler.⁵⁶

Ankara’da yapılan yargılamalar, “İttihatçıların davası” olarak ünlenmiştir. Burada yargılananlara basın, “Kara Çete” adını vermiştir. Kara Çete içerisinde de daha çok ön plana çıkan isimler; Kara Kemal Bey, Dr. Nazım Bey⁵⁷ ve eski Maliye Nâzırı Cavit Bey⁵⁸ olmuştur.⁵⁹ Bunların yanı sıra Azmi Bey ile beraber Kör Ali İhsan, Hilmi, Küçük Talat Paşa, Kara Vasıf, Hüseyin Avni, Selahattin, Nail, İhsan, Hüseyin Cahit, Mithat Şükrü, Rauf, Dr. Adnan ve Rahmi Beylerin de isimleri İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası’nın sanıkları arasında yerini almıştır.⁶⁰

⁵⁶ Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, s. 337-338.

⁵⁷ Dr. Nazım Bey’de İttihatçı ruhunu en canlı şekilde sürdürenler arasında idi. Talat Paşa’nın yurt dışında öldürülmesinden Mustafa Kemal’i sorumlu tutmuş ve: “Eğer Mustafa Kemal, Talat Paşa’yı memlekete soksaydı Ermeniler onu öldürmezlerdi. Mustafa Kemal mi Talat Paşa’nın katili?” diye sokak ortasında bağırarak, “Gazi” kelimesini alaya alarak İzmir tramvaylarında: “Gazoz Paşa” diye aleyhinde söylemediğini bırakmamıştır. Avcı, *İzmir Suikastı Bir Suikastin Perde Arkası*, s. 113-114.; Atay, *Çankaya*, s. 46.

⁵⁸ Mehmet Cavit Bey (1875-1926), Selanik’te dönme bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Ekonomi öğretmenliği yapmıştır. Mason derneğine üye olan Cavit Bey, İttihâd ve Terakkî Cemiyetine katılmıştır. 1909 yılında İktisat Nazırlığı yapmıştır. Büyük Savaşa katılımı protesto etmek için 1914 yılında Sait Halim Paşa hükûmetinden istifa etmiştir. 1917 yılında tekrar İktisat Nazırlığına getirilmiştir. Savaş sorumlusu ilan edilince Avrupa’ya kaçmıştır. 1921 Londra Konferansında ve 1923 Lozan Konferansında Ankara Hükûmeti’ne danışmanlık yapmıştır. Mustafa Kemal’i eleştirileri ile tanınmış olmasından 1926 yılında Ankara’da idam edilmiştir. Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, s. 619.

⁵⁹ Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, s. 519.

⁶⁰ Yaşar Şahin Anıl, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, İstanbul 2005, s. 185.

İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası sanıklarının muhakemesine, 2 Ağustos 1926 tarihinde başlanmış ve ilk olarak hüviyetleri tespit edilmiştir. Hüseyin Avni Bey'den sonra sıra Azmi Bey'e gelmiş ve kendisine hitâben hüviyeti sorulduğunda, "Azmi, pederimin ismi Osman, kırk yaşındayım, işsizim, ailem var." diye cevap vermiştir.⁶¹

Ankara İstiklal Mahkemesi Savcısı Necib Ali Bey, sanıkların suikastı, öteden beri en ince ayrıntıları ile tasarlayıp hazırladıklarından bahsetmiş ve bu doğrultuda Bursa ve Ankara'da bazı denemeler yapıldığını iddia etmiştir. Azmi Bey de dâhil olmak üzere iddianamede tüm sanıklar hakkında suçlarının saptanması halinde gerek eylemin yapıldığı tarihte yürürlükte olan yasalara ve gerekse de yeni Ceza Kanûnu'nun bu olaya uyan 171. Maddesi'nin içerdiği ceza hükümlerinin daha ağır olmasına ve hafif ceza olması nedeniyle yeni Ceza Kanûnu'n 55. Maddesi aracılığıyla 58. Maddesi'ne dayanılarak ceza saptanıp uygulanmasını istenmiştir.⁶² Müdde-i Umûmî iddianameyi okuduktan sonra Mahkeme Başkanı yalnız Küçük Talat Paşa'nın salonda kalmasını diğerlerinin ise dışarı çıkmasını istemiş, ayrıca bu kişilerin de sırası geldikçe sorgularının yapılacağını bildirmiştir.⁶³ Böylece ittihatçıların sorgulanmasına başlanmıştır.

Azmi Bey'in sorgusu, 2 Ağustos 1926 tarihinde yapılmış⁶⁴ 4 Ağustos 1926 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi tarafından da "İstiklal Mahkemesi Dün Mithat Şükrü ve Azmi Beyleri Muhakeme Etti." başlığı ile duyurulmuştur. Başlığın altında şunlar yazılmıştır:

"Birinci celsede isticvâb olunun (sorgulanan) Mithat Şükrü Bey'e İttihâd ve Terakkî Fırkasının hâkim olduğu senelere ait birçok meseleler soruldu. Badehû (ondan sonra) Azmi Bey muhâkeme edildi, hakkında şâyân-ı dikkat ve sâik elde edilmiş olan maznûndan firârından beri siyasi faaliyetine ait birçok sualler soruldu. Mevcut deliller karşısında Azmi Bey müsbet cevaplar vermekten

⁶¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1, 3 Ağustos 1926.

⁶² Anıl, *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, s. 185.

⁶³ Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul 1971, s. 171.

⁶⁴ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 362. *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Ağustos 1926.

ziyâde şarlatanlık yapmak istiyordu, Muhterem Reisi maznûna bilhassa şarlatanlığı bırakmasını ihtâr etti.⁶⁵

Azmi Bey, sorgusu sırasında genel olarak İttihâd ve Terakkî Fırkasına katılışından bu raddeye kadar geçen süreçteki siyasi yaşamından bahsetmiştir. Bir nevi siyasi ve idari hayatı masaya yatırılmıştır. Ayrıca son sorgusunda, Mustafa Kemal Paşa aleyhine Küçük Talat Paşa'ya yazmış olduğu mektup üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.⁶⁶

4 Ağustos 1926 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'ne göre Azmi Bey'in sorgusu genel hatlarıyla şu başlıklar altında verilmiştir:⁶⁷

- ✓ Kara Kemal ile Dostluğu
- ✓ Azmi Bey'in Kaçışı
- ✓ Azmi Kont Sforza ile Görüşüyor
- ✓ Berlin'de Hazırlanan Program
- ✓ Çerkez Sami Nasıl Meydana Çıkıyor
- ✓ Azmi Bey Mühürlerden Haberdar Değil
- ✓ İkinci Defa Anadolu'ya Girmek Teşebbüsü
- ✓ Azmi Bey'den Küçük Talat'a Gönderilen Mektup
- ✓ Memleketi Nasıl Bırakıp Kaçmışlardı
- ✓ Vrangel Ordusundan İstifade Edeceklermiş
- ✓ Mektubun Son Fıkrası
- ✓ Vatana Dönüş
- ✓ Azmi Bey Tevâzün-i Kuvva'dan Bahs Ediyor
- ✓ Mektubu Azmi Bey'e Kim İade Etmiş
- ✓ Tahsin Bey'in İfadesi
- ✓ Kâzım Karabekir Paşa'nın İfadesi

Ankara İstiklal Mahkemesi heyetinin üzerinde durduğu önemli konulardan biri, eski Maliye Nâzırı Cavit Bey'in evinde yapılan toplantılar olmuştur. Mütemadiyen

⁶⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1, 4 Ağustos 1926.

⁶⁶ İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 83. Mektubun tam metni için bkz. EK-19.

⁶⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 4-5, 4 Ağustos 1926. Azmi Bey'in Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi tarafından yayımlanan sorgu metninin tamamı için bkz. EK-23.

tüm sanıklara, Cavit Bey'in evinde yapılan toplantılara kimlerin katıldığı veya katılmadığı sorulmuştur. Çünkü burada yapılan toplantılar, İttihâd ve Terakkîyi yeniden iktidara geçirmek için gizli bir örgütlenme olarak telakki edilmiş ve özellikle bu toplantılarda kararlaştırılan dokuz madde, ittihatçıların programı olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Mahkeme safahatında Cavit Bey'in evinde yapılan toplantılara kimlerin katılıp katılmadığı son derece önem arz etmiştir. Bu doğrultuda da Azmi Bey'in bu ev toplantılarına katılıp katılmadığı araştırılmıştır.

Azmi Bey, Kara Kemal ile O'nun yazıhânesinde birçok kez bir araya gelmiş olmasına rağmen Cavit Bey'in evinde yapılan eski ittihatçıların toplantılara katılmadığını beyan etmiştir.⁶⁸ Cavit Bey'in de "Hayır. Yoklardı..." söylevi Azmi Bey'i doğrulamıştır.⁶⁹ Küçük Talat ve Nail Beyler gibi diğer sanıkların sorgu metinlerine bakıldığında İttihâd ve Terakkîyi diriltmek için Cavit Bey'in evinde yapılan görüşmelere Azmi Bey'in katılmadığını görmekteyiz. En azından katılanlar arasında hatırlanan isimler arasında Azmi Bey'in ismi geçmemektedir, ancak Kara Kemal Bey ile sık sık bir araya geldiğini, yazıhânesinde sık sık görüştüğünü beyan eden Azmi Bey'in bu toplantılardan haberi olmadığı düşünülemez. Hatırı sayılır tüm ittihatçılar orada bulunup İttihâd ve Terakkînin geleceğini kararlaştırırlarken neden Azmi Bey orada değildi? Çekincesi mi vardı? Yoksa oraya davet dahi edilmemiş miydi? Ne de olsa Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluş aşamasında da Kara Kemal Bey, kendisine herhangi bir davet yapmamıştı. Yoksa Azmi Bey'in I. Grup'tan samimi arkadaşları olduğu için mi Cavit Bey'in evine çağrılmamıştı? Bu sorular cevabını bekleye dursun 1926 yılına gelindiğinde Azmi Bey'in Kara Kemal ve tayfası ile siyasi anlamda fikirlerinin uyuşmadığı ortadır.

Cavit Bey'in evinde hazırlanan dokuz maddelik bildirinın içeriğinin Azmi Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile yapmış olduğu görüşmedeki prensip fikirler ile örtüşmesi mahkeme heyetinin gözünden kaçmamış ve İttihâd ve Terakkînin yeniden canlanması anlamına gelen dokuz maddelik bu bildirinın Azmi Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya sunulduğu sanılmıştır. Bu doğrultuda mahkeme başkanı, Azmi Bey'e hitaben şunları söylemiştir: "... diğer taraftan vaziyet alıp prensiplerden

⁶⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. İlkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, s. 101.

⁶⁹ Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, s. 177.

bahsedersiniz ve bu prensip bu teklif aynen Cavit Bey'in evindeki içtimada kararlaştırılan programda madde halinde vardır..." Azmi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya bahsetmiş olduğu prensipler her ne kadar Cavit Bey'in evinde kararlaştırılan maddeler ile benzerlik gösterse de Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa ile bir grup adına konuşmadığını, konuşmasının şahsi olduğunu ve prensiplerin benzerlik göstermesinin de bir rastlantı olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ Mahkeme sanıkların, Cavit Bey'in evinde hazırlanan dokuz maddelik bildiri ile ilişkilerini tespit etmeye çalışırken Azmi Bey de Cavit Bey'in evindeki toplantılara katılmadığını ve hazırlanan doku maddelik bildiri ile bağlantısının olmadığını ileri sürmüştür.

Azmi Bey, Cavit Bey'in evinde toplanan Kara Kemal Bey gibi isimler ile olan münasebetini siyasi ilişkilerden ziyâde dost-ahbap ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesini istemiştir. Kendisine, Kara Kemal ile dostluğu sorulduğunda, "Sade bir ahbap." demiştir. Bunun üzerine Başkan, "Dost ve ahbap arasındaki fark?" diye sorduğunda, "Ben onunla nadiren görüşen bir ahbap idim." demiştir. Mithat Şükrü ve İsmail Canbolat ile münasebeti sorulduğunda, "Çok az." demiştir. Rauf Bey sorulduğunda ise; "Hatta ahbap bile değiliz. Rast geldikçe görüşürdük." diye cevap vermiştir. Bu cevaplar karşısında mahkeme heyeti kendileri nezdinde Azmi Bey'in onlarla (Kara Çete) beraber olduğuna dair bir kanaat oluştuğunu ve ayrıca da bu kimselerin Azmi Bey'e, muhalif harekete katılması noktasında teklif götürmemiş olmalarının pek de inandırıcı tarafının olmadığını söylemesi üzerine Azmi Bey şunları söylemiştir: "Ne gibi siyasi hayat geçirdiğim, harpten sonra ki vaziyetim meydandadır. Bunlarla temasım yoktur. Dost olarak hareket ettim. Sizle alakadar olduğumu görüyorlardı. İhtimal ondan temas etmediler."⁷¹ Azmi Bey'in ifadesinden anlaşıldığı üzere ittihatçıların, muhalefette iken Azmi Bey'e kendilerine katılmaları noktasında bir telkini olmamıştır. Bunun sebebi de Azmi Bey'in eski ittihatçılar kadar I. Grup veya Halk Fırkasından kimseler ile de görüşüyor olmasındandır. Azmi Bey'e göre her iki taraftan da dostları vardır ve bu kimseler ile dostane olarak görüşmektedir. Bu yüzden mahkeme heyetine karşı Kara Kemal, Rauf Bey, Mithat Şükrü ve İsmail Canbolat ile olan ilişkilerini sade bir ahbaplık çerçevesinde sunmaya

⁷⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

⁷¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

çalışmıştır. Onlarla sıkı bir ahbaplığının olmadığını vurgulamaya gayret etmiştir. Böylece kendisinin suikast ile bağlantısının olmadığını ortaya koymak istemiştir.

Ankara İstiklal Mahkemesi'nin üzerinde durduğu konulardan bir diğeri ise Azmi Bey'in Milli Mücadele sırasında Berlin'den Küçük Talat Paşa'ya göndermiş olduğu 17 Kasım 1921 tarihli mektuptur. Bu mektubun, Mustafa Kemal Paşa aleyhine olan satırları, mahkeme huzurunda okunmak suretiyle istişare edilmiştir. “Şadi” kod adıyla Küçük Talat Paşa'ya gönderilen bu mektubun özellikle şu satırları mahkeme heyetinin dikkatini çekmiştir:

“... Mustafa Kemal ile hesap soracak zaman uzak değildir... Anadolu'da taraftarımız ne kadar çok olursa olsun, vatanın menfaatleri namına bunlardan yine memleket adına istifade edilmek üzere biraz sonraya bırakalım. Anadolu'da taraftarımız görülenler arasında hakikati görenler mevcut olmakla beraber, şahsi bir hırstan dolayı istinat edecek diğerk bir kuvvet aramak zilletinde bulunanlar da az değildir. Bundan dolayı şimdiki hükûmetin amansız hamisiyim fakat şimdi değil! Teşkilatımız, farzı mahal, bir şey yapmasa bile, ben şahsen mücadele edeceklerden biriyim; ancak zamanını bekleyelim. Bizim gayemiz vatanın selameti olunca, şahıslarımıza karşı yapılan edepsizlikten dolayı muvakkat bir zaman için susmak zaruretinde kalırız...”⁷²

Mahkeme Reisi Ali Çetinkaya,⁷³ Azmi Bey'e Mustafa Kemal Paşa aleyhinde kullandığı yersiz sözler hakkında şimdi ne düşündüğünü sorması üzerine Azmi Bey, o zaman daimi bir ölüm tehlikesi karşısında büyük bir buhran geçirmekte olduğunu, aynı zamanda hitap ettiği şahısların her türlü muzır hareketlerine mâni' olmaya çalıştığını, o cümleleri tesir altında yazdığını, şimdi bunlardan dolayı utanç duyduğunu ifade etmiştir.⁷⁴ “Mustafa Kemal ile hesap soracak zaman uzak değildir” diyerek İzmir Suikastı davasında sanık durumuna düşen Azmi Bey'in mektubu ile

⁷² Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 275-276.

⁷³ Ali Çetinkaya'nın kısa biyografisi için ayrıca bkz. Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, s. 616.

⁷⁴ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 277.

ilgili olarak Mahkeme Heyeti üyelerinden Reşit Galip Bey,⁷⁵ şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

“Mektubun son fıkrasında atılmış olan adımın geri alınmayacağını söylüyorlar. Şu halde vatanpervarane bir harekette bulduklarını iddia ettikleri vaziyette bu mütalaanın, yani vatanın bir ikiliğe sevki söylemekle beraber onlarla teşrin-i mesaide devam ediyorum demesi ne demektir. Mektubun Bidâyetinden sonuna kadar vatanpervarane mülâhazaların hiçbir kıymeti kalmıyor.”⁷⁶

Reşit Galip Bey, Azmi Bey’in, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde söylediği sözlerden pişman olduğuna inanmamıştır. Azmi Bey’in daha sonraki yıllarda, Mustafa Kemal Paşa’ya muhalif olanlarla bir araya gelmesi ve onlarla ortak çalışmalarda bulunması, kendisinin pişmanlığına dair söylemlerini gölgede bıraktığını ifade etmiştir. Bu düşüncede olan Reşit Galip Bey, Azmi Bey’in pişmanlığını samimi bulmamıştır. Onlarla birlikte hareket etmesi nedeniyle Batum Kongresi’nden sonra Enver Paşa’nın yurda girmemesi noktasında yaptığı çabaların hiçbir değeri kalmadığını beyan etmiştir. Reşit Galip Bey, son olarak değerlendirmesinde şunları söylemiştir: “... O faaliyet, mukarrerâtın (Batum Kongresi’nde alınan kararlar) hedefi Anadolu harekâtını kalbinden vurmaktı. Bunu açık söylemek millete önermek lazımdır. Bir adam ki bir arkadaşına yaptığın iş fenadır diyor, sonra da onlara iltihak ediyor. Ne ise...”⁷⁷ Reşit Galip Bey, Azmi Bey’in Milli Mücadele aleyhine girişilecek işlerden uzak durulması konusunda ısrarlı olmasına karşın, yine bu kişiler ile birlikte olmasını anlamıştıramamıştır. “Neyse” diyerek konunun üzerinde daha da fazla durmak istememiş ve mektubun ele geçirilmesi ile ilgili konuya geçilmiştir.

Mahkeme heyeti, Azmi Bey’in mektubunun nasıl ve ne şekilde ele geçirildiğini ve bu mektuptan kimlerin haberi olduğunu irdelemiştir. Mektup, Milli Mücadele sırasında Kâzım Karabekir Paşa’nın eline geçmiş ve Paşa, Milli Mücadele kazanıldığından mektubun ehemmiyeti kalmadığını düşünerek Azmi Bey’e iletilmesi amacıyla Tahsin Bey’e vermiştir. Bu nedenle mahkeme sırasında hem Tahsin Bey’in

⁷⁵ İstiklal Mahkemesi üyelerinden Aydın Milletvekili. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*, C. 2, Ankara 1994, s. 557.

⁷⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 4-5, 4 Ağustos 1926.

⁷⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

hem de Kâzım Karabekir'in mektupla ilgili olarak vermiş oldukları ifadelere yer verilmiştir. Tahsin Bey, mektubu Sarıkamış'ta iken Kâzım Karabekir Paşa'dan aldığını doğrulamış iken Kâzım Karabekir Paşa, Tahsin Bey'e mektup vermediğini ifade etmiştir. Ayrıca Azmi Bey ile bir tanışıklığının olmadığını söylemiştir. Azmi Bey, Türkistan Bölgesi'nde yaklaşık sekiz ay kadar kaldıktan sonra Kars üzerinden yurda giriş yapmak istediğinde Sarıkamış'ta Kâzım Karabekir Paşa ile bir araya gelerek görüşme fırsatı bulmuşlardır. Kâzım Karabekir Paşa'nın Azmi Bey'in kendisini tanımam deyişi bu anlamda düşündürücüdür. Acaba Kâzım Karabekir Paşa, Azmi Bey'i, Kara Kemal ve tayfası arasında mı görmektedir. Bu nedenle mi Azmi Bey ile olan tanışıklığını inkâr etmiştir. Buna karşın Azmi Bey'in Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde yayınlanan sorgusundan anlaşıldığı üzere Kâzım Karabekir Paşa ile tanışıklığının olduğunu kabul etmiştir. Azmi Bey'e Kâzım Karabekir Paşa ile olan tanışıklığı sorulduğunda, "Evet, kendisini tanırım. Fakat selamlaşmam. Zira Sarıkamış'ta bana yanlış harekette bulundu." demiştir.⁷⁸ Görüldüğü üzere mahkeme, bu seferde Azmi Bey'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucularından Kâzım Karabekir Paşa ile olan münasebetinin derecesini öğrenmeye çalışmıştır.

Azmi Bey'in Küçük Talat Bey'e yazdığı mektup, 14 Ağustos 1926 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde, "İki Mektup" başlığıyla Ahmet Ağaoğlu tarafından ele alınmış ve şu ağır sözler ile Azmi Bey eleştirilmiştir:

"... Sâbık Polis Müdürü Azmi Bey'in mektûbu karşısında soğukkanlılık ve itidâl gibi hasletlere (huylara, ahlaklara) mahall kalmıyor. O mektûbu okuyunca insan için isyan etmemek, içinden kopan nefreti beyân eylemek kabil (olağan) olamıyor. En ibtidaî bir insânın bile insânlığını ifâde eden bazı husûslar vardır ki onlardan mahrûm olanlar bizzat kendi kendilerine insâniyyetin hâricine çıkarmış bulunurlar. Hep bu gibi insânlara kendi arasında makam ve mevkiî veren cemââtler ise kendi binalarını bizzat kendileri yıkmış olurlar... Mustafa

⁷⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926. Azmi Bey firârî dönemde, Kars-Sarıkamış üzerinden ikinci defa yurda girmek istediğinde Ankara Hükûmetinden izin almak istemiş ancak talebi reddedilmiştir. Bunun sorumlusu olarak kendisini Sarıkamış'tan çıkartan Kâzım Karabekir Paşa'yı tutmuş ve bu nedenle "Sarıkamış'ta bana yanlış harekette bulundu." demiştir. Mektup hakkında Kâzım Karabekir Paşa'nın ve Tahsin Bey'in ifadeleri için ayrıca bkz. EK-23.

Kemal Paşa bu millet ve devleti kurtarmak için... biliyor musunuz bu dakikada Sâbık Polis Müdürü Azmi Bey ne düşünüyor? Mustafa Kemal Paşa ile göreceği hesâbın zamanını düşünüyor!.. Bakınız aynı Polis Müdürü daha ne yazıyor: Yunanlıları İzmir'den kovduktan sonra teşkilâtımız farz-ı mahall olarak yapmasa bile ben şahsen mücâdele edeceklerden biriyim ancak zamanı bekleyelim! Dünyada bu satırları yazabilecek el yalnız Yunanlı olabilir!.. Fakat bizim Polis Müdürü Türklüğü, vatani, milleti, bırakınız bu kadarcık olsun beşerî bir faziletten de mahrûmdur. Bu adam milli kahramana karşı çıkmayı adeta kahramanlık gibi telakkî ediyor, teşkilâtı bir şey yapmasa bile kendisi yapacağını makam-ı iftihârda söylüyor... Sâbık bir polis müdürü zann ediyor ki herhangi hâl ve şartta memleket kapılarını ona geniş açmalı, millet onun önünde eğilerek başına geçirmeli ve böyle yapılmadığı halde O, yani sabık bir polis müdürü intikâm almak yalnız başına bu gün bir âleme karşı çıkmak hak u salahiyyetini kazanmış olur...’’⁷⁹

Ağaoğlu Ahmet, Azmi Bey’i çok ağır bir dille eleştirmiştir. O’nun; vatan, millet ve devlet sevgisinden yoksun birisi olduğunu iddia etmiştir. Hatta O’nun Yunanlılardan farksız davrandığını söyleyerek, Mustafa Kemal Paşa’ya karşı riyakârsızlık gösterdiğini yazmıştır. Son satırlarında da Azmi Bey’e, “Soysuz” diyerek O’nun, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde yazmış olduğu mektup nedeni ile nefret edilmesi gereken kişilerden olduğundan bahsetmiştir.

Savcı Ali Necib Bey, Azmi Bey’in Cavit Bey’in ev toplantılarına katılmadığı ve Mustafa Kemal Paşa’ya karşı 17 Kasım 1921 tarihli mektubundaki husûmet duygularını beslemediği için Azmi Bey’in berâetini talep etmiş ve 26 Ağustos 1926 Perşembe günü açıklanan kararla Azmi Bey berâet etmiştir.⁸⁰

Azmi Bey’in, Paşalar ve diğer ittihatçılar gibi Kara Kemal ile teması bulunduğu ve Küçük Talat Paşa’ya gönderdiği mektuptan İzmir Suikastı ve

⁷⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 1, 14 Ağustos 1926.

⁸⁰ Osman Selim Kocahanoğlu, *Atatürk’e Kurulan Pusu İzmir Suikastının Perde Arkası*, İstanbul 2003, s. 556-560. Azmi Bey berâet ederken önde gelen ittihatçılardan; Eski Maliye Bakanı Cavit, Dr. Nazım, Ardahan Mebûsu Hilmi ve Nail Beylerin idamlarına karar verilmiştir. Bu kimseler, 26 Ağustos’u 27 Ağustos’a bağlayan gece “Umûmî Hapishâne” önünde idam edilmişlerdir. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 366.

Taklîb-i Hükûmet Davası sanıkları arasında yer aldığını düşünmekteyiz. Azmi Bey, suikastın planlayıcıları arasında olmadığı gibi Rauf Bey hakkında iddia edildiği üzere suikasttan da haberi olduğu noktasında bir fikrinin olduğunu sanmıyoruz. Eğer ki suikasttan bilgisi veya suikastta bir parmağı olduğu konusunda en küçük bir şüphe dahi olsaydı Mustafa Kemal Paşa'nın I. Dünya Savaşı sonunda kurulması düşünülen Tevfik Paşa Hükûmeti'ne girmesi için Padişah Vahidettin'e önerdiği Azmi Bey serbest bırakılmazdı. Mustafa Kemal Paşa'nın Padişah'a sunulmak üzere gönderdiği Tevfik Paşa Hükûmeti'nde kendilerini görmek istediği Azmi Bey ile beraber ne tesadüftür ki İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası'nda Tahsin, Rauf ve İsmail Canbolat gibi isimlerde yer almıştır.⁸¹ Bu isimlerden sadece İsmail Canbolat Bey, dava sonunda idam edilmiştir. Azmi Bey ise firârî döneminde Enver Paşa'nın yurda girmesini engellemeye yönelik girişimleri, 17 Kasım 1921 tarihli Mustafa Kemal Paşa aleyhine yazmış olduğu mektubundan pişmanlık duyması, Cumhuriyet Döneminde I. Grup'tan ve Halk Fırkasından da kimseler ile görüşüyor olması ve tam olarak Kara Kemal ve tayfası ile sıkı bir diyalogunun olduğunun tespit edilememesi ve en önemlisi de Cavit Bey'in evindeki toplantılara katılmaması gibi nedenlerle berâet etmiştir.

3. Azmi Bey'in Son Yılları

Azmi Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi'nden berâet ettikten sonra ticaret maksadıyla bir müddet için Mersin'e yerleşmiştir.⁸² Burada siyasetten uzak sâkin bir hayat geçirmiştir. Mersin'de sıkça ava çıkan Azmi Bey, bir keresinde Mustafa Kemal Paşa'nın çiftlik arazine dahi girmiştir. Bunu işiten Mustafa Kemal Paşa, Azmi Bey'e hürmetle yaklaşılmasını Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'tan şu sözlerle istemiştir: "O'nun gelmesini beklemesinler, kendilerini hatta yemeğe davet etsinler; her türlü yardım ve ikramda bulunsunlar... Müdüre o yolda talimat ver."⁸³ Mersin'de ticaretle

⁸¹ Mustafa Kemal Paşa, İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası'nda yargılananlardan Azmi Bey ile Tahsin, Rauf, Canbolat gibi kimseleri, I. Dünya Savaşı sonunda kurulmasa düşünülen Tevfik Paşa Hükûmeti'ne önermiştir. 15 Ekim 1918 tarihli, Mustafa Kemal Paşa tarafından Padişah'ın Başyaveri Naci Beyefendiye gönderilen öneri metni ile ilgili olarak ayrıca bkz. Atay, *Çankaya*, s. 131; Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 193.

⁸² Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 277.

⁸³ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 286.

hayatını idâme ettiren Azmi Bey'e ayrıca Mustafa Kemal Paşa imzalı bir yazıyla 27 Şubat 1929 tarihinde emekliliğini hak etmiş ve belli miktar aylığa bağlanmıştır.⁸⁴

Azmi Bey, 6 Ekim 1932 tarihinde nüfus kaydını Mersin kütüğüne taşımıştır. Nüfus kaydını Mersin kütüğüne taşımasındaki sebep ise Azmi Bey'in 5 Eylül 1932 tarihinde eşi Zübeyde Hanım'ı kaybetmiş olmasıdır. Aynı yıl kızı Fatma Memduha Hanım'ın da evlenmesi Azmi Bey'i yalnızlaştırmış ve bu nedenle nüfus kaydını Mersin-İçel kütüğüne taşımıştır. 1932 yılından sonra tamamen Mersin'e yerleşmeye karar veren Azmi Bey, buradayken "Samurkaş" soyadını almıştır.⁸⁵

Azmi Bey, ava meraklı olduğu kadar güzel sanatların resim dalına da bir hayli ilgi duymuştur. Emekli maaşının altı katı kadar bir meblağ olmasına karşın İstanbul Belediyesi'nden Oktruva isimli bir resmi 245,54 kuruşa satın almıştır.⁸⁶

Üzerine kayıtlı herhangi bir gayri menkulü bulunmayan Azmi Bey, 24 Temmuz 1944 tarihinde öğleden sonra vefat etmiştir. Azmi Bey'in vefat haberi dönemin gazetelerinde dahi yer bulmuştur. Bunlardan 25 Temmuz 1945 tarihli Tasvîr-i Efkâr Gazetesi, Azmi Bey'in vefat haberini, "Eski Beyrut Valisi Azmi Samurkaş Vefat Etti." başlığıyla okuyucularına duyurmuştur. Haberin devamında da şunları yazmıştır:

"Eski Beyrut Valisi Azmi Samurtaş (Samurkaş) dün öğle vakti vefat etmiştir. Meşrûtiyet devrinde en buhranlı ve nazik zamanlarda polis umûmî müdürlüğündeki hizmetleri ile kendini tanıtmış, muktedir ve doğru bir idare adamı idi. Meşrûtiyet zâbitası zamanında ki muvaffakiyeti daima dillerde gezmiş ve takdirle yâd edilmiştir. Azmi Samurtaş (Samurkaş) aynı vazîfe

⁸⁴ Dâhiliye Vekâleti'nin teklifi ile emekliye ayrılan Azmi Bey'in 1931 yılı Şubat bordrosuna bakıldığında maaşının 41,95 kuruş olduğunu görmekteyiz. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

⁸⁵ SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

⁸⁶ Azmi Bey, İstanbul Belediyesi'nden aldığı Oktruva isimli resmin parasını ödemiş değildir. Resmin parasını ödemeyince Belediye borcun temini için şahsın menkul ve gayri menkullerini araştırmıştır ve sonuçta mevcut malı olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine İstanbul Belediyesi 7 Temmuz 1933 tarihinde Muntazam Borçlar Müdürlüğüne bir yazı yazarak, şahsa emeklilik ve ya mazuliyet maaşının bağlanıp bağlanmadığının incelenmesini ve neticenin kendilerine bildirilmesi istenmiştir. Muntazam Borçlar Müdürlüğü, 16 Ağustos 1933 tarihinde Emniyet İşleri Müdürlüğü'nden dairelerince Azmi Bey'e emeklilik veya mazuliyet maaşının verilip verilmediğini sormuştur. Emniyet ise 2 Eylül 1933 tarihinde İstanbul Belediyesi'nce aranan Azmi Bey'in kendilerinden herhangi bir aylığa bağlı olmadığını ve ayrıca araştırmanın Dâhiliye Vekâleti Celilesinden yapılması gerektiği cevaben bildirilmiştir. SGK.KG.EİDB, Dosya No: 166-327.

severliği Beyrut Valiliği'nde de göstermiş ve orada da çok iyi nam bırakmıştır. O derecedeki geçenlerde Beyrut'ta çıkan bir gazete Beyrut'ta çekilen sıkıntıların ve görülen idaresizliklerin eski Türk Valisi Azmi Bey gibi bir vali bulunamamaktan ileri geldiğini yazmıştı.⁸⁷

Eski İttihatçılardan Hüseyin Cahit Yalçın'ın sahipliğini yaptığı Tanîn Gazetesi de 25 Temmuz 1944 tarihli sayısında Azmi Bey'in vefat haberini, "Hakiki Bir Zıya" başlığı ile okuyucularına duyurmuştur. Tanîn şunları yazmıştır:

"Meşrûtiyet Devrinde en buhranlı ve nazik zamanlarda Polis umûmî mdrlğindeki ciddi hizmetleri ile kendisini tanıtımış, yüksek çok mukte(d)ir ve doğru bir idare adamı idi.

Meşrûtiyet zabıtası zamanında muvaffakiyeti daima dillerde gezmiş ve takdirle yd edilmiştir. Azmi Samurkaş aynı vazife severliği ve Beyrut Valiliğinde de göstermiş ve orada da çok iyi bir nam bırakmıştır.

O derecede ki geçenlerde Beyrut'ta çıkan bir gazete, Beyrut'ta çekilen sıkıntıların ve görülen idaresizliklerin eski Türk Valisi Azmi Bey gibi bir vali bulunmamaktan ileri geldiğini yazmıştı.

Merhûmun vefatı memleket için hakiki bir ziya teşkil etmektedir."

Tanîn Gazetesi haberin devamında, "... sbık İstanbul Polis Müdürü ve Beyrut Valisi Azmi Samurkaş vefat etmiştir." diyerek cenazenin o gün ikinci namazının müteakip Teşvikiye Camii'nden kaldırılarak Ferikky Mezarlığı'na defnedileceğini okuyucularına duyurmuştur.⁸⁸

⁸⁷ *Tasvîr-i Efkâr Gazetesi*, 25 Temmuz 1944 Salı.

⁸⁸ *Tanîn Gazetesi*, 25 Temmuz 1944 Salı.

SONUÇ

Ünlü ittihatçılardan eski Polis Müdürü Azmi Samurkaş Bey'in hayatı hakkında araştırma yapmak, hakkında henüz yazılı küçük bir biyografi olmaması ve isminin satır aralarında geçmesi hasebiyle zor olmuştur.

Azmi Bey'in siyasi ve idari yaşamı boyunca daha çok ön planda Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Bey gibi kimselerin yer almış olmasından kendisi, genelde geri planda kalmıştır. Hatta bu kimselerden başka Dr. Nazım Bey ve Bahattin Şakir Bey gibi kimselerden de sonra anılan bir şahsiyet olmuştur. Bazen ön adı yanlış yazılmış, bazen de aynı isimli başka tarihi şahsiyetlerle karıştırılmıştır. İşte bu çalışmayla Hüsamettin Ertürk Bey'in de "İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü" unvanı ile andığı Azmi Bey'i tanıtacağımızı ummaktayız.

Azmi Bey, önemli mevkîlerde yer aldığı ve yaşadığı süre içinde; II. Meşrûtiyet'in İlanı, Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi, Bâb-ı Âlî Baskını, Mahmut Şevket Paşa Suikastı, Ermeni Tehciri, Beyrut'ta yaşanan siyasi ve sosyal olaylar, firârî ittihatçıların yurt dışı faaliyetleri, İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası gibi pek çok tarihi olaylara tanıklık etmiş, ayrıca Türk Polis Teşkilatının yapılanma sürecinde önemli katkılarda bulunarak günümüz polis teşkilatının temellerinin atılmasında önemli bir yere sahip olmuştur.

Azmi Bey'in meşhurluğu, Balkan topraklarında, İttihâd ve Terakkî Cemiyetine üye olmasıyla başlamış, İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası'na değin devam etmiştir. Azmi Bey, cemiyette yer aldığından beri iyi bir idare adamı olmuştur. Savcılık mesleğinden polis müdür umûmîliğine geçişi ile başlayan idare adamlığı, "Emniyetçi Kimliği, Osmanlı Meclis-i Mebûsân Üyeliği ile Mülki İdare Amirliği" gibi çeşitli alanlarda vücut bulmuştur. Azmi Bey'in üstlendiği hemen hemen her görev, genelde kritik yer ve mevkîler olmuştur. İttihâd ve Terakkî iktidarı ele geçirdiğinde, iktidarın şehri İstanbul'un güvenliği, sürgünlerin ve muhacirlerin uğrak noktası Konya vilayeti, Suriye'nin incisi ve emperyalist devletlerin hedefindeki Beyrut vilayeti hiç kuşku duyulmadan Azmi Bey'in sorumluluğuna bırakılmıştır.

Azmi Bey'in Beyrut valiliği sırasında her ne kadar Beyrut ve çevresinde yaklaşık olarak, iki yüz bin insanın açlıktan öldüğü söylenmiş olsa da kendisi bu ölüm

hadiselerinin önüne geçmek için var gücüyle çalışmış, hatta aşâr konusunda halkın lehinde hükûmet ile de karşı karşıya gelmiştir. O, bölgede, Cemal Paşa'nın aksine bölge halkı ile daha uzlaşmacı ve barışçıl bir tavır sergilemiş ve bu nedenle bölge halkının takdirini kazanmıştır.

İttihatçı liderler, Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman Azmi Bey'i İstanbul'da bırakmayarak, yanlarına almışlardır. Böylece ittihâtçı lider kadrosu ile yurt dışına çıkan Azmi Bey, firârî hayatının ilk döneminde, İtalyanlar ile Anadolu Hükûmeti arasında arabulucu bir rol üstlenmiştir. Hatta bu maksatla bir keresinde Anadolu'ya kadar gelmiş ve Refet Paşa ile görüşme fırsatı dahi bulmuştur. Ancak, bu girişimler Mustafa Kemal Paşa tarafından hoş karşılanmamış ve kendisinden yurdu terk etmesi istenmiştir. Böylece yurttan bir kez daha ayrılmak zorunda kalan Azmi Bey, firârî hayatının ikinci bölümünde, İslâm İhtilâl Cemiyeti İttihâdı adına Berlin'de, Moskova'da, Afganistan'da, Bakü'de Milli Mücadele'nin işini kolaylaştırmak adına emperyalist devletler aleyhinde çalışmıştır. Azmi Bey, İslâm ülkelerini emperyalistlere karşı uyandırmak ve böylece Kemalistlerin elini güçlendirmek istemiştir. Savaş yıllarında, Mustafa Kemal Paşa ile kişisel mücadeleden kaçınıp, kendisinin desteklenmesi gerektiğini sıkça vurgulamış ve arkadaşlarına bu yönde telkînlerde bulunmuştur. Nihayetinde, hayatta kalan firârî ittihâtçılar ile Azmi Bey, Başkomutanlık Meydan Savaşı Zaferi'nden sonra yurda dönmüşlerdir. Böylece yaklaşık dört yıl kadar süren firârî hayatı sona ermiştir.

Azmi Bey, Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal Paşa aleyhinde yazmış olduğu bir mektup ve İzmir Suikastı'nın planlayıcısı Kara Kemal Bey ile kurmuş olduğu münasebetler nedeniyle İzmir Suikastı ve Taklîb-i Hükûmet Davası'nda yargılanmış ve nihâyetinde berâet etmiştir. Mahkemeden sonra da siyasetten uzak, sâkin bir hayat geçiren, bir kız babası olan Hüseyin Azmi Bey, 24 Temmuz 1944 tarihinde hayata veda etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü Arşivi
- TBMM Kütüphânesi
- Milli Kütüphâne
- TTK Kütüphâne
- EGM Arşiv ve Dok. D. Bşk. Kütüphânesi

Resmi Yayınlar, Tutanaklar ve Osmanlıca Eserler

Emniyet Genel Müdürlüğü Personel Daire Başkanlığı Arşivi Dosya No: Cedîd 68.
Emniyet Genel Müdürlüğü Personel Daire Başkanlığı Arşivi Dosya No: 8435.
Emniyet Genel Müdürlüğü Personel Daire Başkanlığı Arşivi Dosya No. C-8232.
Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi (İçtimai Fevkalade) Ondukuzuncu İnikad. Cilt 1.
Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi (İçtimai Fevkalade) Otuzikinci İnikad, Cilt 2.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 62. İctimâ. İctimâ Senesi: 1 C. 4.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi 44. İctimâ. İctimâ Senesi: 3 C. 20.
İstanbul Vilayetinin ve Emniyet-i Umûmîyye Müdiriyyetinin Teşkilatına Dair Kanûn, Kabul Tarihi; 4 Ağustos 1909, Takvim-i Vekâyi Yayın İlanı; 8 Temmuz 1327-10 Eylül 1325).
Ahmet Faik, Polis Rehberi, Erzurum Kütüphâne, Nu: K-25573.
EGM Arşiv ve Dok. Daire. Bşk. Kütüphâne, No: 2010/M/O.D 008.

Devlet Arşiv Belgeleri

BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi
A.DVN. Sadâret Divân Kalemî Evrakı
BEO. Babiâli Evrak Odası Evrakı
DH. MUI. Dâhiliye Muhaberatı Umûmîye İdaresi Evrakı.

DH.EUM.3.ŞB. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye 3. Şube Müdürlüğü Evrakı
DH.EUM.5.ŞB. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye 5. Şube Müdürlüğü Evrakı
DH.EUM.MEM. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye Memûrin Kalemî Evrakı
DH.EUM.MH. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye Muhasebe Kalemî Evrakı
DH.EUM.SSM. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye Seyrüsefer Kalemî Evrakı
DH.EUM.THR. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye Tahrirat Kalemî Evrakı
DH.EUM.VRK. Dâhiliye Emniyet-i Umûmîye Evrak Odası Kalemî Evrakı
DH.H. Dâhiliye Nezâreti Hukuk Evrakı.
DH.HMŞ. Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Evrakı
DH.İ.UM.EK. Dâhiliye Nezâreti İdarei Umûmîye Evrakı
DH.İD. Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı
DH.KMS. Dâhiliye Nezâreti Dâhiliye Kalemî Mahsus Evrakı
DH.MKT. Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı
DH.MTV. Dâhiliye Nezâreti Mütenevvia Evrakı
DH.MUİ. Dâhiliye Muhaberatı Umûmîye İdaresi Evrakı
DH.SAİDd. Dâhiliye Nezâreti Sicili Ahval İdarei Umûmîyesi Evrakı
DH.SYS. Dâhiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı
DH.ŞFR. Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DH.UMVM. Dâhiliye Nezâreti Umurı Mahalliye ve VilâyetMüdürlüğü Evrakı
HR.İM. Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı Evrakı
HRT.h. Haritalar Evrakı
İ.DH. İrade Dâhiliye Evrakı
İ.DUIT. İrade Dosya Usulü Evrakı
İ.MBH. İrade Mabeyni Hümayûn Evrakı
İ.ML. İrade Maliye Evrakı
İ.MLU. İrade Meclisi Umûmî Evrakı
İ.MMS. İrade Meclisi Mahsus Evrakı
İ.ŞD. İrade Şurayı Devlet Evrakı
MF.MKT. Maarif Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı
MV. Meclisi Vükela Evrakı

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Hâkimiyet-i Milliye, 1-3 Temmuz, 3-4-13 Ağustos 1926.

Cumhuriyet, 4 Ağustos 1926.

Minber, 4 Teşrîn-i Sâni 1918,

Vakit, 4 Teşrîn-i Sâni 1918, No: 371.

Vakit, 5 Teşrîn-i Sâni 1918, No: 372.

Atı, 5 Teşrin-i Sâni 1918.

Tanîn Gazetesi, 25 Temmuz 1944 Salı.

Tasvîr-i Efkâr Gazetesi, 25 Temmuz 1944 Salı.

Milliyet Gazetesi, 02.07.1979.

Dergiler

A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi

A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Amme İdare Dergisi

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Dergisi

Bilig

Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Kastamonu Eğitim Dergisi 163-180

Polis Emeklileri Derneği Polis Dergisi

Polis Mecmuası

Popüler Tarih

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Sosyal Bilimler Dergisi
Toplumsal Tarih Dergisi
Türk Dünyası Tarih Dergisi
Türk İdare Dergisi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı
Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

KİTAPLAR VE MAKALELER

- ACER, Yücel; “Terörizm Kavramı Açısından Ermeni Terörü ve Genel Nitelikleri Ermeni Araştırmaları 1. Dünya Kongresi Bildirileri”, Yay. Haz: Şenol Kantarcı vd., C. 2, *Ermeni Araştırmaları Enstitü Yayınları*, Ankara 2003. s. 461-474.
- AĞANOĞLU, H. Yıldırım; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*, Kum Saati Tarih Dizisi, İstanbul 2001.
- AHMAD, Faroz; *İttihâd ve Terakkî (1908-1914)*, çev. Nuran YAVUZ, 1.bs., Kaynak Yayınları, İstanbul 1984.
- Ahmet Faik; *Polis Rehberi*, Yay. Haz: Cemal TEPE, Arşiv ve Dokümantasyon D. Bşk. Yayınları, Ankara 2013.
- Ahmet İzzet Paşa; *Feryadım*, C. II, Yay. Haz: Süheyl İzzet FURGAÇ ve Yüksel KANAR, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed; *Arşiv Belgeleri Işığında Dâhiliye Nezâreti Tarihi*, İçişleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi Yayınları, İstanbul 2013.
- AKSOY, A. Şerif; *İttihâd ve Terakkî*, 1.bs., Noktakitap Yayınları, İstanbul 2008.
- AKSOY, A. Şerif; *Jön Türkler Enver, Cemal ve Talat Paşaların Trajik Sonu*, Noktakitap Yayınları, İstanbul 2008.
- AKŞİN, Sina vd.; *Türkiye Tarihi*, C. 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1990.
- AKŞİN, Sina; “İttihâd ve Terakkî Üzerine”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, No.1, Mart 1971. s. 150-153.
- AKŞİN, Sina; *Jön Türkler ve İttihâd ve Terakkî*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1987.
- ALAKOM, Rohat; “Şerif Paşa-Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 196, Nisan 2010. s. 94-97.

- ALYOT, Halim; *Türkiye’de Zabıta*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- ANIL, Yaşar Şahin; *Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı Davası*, Kaştaş Yayınları, İstanbul 2005.
- Arif Cemil; *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Arma Yayınları, İstanbul 1992.
- ARMAOĞLU, Fahir; *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 11.bs., Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.
- ARSLAN, Emir Şekip; *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, çev. Aziz AKPINARLI ve Yay. Haz: Mehmet Akif BAL, İstanbul 2005.
- ARTUÇ, Nevzat; “Ahmet Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Faaliyetleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, SDÜSBE, 2005.
- ARTUÇ, Nevzat; *Cemal Paşa*, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- ASLAN, Taner; “Saidpaşazade Mehmet Şerif Paşa Muhalefeti ve İkinci Meşrûtiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi”, *A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S. 50, Ankara 2011.
- ATA, Feridun; Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehcir Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXI, S. 62, Ankara Temmuz 2005.
- ATA, Feridun; *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- ATAÖV, Türkaya; “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa’nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 1.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Nutuk*, 22.bs., Alfa Yayınları, İstanbul 2009.
- ATAY, Falih Rıfkı; *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1980.
- ATAY, Falih Rıfkı; *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2009.
- ATAY, Falih Rıfkı; *Zeytindağı*, 1.bs., Pozitif Yayınları, İstanbul 2010.
- AVCI, Cemal; *İzmir Suikastı Bir Suikastin Perde Arkası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- AYBARS, Ergun; *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2009.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Enver Paşa*, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Tek Adam*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *Tek Adam*, C. I, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- AYDIN; Hakan, “Kadın (1908–1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Konya 2009, s. 149-155.
- AYDOĞAN, Erdal; “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları”, *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 3, Erzurum 2003, s. 65-72.
- AYTUL, Turhan; “Türkiye’yi Titreten Yıllar”, *Milliyet Gazetesi*, 02.07.1979.
- BABACAN, Hasan; *Mehmet Talat Paşa 1874-1921*, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- BALCIOĞLU, Mustafa; *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, 1.bs., Nobel Yayınları, İstanbul Mayıs 2001.
- BAYAR, Celal; *Ben de Yazdım*, Baha Yayınları, İstanbul 1968.
- BAYUR, Hilmi Kâmil; *Sadrazam Kâmil Paşa, Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.
- BIYIKOĞLU, Tevfik; *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- BİLGENOĞLU, Ali; “II. Meşrûtiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DEÜSBE, 2006.
- BİRGEN, Muhittin; *İttihâd ve Terakkîde On Sene-İttihâd ve Terakkî Neydi?* Yay. Haz: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- BİRİNCİ, Ali; *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- BLEDA, Mithat Şükrü; *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- CARR, E. H., Bolşevik Devrimi 1 (1917-1923), çev. Orhan SUDA, C. 1, Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- CEBESÖY, Ali Fuat; *Moskova Hatıraları*, Yay. Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU, Temel Yayınları, Ankara 1982.

- CEBESOY, Ali Fuat; *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, Yay. Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU, C. I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2007.
- Cemal Paşa, *Anılarım (1913-1922)*, Yay. Haz: Fahri PARİN, 1.bs., Paraf Yayınları, İstanbul Temmuz 2010.
- Cemal Paşa; *Hatıralar*, Yay. Haz: Alpay KABACALI, 5.bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- ÇİHANGİR, Erol; *Emir Şekip Arslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, Doğu Kütüphânesi Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ÇAVDAR, Tefik; *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- ÇELEBİ, Mevlüt; *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- ÇELİK, Kürşat; “Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, FÜSBE, 2010.
- ÇELİK, M. Talha; “Şerif Hüseyin İsyanı'nın Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, 2007.
- ÇİÇEK, Hikmet; *Dr. Bahaeddin Şakir İttihâd ve Terakkîden Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 2.bs., Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- ÇOLAK, Mustafa; *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, 1.bs., İstanbul Yeditepe Yayınevi, Şubat 2008.
- DEMİR, Halim; *Yeraltından İktidara İttihâd ve Terakkî Darbeler ve Suikastlar Tarihi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul Ekim 2005.
- DEMİRBAŞ, Ahmet; *İbrahim Temo'nun İttihâd ve Terakkî Anıları*, Nehir Yayınları, İstanbul 1987.
- DEMİREL, Ahmet; *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, 1.bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- DEMİREL, Ahmet; *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, 2.bs., İletişim Yayıncılık, İstanbul Nisan 2005.

- DEMİREL, Emin; *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, 4.bs., IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 26.bs., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- BURAK, Durdu Mehmet; “Enver Paşa'nın Hayatı ve İngiliz Belgelerindeki Düşün Raporu”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, No: 1, Mart 2005. s. 163-180
- BURAK, Durdu Mehmet; “Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 14, Y. 2003 s. 291-318.
- DURUN, Ahmet Haluk; *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982.
- DURU, Kâzım Nami; *İttihâd ve Terakkî Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1957.
- DÜNDAR, A. Nihat, Osmanlı Yönetiminde 78, Cumhuriyet Döneminde 70 Yılı Geride Bırakan Bir Teşkilat... “Polis Teşkilatı”, “*Türk İdare Dersisi*, Y. 65, S. 401, Aralık 1993, s. 213-309.
- EKDAL, Müfid; *Eski Bir İhtilâlciden Dinlediklerim*, Kitabevi 204 Yayınları, İstanbul Ağustos 2003.
- ELÖVE, Mustafa Emil; “İkinci Meşrûtiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1 Yayın Tarihi 1952. s. 190-197.
- ERDEN, Ali Fuad; *I. Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, 2.bs., İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- ERMAN, Azmi Nihat; *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul 1971.
- EROĞLU, Hamza; *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara 2010.
- EROĞLU, Nazmi; *İttihatçıların Ünlü Maliye Nâzırı Cavid Bey*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
- ERASLAN, Fethullah ve METİN İsmail; *Kurtuluş Savaşı'nda İç Güvenlik ve Polis*, Askumlar Basımevi, Ankara 1984.
- ERTEM, Süleyman Kani; *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

- ERTÜRK, Hüsamettin; *İki Devrin Perde Arkası*, Yay. Haz: Semih Nafiz TANSU, 1.bs., Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- ESATLI, Mustafa Ragıp; *İttihâd ve Terakkî*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975.
- EYİCİL, Ahmet; *İttihâd ve Terakkî Liderlerinden Dr. Nazım Bey*, Gün Yayıncılık, Ankara 2004.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, “*Balkan Savaşına Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri*”, Ankara 2004.
- GOLOĞLU, Orhan; *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Başnur Matbaa, Ankara 1972.
- GÖYÜNÇ, Nejat; “Ermeni Tehciri ve Soykırım İddiaları”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, S. 37 Ocak-Şubat 2001, s. 285-299.
- GÜLMEZ, Mesut; “Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 16, S. 4, Aralık 1983, s. 3-15.
- GÜLMEZ, Nurettin; *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- GÜNEŞ, İhsan; *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrûtiyet, C. 2*, TBMM Yayınları, Ankara 1995.
- HANİOĞLU, M. Şükrü; *Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- HATİBOĞLU, Tahir; *Jön Türkler'den Son Türklere Tıbbiyeli*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2002.
- ILIKAN, Selma ve Faruk; *Ankara İstiklal Mahkemesi Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i Kasd ve Taklîb-i Hükûmet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar*, 1.bs., Simurg Yayınları, İstanbul 2005.
- IMBERT, Paul; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri*, çev. Adnan CEMGİL, Engin Yayıncılık, İstanbul 1981.
- İbrahim Feridun; *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye*, Yay. Haz: Muhittin KARAKAYA ve Veysel K. BİLGİÇ, Polis Akademisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

- İbrahim Feridun; *Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmat-ı Meslekiye*, çev. Eyüp ŞAHİN vd., Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- İbrahim Temo, *İttihâd ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Millîye Dair Hatıratım*, Romanya-Mecidiye 1939.
- İbrahim Temo, *İttihâd ve Terakkî Anıları*, Yay. Haz: Bülent DEMİRBAŞ, Arba Yayınları, İstanbul 1987.
- İNÖNÜ, İsmet; *Hatıralar*, Yay. Haz: Sebahattin SELEK, 3.bs., Bilgi Yayınevi, İstanbul 2009.
- İPEKÇİ, M. Vahit; “Dr. Nazım Bey’in Siyasi Yaşamı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi AİİTE, 2006.
- JAESCHKE, Gotthard; *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal KÖPRÜLÜ, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- JAESCHKE, Gotthard; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. I, TTK Yayınları Yayınları, Ankara 1989.
- KADRİ, H. Kâzım; *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Yay. Haz: İsmail KARA, 2. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2000.
- KANDEMİR, Feridun; *İzmir Suikastı'nın İçyüzü*, 2.bs, Ekicigil Yayınları, İstanbul 1955.
- KANSU, Aykut; *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- KARABEKİR, Kâzım; *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihâd ve Terakkî Erkânı*, Tekin Yayınevi, Ankara 1990.
- KARABEKİR, Kâzım; *İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, Yay. Haz: Faruk-Emel ÖZERGİN, Türdav Ofset Yayınları, İstanbul 1982.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, C. 8, 6.bs., TTK Yayınları, Ankara 2007.
- KAYA, Erol; *Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Minber*, 1.bs., Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007.
- KAYA, Erol; “İttihâd ve Terakkî Liderlerinin Yurt dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Yıl 2008, s. 181-202.

- KAYALI, Hasan; *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, çev. Türkan YÖNEY, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- KELEŞ, Erdoğan; Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 27, S. 43, Ankara 2008, s. 131-157.
- Kılıç Ali; *İstiklal Mahkemeleri Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- KOCABAŞ Süleyman; *Jön Türkler Nerede Yanıldı (1890-1918)*, Vatan Yayınları, İstanbul 1960.
- KOCAHANOĞLU, O. Selim; *Rauf Orbay Hatıraları (1914-1915)*, Temel Yayınları, İstanbul 2005.
- KOCAHANOĞLU, Osman Selim; *Atatürk'e Kurulan Pusu, İzmir Suikastının Perde Arkası*, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- KOCAHANOĞLU, Osman Selim; *İttihâd ve Terakkînin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul 1998.
- KOLOĞLU, Orhan; *Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, 1.bs., Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2011.
- KUNERALP, H. Sinan; *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, 1.bs., İsis Yayıncılık, İstanbul 1999.
- KURAN, Ahmet Bedevi; *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, Ankara 2001.
- KURAN, Ahmet Bedevi; *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1959.
- KURŞUN, Zekeriya; *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1992.
- KUTAY, Cemal; *31 Mart'ın 90. Yılında*, Nadir Kitabevi, İstanbul 1999.
- KUTAY, Cemal; *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Genci*, Tarih Yayınları, İstanbul 1962.
- KUTAY, Cemal; *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, C. 3, TTK Yayınları, Ankara 1983.

- KUTAY, Cemal; *Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi*, İklim Yayıncılık, İstanbul 2004.
- KUTAY, Cemal; *Üç Paşalar Kavgası*, Tarih Yayınları, İstanbul 1964.
- KÜRKCÜOĞLU, Erol; 1923 Seçimleri, *Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, s. 131-152.
- LEWİS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- MANGO, Andrew; *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, 7.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.
- MARDİN, Şerif; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet; *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları-Sürgünden İntihara*, 2.bs., Arba Yayınları, İstanbul 2003.
- MİTHAT, Ali Haydar; *Hatıralarım 1872-1946*, Güler Basımevi, İstanbul 1946.
- NUR, Rıza; *Hayat ve Hatıratım*, C. III, Yay. Haz: Abdurrahman DİLİPAK, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- NUR, Rıza; *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?*, İbrahim Yalınkılıç Kitapevi, İstanbul 1996.
- OKYAR, Fethi; *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Haz: Cemal KUTAY, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- OLGUN, İbrahim; "İttihatçılar Kurtuluş Savaşında Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 1976.
- ÖZTÜRK, Kâzım; *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*, C. 2, TBMM Vakfı Yayını, Ankara 1994.
- PERİNÇEK, Mehmet; "Çarlık İstihbarat Raporlarında Osmanlı'ya Çalışan Ermeni Bir Ajan: Arşavir Saakyan", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 191, Kasım 2009.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Polis Emeklileri Derneği Polis Dergisi, *Eski Bir Hatıra*, S. 120, İstanbul 1962.
- Polis Mecmuası, "İrade-i Seniye", çev. Mustafa MÜJDECİ vd., S. 1, İstanbul 1 Temmuz 1329.

- RAMSAUR, Ernest Edmondson; *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, çev. Nuran ÜLKEN, Sander Yayınları, İstanbul 1972.
- SARINAY, Yusuf; “İstanbul’da ermeni Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler (1914-1918)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 67-68-69, Ankara 2007.
- SARISAMAN, Sadık; “Birinci Dünya Savaşı’nda Salarüddeve Olayı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, Erzurum 1995.
- SAVAŞ, Mevhibe; *İkinci Meşrûtiyet Döneminde İttihâd ve Terakkî ve Basın*, Ankara 1998.
- SELAM, Selim Ali; *Beyrut Şehreminin Anıları (1908-1918)*, Yay. Haz: Hassan Ali HALLAK, 2.bs., Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- SEZEN, Tahir; Osmanlı Yer Adları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
- SHPUZA, Gazmend; “Doktor Temo’nun Atatürk Hakkındaki İmajı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 13, Ankara 1994, s. 68-84.
- SORGUN, Taylan; *İmparatorluktan Cumhuriyete, (Fahrettin Paşa Anlatıyor)*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- SOY, H. Bayram; “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar”, *Bilig*, S. 30, Ankara 2004, s. 188-210.
- SOYAK, Hasan Rıza; *Atatürk’ten Hatıralar*, 6.bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- SOYTÜRK, Mete; “İttihatçı Paşalar Nasıl Yurtdışına Kaçtılar”, *Popüler Tarih*, S. 63 (Kasım 2005), s. 25-49.
- STODDARD, Philip Hendrick; *Teşkilat-ı Mahsusa Osmanlı Devleti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çev. Tansel DEMİREL, 3.bs., Arma Yayınları, İstanbul 2003.
- ŞAHİN, Eyüp vd.; *Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar*, Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- ŞAHİN, Eyüp vd.; *Belgelerle Türk Polis Tarihi – I*, Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.

- ŞAHİN, Eyüp; *1907'den 2000'e Polis Okulları*, Arşiv ve Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan; *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Âlemi*, İnkılap ve Aka Yayınevi İstanbul 1967.
- ŞIRACIYAN, Arşavir, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları*, çev. Kadri Mustafa ORAĞLI, Kastaş Yayınları, İstanbul 1997.
- ŞİMŞEK, Nurettin; *Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Süleyman Askeri Bey*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, 2.bs., Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.
- Talat Paşa'nın Anıları, Yay. Haz: Alpay KABACALI, 5.bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- TANÖR, Bülent; *Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Gelişmeler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1991.
- TANSU, Semih Nafiz; *İttihâd ve Terakkî İçinde Dönerler*, Anlatan: Galip VARDAR, İnkılap Yayını, İstanbul 1960.
- TAŞ, N. Fahri; *Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilâyat-i Şarkıyye Islâhatı)*, 1. bs., Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2006.
- TAŞKIRAN, Cemalettin; "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)", *A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 14, Ankara 1994, s. 255-265.
- TAŞKIRAN, Cemalettin; *Milli Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008.
- TOKSOY, Nurcan; I. Dünya Savaşı Sonrası Doğu Anadolu'da Yapılan Faaliyetler, *Atatürk Dergisi*, C. 5, S. 1, Erzurum 2006, s. 256.
- TONGUR, Hikmet; *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Kanaat Basınevi, Ankara 1946.
- TOPRAK, Zafer; "Bolsevîk İttihatçılar ve İslâm Kominterni, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihâdı (İttihâd-ı Selâmet-i İslâm)", *Toplumsal Tarih*, S. 43, Temmuz 1997, s. 48.
- TOROS, Taha; Ali Münif Bey'in Hatıraları, İsis Yayıncılık, İstanbul 1996.

- TUNAYA, T. Zafer; *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C. 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat; *Görüp İştiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- UCA, Alaattin; “İttihâd ve Terakkî Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir Bey”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- UMAR, Ömer Osman; “Osmanlı Döneminde Yahudiler’in Filistin’e Yerleşme Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2, Elazığ 2002.
- UNSUR, Özge; DEĞMER, Şefik Hüsnü; “Türkiye Sol Harekete İçindeki Yeri ve Görüşleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- UYSAL, Necdet; “Çöküşten Mütarekeye Osmanlı’da Haberalma”, *A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, Kasım 2007, s. 529-538.
- ÜÇÜNCÜ, Uğur; “Milli Mücadele Dönemi’nde Trabzon’da İttihatçılık”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- YALÇIN Cafer; “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrıılıkçı Arap Örgütü El-La Merkeziye Cemiyeti (1912-1916)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- YALÇIN, H. Cahit; *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, Yay. Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU, Temel Yayınları, İstanbul 2002.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit; *Siyasi Anılar*, Yay. Haz: Rauf MUTLUAY, 1.bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976.
- YALÇIN, Semih; “Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri (30 Ekim 1918-16 Mayıs 1919)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 28. s. 173-206.

- YETKİN, Bilgen; “Milli Türk Fırkasının Sesi İfhâm Gazetesi’nin Mütareke Dönemine Bakışı (1919-1920), Tarihin Peşinde”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 7, Konya 2012, s. 1-26.
- YORULMAZ, Şerife; “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başları)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 11, Ankara 2000, s. 697-768.
- ZEİNE, N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah AKBAŞ, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003.
- ZÜRCHER, Eric Jan; *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet SALİHOĞLU, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1987.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://atam.gov.tr> (01.12.2012)
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/Forms/belge/993/72.PDF> (29.11.2012)
- <http://www.eksisozluk.com> (11.12.2011)
- <http://www.turkcuturanci.com/turkcu/bugunku-turkiye> (02.03.2012)
- <http://www.aka.edu.tr> (05.05.2012)
- <http://www.sde.org.tr> (08.11.2012)
- <http://www.ibu.edu.mk> (22.11.2012)
- http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html (22.11.2012)
- <http://www.devletarsivleri.gov.tr> (26.11.2012)
- <http://turkoloji.cu.edu.tr> 27.11.2012
- <http://www.os-ar.com> (04.12.2012)
- <http://www.tekev.org.tr> (06.12.2012)
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/24/111.pdf> (07.12.2012)
- <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/414/4552.pdf> (22.11.2012)

EKLER VE RESİMLER

EKLER

EK-1, Azmi Bey'in Memûriyet Hizmet Cetveli

Bulunduğu Memûriyetler	Maaşı	An (Başlama)	İla (Son)
Hudâvendigâr Zabıt Kitâbeti	300	23 Nisan 312 (5/5/1896)	25 Haziran 314 (7/7/1898)
Hudâvendigâr Baş Kitâbeti	540	16 Haziran 314 (28/6/1898)	Gaye Ağustos 314 (12/9/1898)
Hudâvendigâr Zabıt Kitâbeti	300	1 Eylül 314 (13/9/1898)	18 Teşrîn-i Evvel 314 (30/10/1898)
Hudâvendigâr Baş Kitâbeti	540	19 Teşrîn-i Evvel 314	5 Mart 314 (17/3/1899)
Hudâvendigâr Zabıt Kitâbeti	300	6 Mart 315 (18/3/1899)	25 Mayıs 315 (6/6/1899)
Hudâvendigâr Baş Kitâbeti	500	26 Mayıs 315 (7/6/1899)	1 Kânûn-ı Sâni 315 (13/1/1900)
Nakline Mebnî açık		2 Kânûn-ı Sâni 315 (14/1/1900)	12 Kânûn-ı Sâni 315 (24/1/1900)
Pulhar Kazası Vilâyet Mahkemesi	400	13 Kânûn-ı Sâni 315 (25 Ocak 1900)	14 Ağustos 317 (27/8/1901)
Nakline Mebnî Açık		23 Eylül 320 (6/10/1904)	29 Eylül 320 (12/10/1904)
Puzlife Bidâyet M. Ceza Riyâseti	1200	30 Eylül 320 (13/10/1904)	16 Mart 323 (29/3/1907)
Nakline Mebnî Açık		17 Mart 323 (30/3/1907)	23 Mart 323 (5/4/1907)
Drama Sancağı Bidâyet Mahkemesi	1 500	24 Mart 323 (6/4/1907)	16 Eylül 324 (29/9/1908)
Selanik V. Polis Müdürlüğü	2 500	17 Eylül 324 (30/9/1908)	9 Mayıs 325 (22/5/1909)
İstanbul V. Polis Müdürlüğü	5 000	10 Mayıs 325 (23/5/1909)	16 Temmuz 326 (29/7/1910)
Nakline Mebnî Açık		17 Temmuz 326 (30/7/1910)	23 Temmuz 326 (5/8/1910)
Trablusşam Mutasarrıflığı	5 000	24 Temmuz 326 (6/8/1910)	3 Ağustos 327 (16/8/1911)
Nakline Mebnî Açık		4 Ağustos 327 (17/8/1911)	19 Ağustos 327 (1/9/1911)
Siroz Mutasarrıflığı	6 000	20 Ağustos 327 (2/9/1911)	2 Eylül 328 (15/9/1912)
Mazûliyet Maaşı	1 500	3 Eylül 328 (16/9/1912)	11 Kânûn-ı Sâni 328 (24/1/1913)
İst. V. Polis Umûm Müdürü	7 000	12 Kânûn-ı Sâni 328 (25/1/1913)	15 Teşrîn-i Sâni 329 (28/11/1913)
Adana Valiliği	12 500	16 Teşrîn-i Sâni 329 (29/11/1913)	21 Teşrîn-i Sâni 329 (4/12/1913)
Mazûliyet Maaşı	1 750	22 Teşrîn-i Sâni 329 (5/12/1913)	5 Ağustos 330 (18/8/1914)
Konya Valiliği	15 000	6 Ağustos 330 (19/8/1914)	18 Haziran 331 (1/7/1915)
Nakline Mebnî Açık		19 Haziran 331 (2/7/1915)	24 Haziran 331 (7/7/1915)
Beyrut Valiliği	15 000	25 Haziran 331 (8/7/1915)	20 Haziran 334 (20/6/1918)
İdareten Azil Açık		21 Haziran 334 (21/6/1918)	21 Temmuz 338 (21/7/1922)
Mazûliyet Maaşı	5 000	22 Temmuz 1338 (22/7/1922)	Gaye Mayıs 928 (31/5/1928)
Mazûliyet Maaşı tahsisat almamasından dolayı verilmiştir.		1 Haziran 1928	26 Şubat 1929

Rumi olarak verilen tarihler parantez içerisinde miladi takvime çevrilerek yazılmıştır.

Kaynak; SGK.KG.EİDB. Dosya No: 166-327,

EK-2, Azmi Bey'in Drama Müdde-i Umûmî Muâvinliğiyle Selanik Polis Müdüriyetinde bulunduğu müddet tarihlerinin işarı hakkında.

تاریخ تفتیش		مخلصه	تاریخ تفتیش
تاریخ اولاد	اولاد نوردی	عزم بقک درامد عمومی معافانله ملائیکه بولیس بوزنیج بولنیج مدت	تاریخ تفتیش
۲۵	۲۸	تاریخ تفتیش	۲۵
ملائیکه ولایه عمیر			
<p>استاجول بولیس بوزنیج عزم بقک درامد عمومی بولنیج مدت</p> <p>تاریخ تفتیش</p> <p>معافانله ملائیکه بولیس بوزنیج بولنیج مدت</p> <p>تاریخ تفتیش</p> <p>۲۵</p> <p>۲۸</p> <p>۲۵</p> <p>۲۸</p>			

Kaynak; EGM.PDB. Dosya No: 68

EK-2 Çevirisi

Muhâsebe Kalemine Mahsûs Müsveddedir

Hulâsa

Azmi Bey'in Drama Müddeî-i Umûmi Mu'avinliğiyle Selanik Polis Müdüriyetinde bulunduğu müddet târîhlerinin iş'ârı hakkında.

Selanik Vilâyet-i Âliyyesine

İstanbul Polis Müdürü Azmi Beyin Drama Sancağı Bidâyet Müddeî-i Umûmi Muâvinliğinden târîh-i infikâkıyla Selanik Polis Müdüriyetinde işe mübâşereti ve infikâkı târîhinin ve mikdâr-ı ma'âşının lütfen tahkik ve inbâ buyurulması Sicil Kalemi ifâdesiyle müsterihimdir efendim. Fî 12 Kânûn-ı Sâni Sene 325 (25 Ocak 1910)

EK-3 Çevirisi

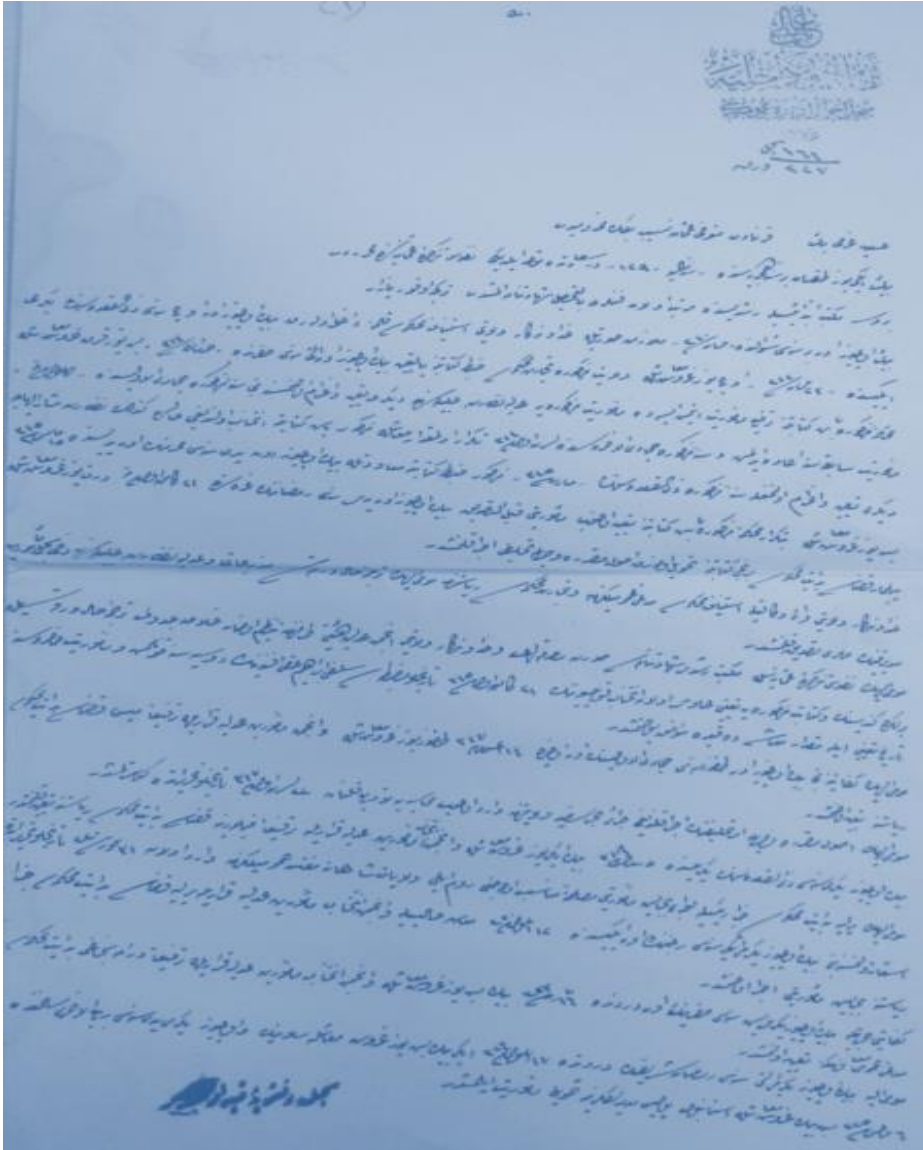
Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Sicil Kalemine Mahsûs Müsveddelik

Dâhiliye Sicil-i Ahvâl Müdüriyetinin 39 numara ve 11 Kânûn-ı Sâni 325 târihli müzekkeresine yazılan cevâbdır.

Dâhiliye Sicil-i Ahvâl Müdüriyet-i Âliyyesine

11 Kânûn-ı Sâni Sene 325 târih ve 38 numaralı müzekkere-i âliyyelerine cevâbdır. İstanbul Polis Müdürü Hüseyin Azmi Bey 17 Eylül Sene 324 târihinde 2 500 guruş ma'âşla Selanik Polis Müdürlüğüne ve 6 Mayıs Sene 325 târihinde 5 000 guruş ma'âşla İstanbul Polis Müdürlüğüne ta'yîn edildiği arz olunur efendim. Fî 24 Mart Sene 326 (6 Nisan 1910)

EK-4, Azmi Bey'in Sicil Kaydı

Kaynak; EGM.PDB. Dosya No: 68.

EK-4 Çevirisi

Bâb-ı Âlî
Nezâret-i Dâhiliye
Sicil-i Ahvâl İdâre Umûmîsi
Sicil 166
Varak 327

Hüseyin Azmi Bey Kurenâdan müteveffa (özü) Osman Nesib Bey'in mahdûmudur (evladı).

1291 (1874/1875) Sene-i hicriyesinde "Sene-i maliye 1290" Dersaadet'te tevellüd (doğduğu) nüfus-i tezkire-i Osmanîye'sinde muharrerdir (yazılıdır).

Bursa Mekteb-i İbtidâîsiyle, Rüşdiyyesinde müretteb olan fennleri bi't-tahsil şhadetnâme almıştır. Türkçe okuryazar.

1311 Senesi Şevval'inde (Nisan 1894) "Nisan Sene 310 mülazimîn (stajyer) sûretle Hudâvendigâr Vilâyeti İstînâf Mahkemesi Kalemine dâhil olarak 1313 Senesi Zilkade'sinin 22'sinde "23 Nisan Sene 312" (5 Mayıs 1896) 300 kuruş maaşla Vilâyet-i mezkûre Ticaret Mahkemesi Zabıt Kitâbetine bi't-tayin 1316 Senesi Safer'inde "Haziran Sene 314" (Temmuz 1898), 500 kuruş maaşla mahkeme-i mezkûre başkitâbetine terfi-i memûriyet etmiş ise de memûriyet-i mezkûreye Adliye Nezâret-i Celîlesine diğeri tayîn ve izâm olunmasına mebnî sene-i mezkûre Cemâziye'l-evvelisinde "Eylül Minh" (Ekim 1898) memûriyet-i sâbıkasına iâde edilmiş ve sene-i mezkûre Cemâziye'l-âhiresinde Teşrîn-i evvel sene 314 (Kasım 1898) tekrar ol-mikdar maaşla mezkûr başkitâbete intihâb olunduğu hâlde gündelik Nezâret-i müşârün-ileyhâca (Adı geçen Nezâretce) diğeri tayîn ve izâm olunmağla sene-i mezkûre Zilkade'sinin "Mart Sene 315" (Nisan 1899) mezkûr Zabıt Kitâbete muâvedetle (geri dönme) 1317 Senesi Muharrem'inin 17'sinde 15 Mayıs Sene 315 (27 Mayıs 1899) 500 kuruş maaşla be-tekrâr mahkeme-i mezkûre Başkitâbetine tayîn olup memûriyeti kable't-tasdîk (tasdikten önce) 1317 Senesi Ramazan'ının guresi (ilk günleri) 21 Kânûn-ı evvel sene minh (Ocak 1900) 400 kuruş maaşla Pilmar Kazası Bidâyet Mahkemesi Birinci Kitâbetine tahvîl olunarak usûl-i mukarrere vechle tahlîf-i icrâ kılınmıştır.

Hudâvendigâr vilâyeti vali vekâletiyle İstînâf Mahkemesi Müddeî-i Umûmîliğine ve Ticaret Mahkemesi Riyâsetine mûmâileyhin (adı geçenin) terceme-i hâl varakası mündericâtı ve Adliye Nezâreti Celîlesine dahi Sicil-i Memûrîn Müdüriyetinin mührü tasdîk kılınmıştır.

Mûmâileyhin nüfusunu tezkire-i Osmanîyesiyle Mekteb-i Rüşdi şhadetnâmesi suret-i musaddıkları (doğruluğu kabil edilen) ve Hudâvendigâr Vilâyeti Encümen-i Adliye Heyeti tarafına tanzîm olunan hulâsa cetveli terceme-i hâl varakasıyla birlikte kendisinin ve kitâbet-i mezkûreye tabiiyeti havî olan intihâb komisyonun 21 Kânûn-ı evvel 315 (2 Ocak 1909) tarihli mazbatası selefi İbrahim Hakkı Efendi dosyasına koyulmuş ve memûriyet-i hazirusuna târîh-i tayîni ile mikdâr-ı maaşı da kayda muvafık bulunmuştur.

Mûmâileyhin kifâyetine mebnî 1319 Senesi Ceziye'l-evveliyesinin 13'nde 14 Ağustos 317 (27 Ağustos 1901) 900 kuruş (9 lira) maaşla ve Encümen-i Memûrîn-i Adliye kararıyla terfian Meyis Kazası Bidâyet Mahkemesi Riyâsetine tayîn olunmuştur.

Mûmâileyhin usûl-i mukarrere vechle emr-i tahlîfinin icrâ kılındığı Cezayir Bahrisefid vilâyetine varid olup muhasebeye tevdi' kılınan 22 Teşrîn-i evvel 317 (4 Kasım 1901) tarihli tahriratta gösterilmiştir.

1320 Senesi Zilkade'sinin yirmisinde 5 Şubat Sene 318 (18 Şubat 1903) 1 200 (12 lira) kuruş maaşla ve Encümen-i İntihâb Memûrîn-i Adliye kararıyla terfian Florine Kazası Bidâyet Mahkemesi Riyâsetine tayin kılınmıştır.

Mûmâileyhin Pirlepe Bidâyet Mahkemesi Ceza Reisiyle icra-yı becayış memûriyeti münasib olacağı Rumeli Vilâyet-i Şahâne Müfettiş Umûmîliğine varid (ulaşan) olan 31 Temmuz Sene 320 (13 Ağustos 1904) tarihli tahriratta işar olunmasına mebnî 1322 senesi Receb'inin 12'sinde 12 Eylül Sene 320 (25 Eylül 1904) maaş-ı haliyle ve Encümen-i intihâb memûrîn-i adliye kararıyla Pirlepe Kazası Bidâyet Mahkemesi Ceza Riyâsetine becayış-i memûriyeti icra olunmuştur.

Kifâyet-i cihetle 1325 Senesi Safer'inin 14'nde 16 Mart Sene 323 (29 Mart 1907) 1 500 kuruş (15 lira) maaşla ve Encümen-i İntihâb Memûrîn-i Adliye kararıyla terfian Drama Sancağı Bidâyet Mahkemesi Müddeî-i Umûmî Muâvinliğine tayîn olunmuştur.

Mûmâileyh 1326 Senesi Ramazan-ı Şerîfinin 4'ünde 17 Eylül Sene 324 (30 Eylül 1908) 2 500 kuruş (25 lira) maaşla Selanik ve 327 Senesi Rebiü'l-âhiri selhinde (sonunda) 6 Mayıs Sene 325 (19 Mayıs 1909) 5 000 kuruş (50 lira) maaşla İstanbul Polis Müdürlüğüne tahvîl-i memûriyet eylemiştir.

EK-5, Azmi Bey'in İstanbul Polis Müdür Umûmîliğine tayîni ve mazûliyet maaşının kesilmesi ile ilgili yazı.

الجمهورية التركية امین عمومیہ ماور بہ فلسطی			خلاصہ:	ردیف نوٹس
تاریخ تہدیه	بیت	سوری	استانبول پولیس مدیر عمومی جسٹس جہت بداحق	۶۸
۵/۱۱/۱۹۲۸		۱۹۲۸		
مخمسات ذابہ مدیر بن عباس				
بیت سوری تاریخ ۵/۱۱/۱۹۲۸ استانبول پولیس مدیر بن عباس جسٹس جہت بداحق ۱۹۲۸ ۵/۱۱/۱۹۲۸ تاریخ تہدیه				

Kaynak; EGM.PDB. Dosya No: 68.

EK-5 Çevirisi

Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiyye Memûrîn Kalemi

Hulâsa:

İstanbul Polis Müdürü Umûmisi Hüseyin Azmi Bey hakkında.

Mahsusât-ı Zâtiye Müdüriyet-i Âliyyesine

Siroz Mutasarrıflığından munfasıl Hüseyin Azmi bin Osman Nesib Bey 12 Kânûn-ı Sâni 328 târîhinde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyyesine bi't-ta'yîn târîh-i mezkûrda ifâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemiş olduğundan me'zûliyet ma'âşının kat'ı iş'ârı tensîble te'yîd-i ihtirâm olunur efendim. Fî 26 Şubat 328 (11 Mart 1913).

Ve mikdâr-ı ma'âşıyla târîh-i tahsîsi ve kat'ının

EK-6, Azmi Bey'in mazûliyet maaşı durumu hakkında bir yazı.

اصف محمود میرچی مامور بہ فہمہ مخصوص دفعات برصہ کی

سکن عمومی نوروسی	خلاصہ		سکن عمومی نوروسی
	جہد	ورف	
۱۶۶	۲۴۷	۱۶۶	۱۶۶

اسانوں پولیس میں عزم میں جس نے غرضی بلکہ غرضی سے
نظم و نظامان اچھے سے

۱۴۸۸ء تا ۱۴۹۰ء تک ناریج میں ایک بیسویں فورہ مقرر کیا معاشی تقصیر اور
۱۴۹۰ء تا ۱۴۹۲ء تک ناریج بالذمہ سے بدی پر غرضی سے اسانوں پولیس میں غرضی سے
تقصیر قلعہ میں ناریج مذکورہ مقرر کیا معاشی تقصیر اور اسانوں سے
ناریج اسانوں سے ۱۴۹۲ء تا ۱۴۹۴ء

Kaynak; EGM.PDB. Dosya No: 68.

EK-6 Çevirisi

Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyet Kalemine Mahsûs Vuku'ât Pusulası

Hulûsa

**İstanbul Polis Müdür Umûmîsi Hüseyin Azmi Bey Bin Osman Nesib Bey'in
Vuku'ât-ı Âhiresidir**

Müşârünileyh 3 Eylül Sene 328 târîhinde 1 500 guruş ma'zûliyet ma'âşı tahsîs olunarak 12 Kânûn-ı Sâni Sene 328 (25 Ocak 1913) târîhinde bâ-irade-i seniyye 7 000 guruş ma'âşla İstanbul Polis Müdür Umûmiliğine ta'yîn kılınmasına mebnî târîh-i mezkûrda ma'zûliyet ma'âşı kat' edilmiş ve sâlifü'l-beyân 12 Kânûn-ı Sâni 328 târîhinde işe mübâşeret eylemiştir. Fî 19 Mart Sene 1329 (1 Nisan 1913)

EK-7 Çevirisi

Meclis-i A'yân

1605

Lâyiha-i Kanûniye

Birinci Mâdde: İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi'nde birinci sınıf müdürlüğü derecesinde olmak üzere üç bin guruş maaşlı bir kısım-ı siyasi müdüriyeti ihdâs edilmiştir.

İkinci Mâdde: Bu kanûn târîh-i neşrinden muteberdir.

Üçüncü Mâdde: Bu kanûnun icrâsını Dâhiliyye ve Mâliyye Nâzırları memûrdur.

Kuvve-i icrâiyece 12 Zilkâde Sene (1)331 ve 30 Eylül (1)329 târîhinde tanzîm ve muvakkaten mevki'-i tatbîke vaz' edilmiş işbu lâyiha-i kanûniye 17 Temmuz Sene (1)330 târîhinde Meclis-i Umûmîce kabûl olunmuştur.

Meclis-i A'yân ve Mebûsânca kabûl olunan işbu lâyihanın kanûniyyetini ve kavânîn-i devlete ilâvesini irâde eyledim.

Fî 5 Şevval Sene 1332 Fî 14 Ağustos 1330

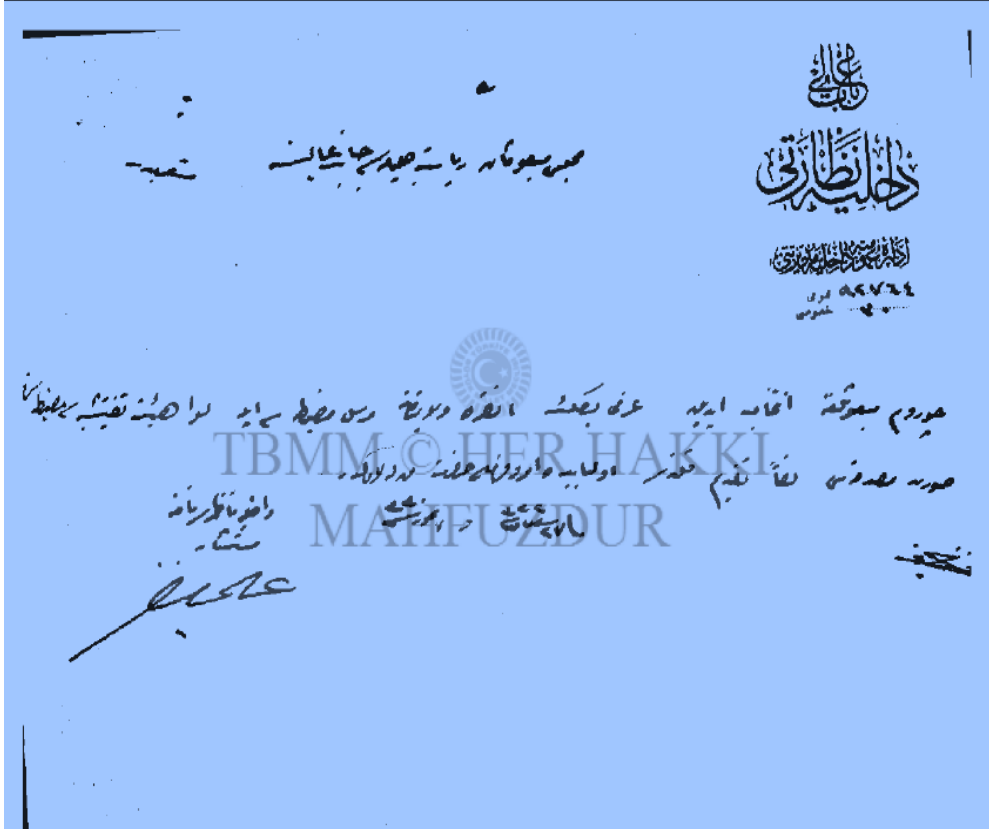
Mehmed Reşad

Sadrazam

Dâhiliye Nâzırı Vekili

Maliye Nâzırı

EK-8, Azmi Bey'in Çorum Mebûsluğuna seçildiğine dair Dâhiliye Nezâretinden Meclis-i Mebûsân Riyâsetine gönderilen yazı.

Kaynak; TBMM Arşivi, III. Meclis-i Mebûsân Dönemi, Çorum, Hüseyin Azmi.

EK-8 Çevirisi

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

İdâre-i Umûmiyye Dâhiliye Müdüriyeti

Umûmi: 92764

Husûsi: 30

Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Cânib-i Âlisine

Müsta'celdir

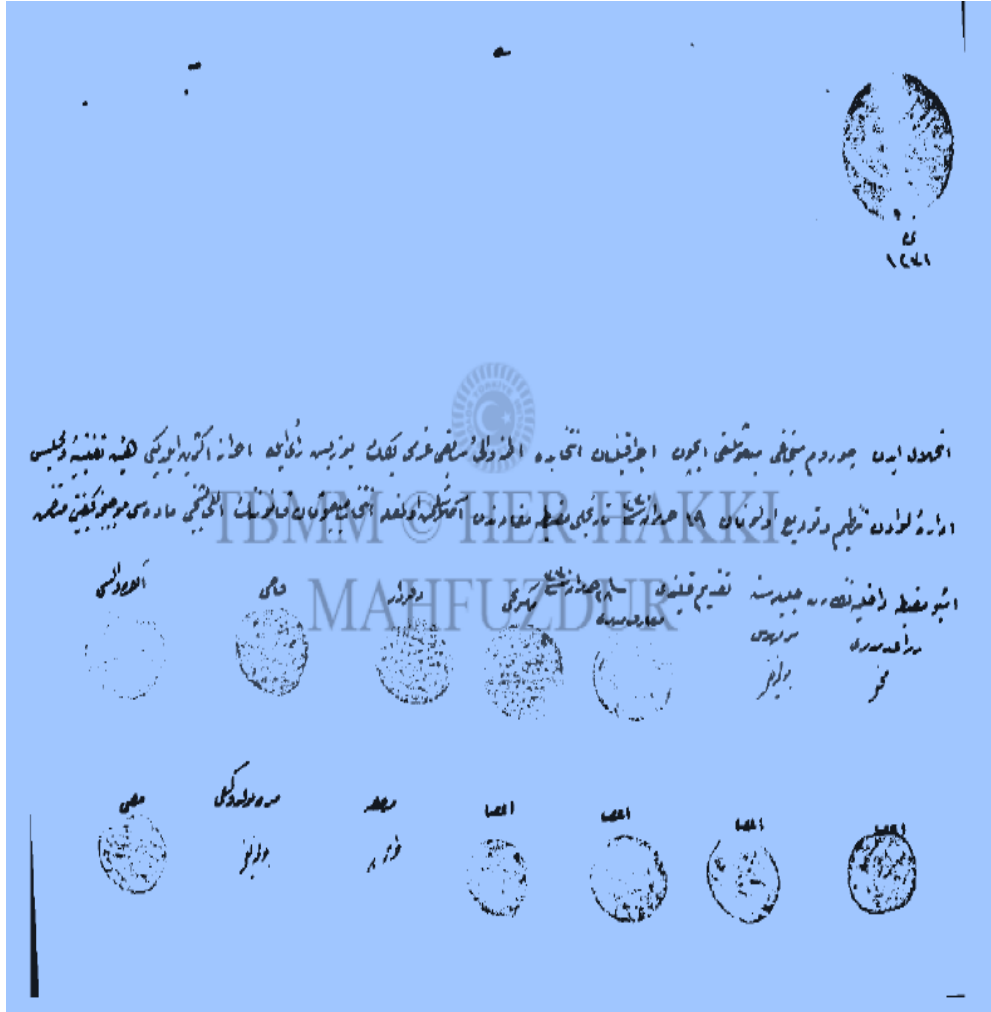
Çorum mebûsluğuna intihâb edilen Azmi Bey'in Ankara Vilâyetine mürsel mazbatası ile Livâ Heyet-i Teftişiyesi mazbatasında sûret-i musaddıkası leffen takdim kılındı ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l- emrindir. Fî 27 Şaban Sene 1332 ve Fi 8 Temmuz Sene 1330 (21 Temmuz 1914)

Dâhiliye Nâzırı Namına

Müsteşar

Ali Münif

EK-9, Azmi Bey'in Çorum Mebûsluğu için yapılan seçiminde 105 rey aldığına dair yazı.

Kaynak; TBMM Arşivi, III. Meclis-i Mebûsân Dönemi, Çorum, Hüseyin Azmi.

EK-9 Çevirisi

İnhilâl eden Çorum Sancağı mebûsluğu için icrâ kılınan intihâbda Adana vali-i sabıkı Azmi Bey'in yüz beş rey ile ihrâz-ı ekseriyet eylediği Heyet-i Teftişkiye ve Meclis-i İdâre-i Livâdan tanzim ve tevdi' olunan 19 Haziran Sene 1330 târîhli mazbata-i mukârinden anlaşılması olmağla İntihâb-ı Mebûsân Kanûnunun elli beşinci Maddesi mûcibince keyfiyeti mutazammın işbu mazbata Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine takdîm kılındı. Fî 28 Haziran Sene 1330 (11 Temmuz 1914)

Çeşitli Mühür ve İmzalar

EK-10 Çevirisi

Münir Bey'den inhilâl eden Çorum Mebûsluğu için İntihâb-ı Mebûsân Kanûnnâmesi ahkâmına tevfikân icrâ kılınan intihâbda bi'l-ittifak mebûsluğu intihâb olunan Azmi Bey'in Çorum Livâsı nâmına tanzîm olunan intihâb mazbatasıdır.

Rey alan mebûs namzedlerinin esâmesi: Adana vali-i sabıkı Azmi Bey Efendi

Memûriyet veya sınıfı: Adana vali-i sabıkı

Meclis-i Mebûsân azalığına intihâbına mani'-i ahvali bulunub bulunmadığı bulunduğunda tasrihi: Mani'-i ahvâli olmadığı

Kazandığı Reyin Adedi	Kazandığı Reyin Mahalli	Mülâhazât
40	Çorum Merkez Kazâsı	
34	İskilib Kazâsı	
21	Sungurlu Kazâsı	
10	Osmancık Kazâsı	

Yekûn 105

Münir Bey'den inhilâl eden Çorum Mebûsluğu için İntihâb Kânûnu'nun ta'yin ettiği usûl ve şerâit kânûniyye dâiresinde merkez livâ müntehab-ı sânileri şehr-i hâl-i rûmînin beşinci penşenbe günü da'vet olunarak kırk sekiz müntehab-ı sânden farkı isbâtıyla hadd-ı ma'rûf kanûna tahakkuk etmesi üzerine rey pusulaları ta'rifât-ı kânûniyye dâiresinde teşekkül eden heyet muvâcehesinde birer birer sanduka vaz' olunub hitâmında küşâd ile tasnif neticesinde Adana vali-i sâbıkı Azmi Beyefendi'nin müttefikan kırk rey ile mebûs intihâb olduğu tahakkuk etmiş ve kazâlardan gelen heyet-i teftişiyeye mazbatalarının tedkikâtında dahi hizâlarında muharrer olduğu vechle Sungurlu'dan yirmi bir, İskilib'den otuz dört ve Osmancık'dan on rey ki cemân yüz beş rey ile mebûsluğa intihâb olduğu anlaşılmiş olmağla İntihâb-ı Mebûsân Kânûnu'nun elli ikinci mâddesi mûcibince işbu mazbata tanzîm kılındı. Fî 8 Şaban Sene 1332 ve 19 Haziran Sene 1330 (2 Temmuz 1914)

Çeşitli mühürler ve İmzalar

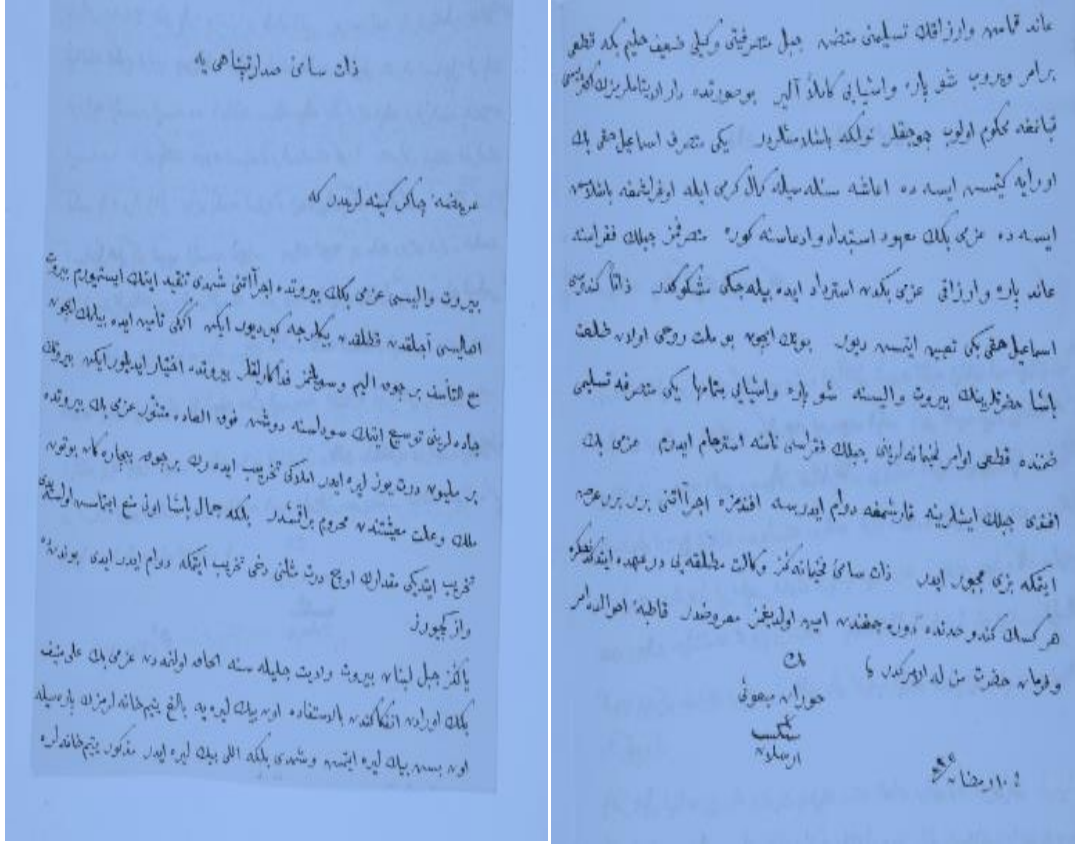
Çorum Mebûsu Münir Bey'in Evkâf Müsteşârlığına ta'yîn olunmasına mebnî inhilâl-i esâmiyye mebûsluğa Adana vali-i sabıkı Azmi Bey'in intihâb edildiğini mutazammın livâ heyet-i teftişiyesinde tanzîm edilen işbu mazbata mündericâtının muvâfik-ı hakikât olduğu tasdik kılındı. 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914)

Çeşitli mühürler ve İmzalar

İnhilâl eden Çorum mebûsluğuna Adana vali-i sabıkı Azmi Bey'in intihâb eylediğine mübeyyen işbu mazbata Meclis-i Mebûsân Kânûnunun elli beşinci mâddesi mûcibince tasdik kılındı. Fî Haziran Sene 1330

Çeşitli mühürler ve İmzalar

EK-11, Beyrut Valisi Azmi Bey hakkında, Havran Mebûsu tarafından Talat Paşa'ya yazılan şikâyet mektubu.

Kaynak; BOA.DH.İ.UM.EK. 36-17, 5/L/1335 H.

EK-11 Çevirisi

Zat-ı Sâmi-i Sadâret-Penâhîye

Arıza-i çâker-i keminelidir ki

Beyrut Valisi Azmi Bey'in Beyrut'ta icraatını şimdi tenkit etmek istiyorum. Beyrut ahâlîsi açlıktan kıtlıktan binlerce geberiyor iken ekmek te'mîn edebilmek için maa't-teessüf birçok elim söylenmez fedakârlıklar Beyrut'ta ihtiyâr edilir iken Beyrut'un caddelerini tevsîh (kirlenme, pis etme) sevdasına düşen fevkalâde mütenevvir Azmi Bey Beyrut'ta bir milyon dört yüz lira eder emlakı tahrip ederek birçok bî-çareler bütün milel ve illetin maişetinden mahrâm bırakmıştır. Belki Cemal Paşa onu men' etmemiş olsaydı tahrip ettiği miktarla üç dört mislini dahi tahrip etmeye devam eder idi. Bundan da vazgeçiyoruz.

Yalnız Cebel-i Lübnan Beyrut Vilâyet-i Celîlesine ilhâk olunmadan Azmi Bey'in Ali Münif Bey'in oradan istikâkından bi'l-istifâde on bin liraya baliğ (yetmiş) yetimhânelerimizin parasıyla on beş bin lira etmiş ve şimdi elli bin lira eder. Mezkûr yetimhânelere ait kumaş ve erzâkın teslimini mutazammın Cebel Mutasarrıfı Vekili Zaif Halim Bey'e kat'î bir emir verip şu para ve eşyâyı kâmilan alır. Bu sûrette darü'l-eytâmlarımızın (yetimhânelerimizin) ekseriyesi kapanmaya mahkûm olup, çocuklar ölmeğe başlamışlardır. Yeni Mutasarrıf İsmail Hakkı Bey oraya gitmiş ise de iâşe meselesiyle kemâl-i keremi ile uğraşmaya başlamış ise de Azmi Bey'in mahûr-ı istibdad ve iddiasına göre mutasarrıfımız Cebel'in fukarasına ait para ve erzâkı Azmi Bey'den istirdâd edebileceği meşkûktur. Zaten kendisi İsmail Hakkı Bey'i ta'yîn etmiş diyor. Bunun için bu millet ruhu olan Talat Paşa hazretlerinin Beyrut Valisi'ne şu para ve eşyâyı bî-tamamıyla (eksiksiz) yeni mutasarrıfa teslimi zımında kat'î evâmîr-i fehimânelerini Cebel'in fukarası nâmına istirhâm ederim. Azmi Beyefendi Cebel'in işlerine karışmaya devam ederse efendimize icraatını birer birer arz etmeye bizi mecbûr eder. Zât-ı sâmi-i fehimâneniz vekâlet-i mutlakayı der-uhde ettikten sonra herkesin kendi haddinde duracağından emin olduğumuz ma'rûzdur. Katiiyen ahvâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 10 Ramazan sene 335 (30 Haziran 1917)

Havran Mebûsu

Şekip Arslan

EK-12 Çevirisi

Beyrut Valisi Azmi Beyefendiye

Fî 18 Mart 333 (1917) Ne papazlarla ve ne de saireyle para cihetinden bir münâsebet ve alâkam bu kadar olamaz. Meselenin hafî değil alenî ve ciddî bir sûrette tahkik ve işârını ricâ ederim. Zahîre idâresinin mevcûd ve matlûbu da mübeyyin ve ma'lûmdur. Bunların da tebdîl edilmesine ihtimâl veremiyorum. Mezkûr idârenin bir sûretinide vekâlete verdiğim ta'lîmat dairesine hesabâtı bir an evvel nısıf eddirilirse hakikat daha ziyâde inkişaf eder. Gerek eytamhânelerin idâresi ve gerek fukaranın umûmî takımhâneler ihras veya zahîre tevzi' edilmek sûretleriyle iâşesi için sekiz bini Cebel'e ve elli bini Beyrut'a aid olmak üzere hükûmetce şehri on bin lira tahsîsi edilmiştir. İskenderiye'deki Amerika vapurlarının da bir an evvel sevkine çalışılmaktadır. Cebel-i eşya hânelerini kaldırarak yetimleri Beyrut'ta toplamak ise mutasarrıf-ı cedîdin vürûduna kadar mahallerinde ifâ ve irâde etse daha muvafık olacağı fikrindeyim. Siparişleriniz derdeste irsâldir efendim.

Fî 20 Mart 333 (20 Mart 1917)

Nafia Nâzırı

Ali Münif

EK-13 Çevirisi

Bâb-ı Âlî	Mahreci	18 Haziran 334 Târîh-i Keşidesi
Dâhiliye Nezâreti	Yıldırım	18 Minh Kaleme Vürûdu
Şifre Kalemî		

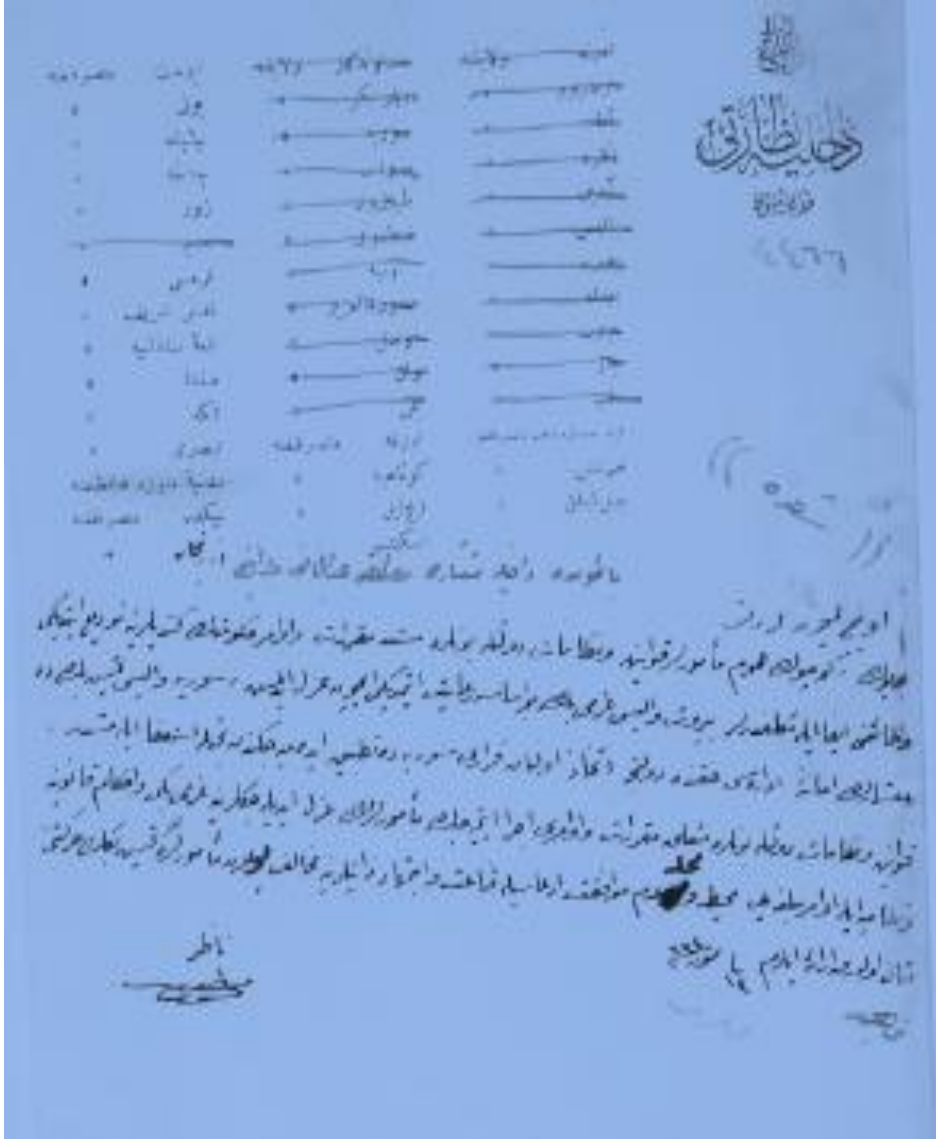
Gayet mühim ve müstaceldir

Hasseten birkaç aydan beri kuvvet-i lâ-yemût (ölmez) denecek derecede Yıldırım Orduları'na yedirdiğimiz ekmeği ve bunun malzemesini zât-ı fehâmet-penâhîlerine göstermek mümkün olsa idi pek emin ederim ki merhâmet ve şefakat-ı sadâret-penâhîlerini celb edebilmiş olacağım. Bütün bu mahrûmiyyet acılarını şimdiye kadar hasadın karîbü'l-hulûl olduğu emniyeleri tahfîf (yükünü azaltma) ediyordu. Hasad zamanı geldi fakat ordulara yeni mahsûlden bir şey nasip olamadı. Çünkü burada aşârın sûret-i istifâsındaki ihtilâf ârız oldu. Maksat orduyu ferec (gam, tasa) ve ahâlîyi müreffeh yaşatmak ise mesûliyyeti şüphesiz âmirin emri ve memûrun nüfuz memûriyetini ihlâl edilmiş olmayacak şekilde bir tecrübe ve şahsiyetlerine i'timât buyrulması lâzım gelen valiler uhdelerinde bırakılmamasını sûret-i husûsiye de hasseten ve pek çok temennî ederim. Ta ki orduları sevk ve idare edenler yiyeceklerinden evvel önlerinde düşmanı düşünebilsinler. Vaziyet-i haziranın fazla günler tahammülü kalmadığını bendenize olsun lütfen itimat buyurursanız mütaalasıyla arz eder ve irâde-i sahîbe-i vekâlet-penâhîlerini niyâzlar ederim efendim. Fî 18 Haziran.

Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı

Limani F(V)on Sanders

EK-14, Beirut Valisi Azmi Bey'in hükûmetçe kendisine tevdi' edilen görevi yerine getiremediği gerekçesiyle azledildiğini çeşitli mutasarrıflara örnek olarak gösterir belge.

Kaynak; BOA.DH.ŞFR. 89-64, 4/L/1336 H.

EK-14 Çevirisi

Bâb-ı Âlî Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus 4466

Edirne Vilayeti	Hüdavendigâr Vilayeti	İzmit Mutasarrıflığına
Erzurum "	Diyarbakır "	Bolu "
Malatya "	Suriye "	Canik "
Ankara "	Sivas "	Çatalca "
Aydın "	Trabzon "	Zor "
Bitlis "	Kastamonu "	Mısır "
Basra "	(...) "	Karesi "
Bağdat "	Mamûratü'l-Aziz V.	Kudüs-i Şerif "
Beyrut "	Musul "	Kale-i Sultaniye "
Hicaz "	Van "	Menteşe "
Halep "	Yemen "	Teke "
Karahisar sahib-i	Urfa Matasarrıflığına	Kayseri "
Mutasarrıflığına	Kütahya "	Medine-i Münevvere
Maraş Mutasarrıflığına	İçel "	Muhafızlığına
Cebel-i Lübnan "	Eskişehir "	Niğde Mutasarrıflığına
		Erzincan "

Batum'da Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Beyefendiye

Üç yüz dört

Büyük küçük umûm memûrlar kavânîn ve nizamat-ı devletle bunlara müstenid mukarrerât ve evâmîr-i hükûmetin kendilerine tevdi' ettiği vezâifî îtâ ile mükelleftirler. Beyrut Valisi Azmi Bey bu esâsa riâyet etmediği için azledilmiş, Suriye Valisi Tahsin Bey'de aşârın emâneten idâresi hakkında devletçe ittihâz olunan kararı Suriye'de tatbik edemeyeceğinden (...) istifâ eylemiştir. Kavânîn ve nizâmîye ile evâmîr (...) muhit ve mahalle muvaffakat iddiasıyla kanaat ve içtihat-ı zâtilerine muhalif olan memûrlarında Tahsin Bey'in hareketini misâl olarak irâe eylerim. Fî 13 Temmuz 334 (13 Temmuz 1918)

*Nazır
Mehmet Talat*

EK-15, Beyrut Valisi Azmi Bey'in Suriye Valisi Tahsin Bey'in istifası ve aşâr işi ile ilgili Sadrazam Talat Paşa'ya gönderdiği yazı.

مشرفه قلمی
خارجی
بیروت
تاریخ کشیده می
قلمه ورودی
اقسام
در
در

صدا اعظم صحت با شرف
عبدالله

عبدالله
ایشنه در طول
نسیب لطف سوره در
نیل و صبه اجماره
دات سایدین
درم البه لیه
اولاده هاره
دال
دال

۱۷
۱۱

Kaynak; BOA.DH.ŞFR. 88-160, 09/N/1336 H.

EK-15 Çevirisi

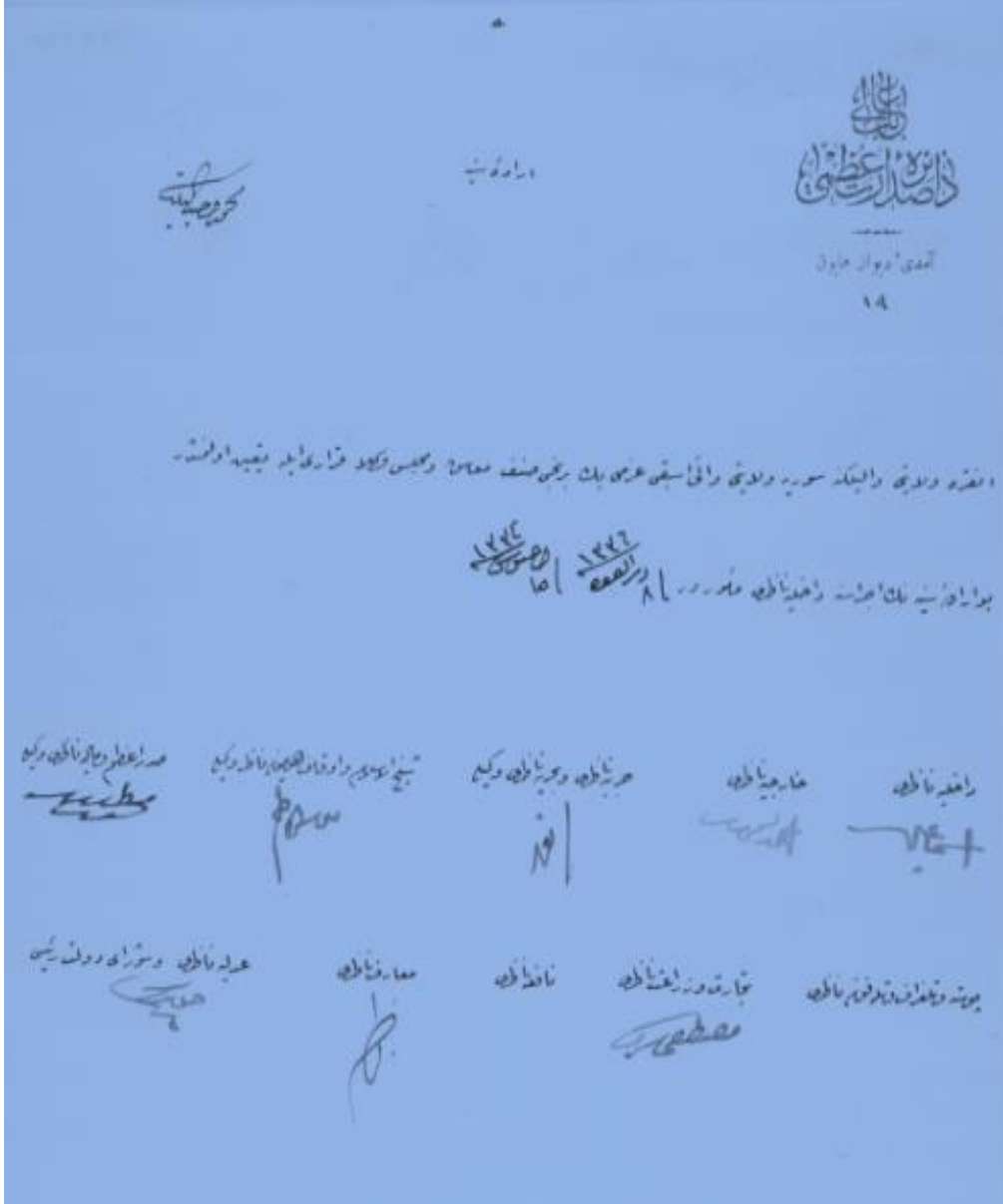
Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Şifre Kalemi

Sadrazam Talat Paşa Hazretlerine

Ayn-ı aşâr işinden dolayı Tahsin Bey'in Suriye'den çekildiğini haber aldım. Bilhassa şu sırada bu tebdîl-i vatan için cidden tehlikelidir. Vak'a bendenizde ayn-ı vaziyette isem de şu sırada Suriye'nin zât-ı sâmilelerini işgal etmemi ve burada husûli tabî olan pek büyük zararlara mahall kalmaması için mûmâ-ileyh ile görüşerek mısra-i istirhâmımız münâfi âliyye-i memlekete müstenid olan aşâr işinde mümkün olan çare hâli aramak olmaklığım tensîb-i sâmillerine iktirân eder ise irâde-i sâmillerine intizâr ederim efendim. 17/18

Vali
Azmi

EK-16, Azmi Bey'in Ankara valiliğine atandığını gösterir irâde-i seniyye kararı.

Kaynak; BOA.DUİT. 41-68, 8/Za/1336 H.

EK-16 Çevirisi

Bâb-ı Âlî

Dârü's-sadâret A'zâmı

Amedî Divân-ı Hümayûn

Mehmed Vahidettin

19

İrâde-i Seniyye

Ankara vilâyeti valiliğine Suriye vilâyeti vali-i esbâkı Azmi Bey, birinci sınıf maaş ve Meclis-i Vükelâ kararı ile ta'yîn olunmuştur. Bu irâde-i seniyyenin icrâsına Dâhiliye Nezâreti memûrdur. Fî Zilkâde sene 1336 Fî 15 Ağustos sene 1334 (15 Ağustos 1918)

Dahiliye Nâzırı
İsmail

Hariciye Nâzırı
(...)

Harbiye Nâzırı ve Bahriye Nâzırı Vekili
Enver

Şeyhülİslâm ve Evkâf-ı Hümayun Nâzır Vakili
Musa Nazım

Sadrazam ve Maliye Nâzır Vekili
Mehmet Talat

Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı
(İsim Belirtilmemiş)

Ticaret ve Ziraat Nâzırı
Mustafa Şerif

Nafta Nâzırı
(İsim Yok)

Maarif Nâzırı
Nazım

Adliye Nâzırı ve Şurâ-yı Devlet Reisi
(Halil...)

EK-17, Azmi Bey ile firâr eden ittihatçıların mal, mülk ve nakitlerine el konulması ile ilgili karar metni.

	تاریخ و اشهره	<h2 style="margin: 0;">مجلس وکلاء</h2> <h3 style="margin: 0;">مذاکره بخصوص ضبط نامه</h3>	تاریخ
1304	1	1304	1
<h4 style="margin: 0;">موضوع نامه</h4> <p style="font-size: small;"> ... (The text in this section is mostly illegible due to blurring and bleed-through from the reverse side of the page) ... </p>			
<h4 style="margin: 0;">قراری</h4> <p style="font-size: small;"> ... (The text in this section is mostly illegible due to blurring and bleed-through from the reverse side of the page) ... </p>			

Kaynak; BOA.MV. 213-41, 27/S/1337 H.

EK-17 Çevirisi

Sıra Numrosu	Târîhi	Meclis-i Vâlâ Müzâkerâta Mahsûs Zabıtnâme	Tebliğ Olduğu Devâir	Târîh-i Tebliğ
471	1 Kânûn-ı Evvel 1334		Maliye	2 Kânûn-ı Evvel 334
Hulâsa Meâli				
<p>Erkân-ı sâbika-i hükûmetten firâr edenlerin emvâl ve emlâkının haczi ve mülki men'-i ihtikâr ve iâşe heyetlerinin rüyet hesâbâtı hakkında (...) Hıfzı Bey ile refikası tarafından verilmiş tahrir ve ol babda Meclis-i Â'yân Riyâseti'nin tezkiresi üzerine cereyân eden müzâkerât neticesinde salifü'l-isyan firâr edenler ile iâşe ve men'-i ihtikâr heyâtları hakkında devâir-i müteallikasınca tahkikat-ı mükteziye der-dest icrâ olduğundan maznûnların bir yere savuşamamaları için (...) tazyidât-ı lazımda bulunması husûsun Dâhiliye Nezâretine havalesi ve Riyâset-i müşârün-ileyhâya da ma'lûmat verilmesi tezekkür kılınmış idi.</p>				
Karârı				
<p>Erkân-ı mezkûre ile hempaları hakkında tahkikat-ı mükteziyye icrâ ve netâyiç hasıla üzerine muâmelen lâzımenin ifâ edileceği der-kâr ise de netâyiç-i mezkûrenin husûlüne kadar maznûninin uhde-i tasarrufunda bulunan emvâl gayr-ı menkûlanın bir sûretle ahze ferağ edilememesi için dahi sırf dikkat olunmak levâzım hâl ve maslahattan görüldüğünden diğerleri hakkında müeyyide vâki' olacak işâr üzerine mükteza-i hale müsaraat olunmak üzere şimdiden sadır esbak Talat ve Harbiye Nâzırı esbakı Enver ve Bahriye Nâzırı esbakı Cemal ve Harbiye müsteşar esbakı İsmail Hakkı Paşalar ile Maarif Nâzırı esbakı Doktor Nazım ve İttihâd ve Terakkî Merkezi Umûmîsi azasından Doktor Bahaeddin Şakir ve İaşe Nâzırı esbakı Kemal ve muhesebat-ı umûmîye müdür umûmîsi sâbıkı Muhittin ve Haleb Vali-i Sabıkı Bedri ve Ankara Vali-i Sabıkı Azmi ve Emniyet-i Umûm Müdüriyeti memûrlarından Mehmedçe ve daireyi askeriye mütahitlerinden Bayram zâde Hakkı Beyler uhdesinde bulunan emvâl gayr-ı menkûle hiçbir sebep ve sûret ve vesile ile ahza feragata müsaade edilmemesi ve bu bâbda bir güne (çeşit, tür) muamele cereyânına müsaade gösterilmemesi için takibat-ı mukteziyenin ittihâz ve icrâsı husûsunun defter-i hakânî müdiriyyetine işârı Maliye Nezâretinde ma'lûmat verilmesi tezekkür kılındı.</p> <p style="text-align: right;">Çeşitli imzalar</p>				

EK-18, Azmi Bey ile yurt dışındaki ittihatçuların aylık harcamalarını gösterir bir liste.

Item	Amount
Kıyafet	2000
Yemek	2000
Kira	2000
Diğer	2000
Toplam	8000
Diğer	2000
Toplam	10000
Diğer	1000
Toplam	11000

Kaynak; Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922), C. III.

EK-18 Çevirisi

Mark	
10 000	Berlin Merkezine ocak ayı için fazla tahsisat
11 000	Talat Paşa
15 000	Sultan Efendi (Enver Paşa'nın eşi)
6 000	Cemal Azmi Bey
6 000	Azmi Bey
6 000	Rusûhi Bey
6 000	Baha Bey (Bahattin Şakir)
6 000	İlyas Bey
2 500	Şekip Arslan Bey
14 000	İstanbul'a
15 000	Gazete
6 000	Cemal Paşa
6 000	Bedri Bey
109 500	
6 000	Ziya Bey
115 000	Mart ayı için 115 500 bakiye mark alınmıştır.

- Kâmil -

EK-19, Azmi Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanmasına neden olan Küçük Talat Paşa'ya yazılan mektubun tam metni.

17 Teşrîn-i Sâni (Kasım) (13)37 (1921)

Aziz Kardaşım;

Mektubunu memnûniyetle Batum'da hal-i faaliyette olduğunuzu anlayarak tabî mütehasıs oldum. Bunu zaten öğrenmiş idim.

Posta mektubunuzla beraber kongre mukerrâtı ile Anadolu'ya yazılan mektup suretlerini de birlikte getirdi. Bunları kemal-i dikkatle okuduk.

Ben kongre mukarrerâtını mevki-i münakaşaya koymak ve bunun sizinle birçok şeyler konuşmak isterim bilmem mektubum bu husûstaki fikirlerimi ihtiva edebilecek mi?

Bizim bütün gaye ve mesaimiz, İslâm ihtilâlcıları teşkilatını tanzim ve tevsî ve alem-i İslâm'da mevcut olan umûm muhtelif teşkilatı tevhide (birleştirmeye) çalışarak bunları daha nafi bir surette harekete getirmek ve kendileriyle beraber Anadolu'ya hariçten yardımcı temin eylemekti.

İngilizler Harb-i Umûmîye kadar ki nasıl ki doğrudan doğruya karşımıza çıkmayarak Arapları, Kürtleri, Arnavutları ve saireyi iğfal ile bizi meşgul ettiyse biz de yukarıda bahs ettiğim teşkilatı hâl-i faaliyete getirerek aynı suretle mukabele etmek ve Anadolu'yu bundan sonra biraz rahat bırakmak idi. Buna bugün de, yarın da muhtacız ve daima muhtaç olacağız. Bütün kuvvetimizle buna çalışarak hem Anadolu'ya hem de alem-i İslâm'a karşı vatani pek büyük hizmetler îfâ edeceğimize ve bunların İslâmiyet'te unutulmayacak semerat vereceğine şüphe yoktur.

Bana öyle geliyor ki şimdi Anadolu'yu kendine bırakmak ve düşmanı Sakarya'dan def eden Anadolu'nun kuvvetini ve İttihâdını bozmamak için ora ile meşgul olmamak lazımdır.

Mustafa Kemal bizler için ne yapar ise yapsın ve elindeki günkü kuvveti musahharece (maskaraca) aleyhimizde kullansın, muvakkaten bunu unutalım ve Anadolu'yu kendi mücadelesinde serbest bırakalım. Bizim Mustafa Kemal'e karşı yapacağımız her hareketten biçare Anadolu zarar görecektir ve yine onun sinesinde bir yara daha açacak Mustafa Kemal ile hesap soracak zaman uzak değildir.

Anadolu Yunan gibi şeri düşmanla uğraşırken arkadan bir cephe de biz açmayalım. Anadolu'da taraftarımız ne kadar çok olursa olsun, vatanın menafi namına bunlardan yine memleket namına istifade edilmek üzere biraz sonraya bırakalım. Çünkü şu sırada Anadolu en küçük ihtilafa bile mütehammil değildir, bunu siz de bilirsiniz.

Hem Anadolu'da taraftarımız görülenler arasında hakikaten olanlar mevcut olmakla beraber bir hırs-ı şahsiyeden dolayı istinad edecek diğer bir kuvvet aramak zilletinde bulunanlar da az değildir. Bunlar her zaman memlekete muzır olan insanlardır.

Ben Anadolu'yu yakından gördüm, idare namına yapılan mezalim hala kalbimi sızlatıyor. Bundan dolayı hükûmet-i haziranın en büyük düşmanıyım ve beni memlekete sokmamak cüretkârlığında bulunan bu hükûmetin bî-aman (amansız) hasmıyım fakat şimdiye değil, Yunanlıları İzmir'den kovduktan sonra teşkilatımız, farzı muhal olarak bir şey yapmasa bile ben şahsen mücadele edeceklerden biriyim. Ancak zamanını bekleyelim.

Gazeteler Ankara'ya gönderilen mektubu münakaşa ediyorlar ve bu münakaşalarını pek mantıkî esaslara istinat ettirebilirler ve ben zannediyorum ki hakikaten bize taraftar olanları da şu son teşebbüsümüzle kendimizden uzaklaştıracağız. Bizim gayemiz selamet-i vatan olunca, şahıslarımıza karşı yapılan edepsizlikten dolayı muvakkat bir zaman için susmak zaruretinde kalırız. Tekrar ediyorum, her hangi bir hareketimiz Anadolu kuvvetini tenkis (azaltır) ve Yunan muvaffakiyatını temin eder zannındayım. Sonra kongreden ma'lûmat verilmiyor. Nizâm-nâme mucibince merkez-i umûmî kongre vazîfesini görecekti idiyse de merkez-i umûmînin orada hazır bulunmayan dört azasının reyini alınmaksızın ittihâz-ı mukarrerât ediliyor ki bu kararlarda ekalliyette kalsalar dahi bu zevatın birer fikir ve mütalaası vardır ve olacaktır.

Bendenize kalır ise diğer bir kongre yapılarak vaziyet-i hazıraya göre hal ve istikbaldeki faaliyetimiz için bir mesai programı çizmek ve ona göre çalışmak pek çok faydalı olur. Burada henüz fikrimize iştirak etmeyen daha pek çok arkadaşlar var. Bu zevat henüz bir program etrafında toplanmamıştır.

Bu arkadaşlar ya atıl bulunuyor veyahut serseri bazı fikirler etrafında koşuyor. Bu arkadaşların her biri bir tarafta bî-faide (faydasız) zamanını geçiriyor. Bizlerde Berlin’de hiçbir şey yapıyor değiliz. Yalnız vakit öldürüyoruz.

Hâlbuki dediğim gibi bir mesai programı tanzim edilirse içimizde her fedâkârlığı iktiham ederek çalışacak çok arkadaşlar var, fakat bugün için bu kabil olmuyor.

Mesela Bahaeddin Şakir Bey kardaşımızın malum olan mesaisinde de (muvaffak olsa dahi) hiçbir faide intizar etmemelidir. Çünkü yukarıda izah ettiğim gibi mesainin veche-i istikâmeti malum değil.

Şu mektubuma sıkıştırdığım birkaç cümle ile pek çok şeyler izah etmek istedim. Tabî bunları tamamen anladınız. Vakıa bunları yazmakla atılan adımın geri alınacağını düşünmedim. Bunun zamanı geçmiştir. Ancak burada bir arada görüşülür ve bir esas üzerinde kararlaşır isek belki daha başka bir suret-i hal bulunur. Size ilave edecek yalnız bir şey kaldı, onu da yazıyorum.

Anadolu siyaset-i hariciyesinin hudut-ı umûmîyesinde veyahut harp mesâilinde zannederim ki Anadolu’ya karşı söyleyecek söz pek azdır.

İdare-i umûmîye-i memleket hakkında söylenecek ve yapılacak pek çok şeylerimiz var.

Fakat bunlar ancak harpten sonra söylenmelidir. Hem acaba siyaset-i dâhiliye için göstereceğimiz Anadolu’nun kabul etmeyeceğini kim iddia etmeyebilir.

Bundan başka evvelce Halk Şuraları Fırkası nâmı İttihâd ve Terakkîye kalb edilmiştir (çevrilmişti.) Bu kere kongre mukarrerâtınca bu iki namın karıştığını görüyoruz. Rusya’daki mezalim ve itisafatı işiten Anadolu halkı Rusya’daki idareye benzeyen her şeyden korkuyor. Onun için yalnız İttihâd ve Terakkî Fırkası namı kâfidir zannındayım.”

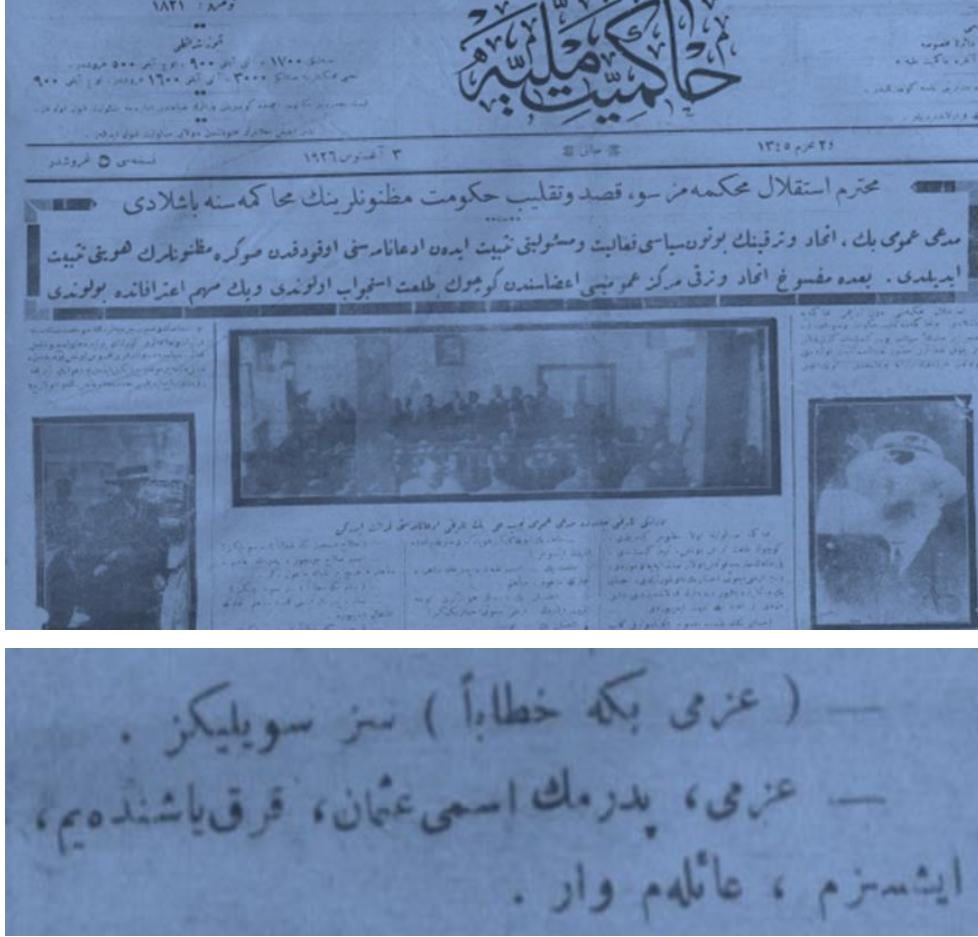
İşte bu kadar, sizi daha ziyade yormayayım, cevabınıza intizar ile gözlerinden öper ve muvaffakiyetinize dualar ederim aziz kardeşim.

Azmi

(Halil Paşa Hazretleri’nin ellerinden öper, diğer arkadaşlara arz-ı hürmet ederim. Doktor Tefvik Bey gözlerinizden öpüyor. Diğer arkadaşlara da selam ederi efendim.)

Kaynak; Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, 6.bs., İstanbul YKY Yayınları, 2010.

EK-20, Azmi Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanmaya başlamasıyla ilgili haber metni.

Kaynak; Hâkimiyyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926. (Mahkeme Heyeti, 'Azmi Bey'e hitaben, siz söyleyiniz' demiştir. Azmi, 'Pederimin ismi Osman, kırk yaşındayım, işsizim, ailem var.' demiştir.)

EK-21, Azmi Bey'in Muhakemesi ve Azmi Kont Sforza İle Görüşüyor başlıklı iki haber.

عزیمی بلك محاکمہ سی

مدحت شکرى بکدن سوکره اسبق پولیس
مدیری عزیمی بلك محاکمہ سی باشلاندى .

— ذات عالیگز اصلاً نرملیکیز ؟
— استانبوللیم .
— تحصیلکیز نرمدده در ؟
— اعدادی عسکریده .
— بیترمدیکیزی مکتبی .
— اوت ، سوکره مکتب حقوقه کیردم .
عدلیه انتساب ایتدم . سوکره مأموریتیم دارمعدی
عمومیلیکیز . ۱۳۲۴ سنه سندن سوکره سلائیکه
پولیس مدیری اولدم . ۳۱ مازت حادثه سننده
استانبول پولیس مدیری اولدم . سوکره اربلس شام
متصرفی اولدم . سوکره شکرى بلك برینه ۳۳۲۸ ده
سیروز متصرفی اولدم .

— حسین کافم بکدن سوکره می ؟
— اوت سوکره در . سوکره عزیل اولندیم .
— استانبوله کادم .
— چون عزیل اولندیکیز ؟
— ائتلاف حکومتی کلشدی . عزیل ایدیلدم .
— سوکره ایکنجی دفعه پولیس مدیری اولدم .
— سوکره عزیل اولندیم . سفر برلکده فونیه به نقل
ایتدم ، اورادن بیروته نقل ایدلدم . متارکدن
اون کون اول استانبوله ایدم .
— اتحادوترقی فرقه سنه نه وقتدن اعتباراً
انتساب ایتدیکیز ؟
— مشروطیتدن ایکی اوچ سنه اولدی . درامه
مدعی عمومیسی ایکن .
— دیک عدلیه و پولیس مأموریتلرنده بولوند .
— یفکیز حالده دخی اتحادوترقی فرقه سنه انتساب ایتتمش
بولنیوردیکیز ؟
— اوت .

عزیمی قونت اسفوری ایدم کوروشیور

— کلیرکن یاسیورطی ویزه ایتدیرمک ایتدم .
اولادی . اوراده سلائیکی مەترسالهه تصادف
ایتدم . مشکلاتدن شکایت ایتدم . مەترسالهه
قونت اسفوریچانک دوستی ایدی . آکلتمش ،
قونت بئله کوروشمک ایتتمش کیتدم کوروشدم .
یاسیورطی ویزه ایته دکاریجی آکلتم . یابدیررز
سیاسی ایشلرده بویله تیشلر اولور آلدیرمک دیدی .
قونت اسفوریچا او وقت دیدی که آناتولی بئله چون
تماس ایته یور . دیدم که قونت بن دیلومات دکلم ، اداره
آدایم بئله مناسبت تأسیس ایتک ایتته یورسه کز
بن کیدیورم . سولرم دیدم . یاسیورطی آلدیم .
آنطالیه یه کادم . سوردم رأفت باشانک فونیه ده
اولدیقنی سولیه دیلر . کندیسنه برتغراف چکدم .
سزی ومصلطی کال پاشایی نرمدده کوره یلیرم دیدم .
جواب ویردی . بن کورمک ایترسه کز دیناره
کلیک مصلطی کال پاشایی کورمک ایترسه کز سیواسه
کیدک . بونک اوزرینه دیناره کیتدم . رأفت
پاشا بن کله دن دیناردن کیتتمش ، بها بک اوراده
قالمش . بها بکه رأفت بک ایله کوروشمک ایتردم
کندیسنه بونک ایچون یازممش وجواب آلمشدم
دیدم . اوده واه بیلمیورم دیدی .
بن بونی استغمال نلق ایتدم . بوردوره دوتدم .
برصیاحی اویاندیردیلم . رأفت بک کلش کوروشدم .
بکا دیدی که ، کله کز دوغری دکدر . دها اول
کله پدیکیز آذربایجان کوندر بر دک . شمعی کلش
اوله کز ای برتانییر یاغماز . بونک اوزرینه بن
آنطالیه طرفیله ردوسه وسوکره ایتالیایه کیتدم
— طوریکیز اوله ایسه . سز برلیندن ایتالیایه
کلدیکیز . اورادن آناتولی به کله جکدیکیز ، بوندن
آرقاداشلریکیز خبری وارمی . اولرله کوروشمشی
ایدیکیز ؟
— کوروشدم و جمال پاشانک ده برمکتونی
حامل ایدم . اوکا مملکت کیدیورم بوراده پشامقی
قابل دکلم دیدم .

Kaynak; Hâkimiyet-i Milliye, 4 Ağustos 1926.

EK-22, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi yazarı Aġaoġlu Ahmet'in, Azmi Bey'in mektubu ile Halil Paşa'nın mektubunun mukayesesi.

ایکی مکتوب

عناکه آئنده بولونانلرک شخصلردن بخت ایکندن شمندی به قدر نوق ایکنکه چالیشدیغمزه قارئلرغزده البته که دقت ایتملردن . ملت نامته اجزای عدالت ایدن عالی بر محکمه طرفندن هنوز حقلرنده قطعی بر قرار و برله مش اولان مقلونلره عائد مطالعه لر سرد ایکنی بزمناسب کورمیورز .

فقط سابق پولیس مدیری غزمی بکک مکتوبی قارشیننده سوغوق قائللیق واعتدال کی خصلتلره محل قالیور . او مکتوبی اوقونجه انسان ایچون عصیان ایتمک، ایچندن قویان نفری بیان ایلمه مک قایل اولامیور .

بومکتوبک ارانه ایندیکی ذهنیت، افاده ایله دیکی روح او درجه معلول و پریشان ، اوقدر منقور و مستکره درکه پیشگاه عبرت و انبیا به عرض ایتمک بالذات حیات اولور .

اک ابتدای برسانک بیله انسانلی افاده ایدن بعضی خصوصات واردرکه اولردن محروم اولانلر بالذات کندی کندی لرلی انسانیتک سارجنه بیچارمش بولونورلر . هپ بوکمی اسانلره کندی آراسنده مقام و موقع و برن جاعتلر ایسه ، کندی بنالری بالذات کندی لرلی بیغمش اولورلر . مذکور خصلتلر، انصاف ، سهوت و حق شناسلقدنر .

مصطفی کمال پاشا بولمت و دولتی قورتارمق ایچون بیله درارمککلر و تهلککلر ایچنده چالیشبیور . اوتوز بدی سنه سننده یعنی ملی مجادله تک اک بحرانلی واک تهلککل بر دورنده بز . هنوز ملت و دولنک مقدراتی مجهولینلرا ایچنه بورومش، بوتون وطنپرورلر دهشتلی راشطراب ایچنده قیورانیورلر و بوتون عالم بو بر آووج حینپرورلرک کوستردکلری بو بوکلکلره حیران اولقده در !

بیلیورمیکنز بودقیقه ده سابق پولیس مدیری غزمی بکک نه دوشونیور ؟

مصطفی کمال پاشا ایله کورمخکی حاکمک زمانی

ایکی مکتوب

اویکنز باشیور ، ایچنده کی زوجه کنز و چولوق ، پوچوقلریکنز فریاد ایدیورلر : عالیجناب بریسر ! کندی حیاتی استغفار ایدهرک آتسه آتلیور ، اوی ، زوجه کنزی و پوچوقلریکنزی یلورنارمه چالیشبیور .

بو میانده سزاواقدن دیشلریکنزی بچیرداتیور ، پوره کنزی سیغور و ایچیکزدن قورتار! سوکرا باشکه کللی کوره چکک « دیبه دوشونیورسکنز! آه! آره منده بر شه کسیر ، بر دوسغوشکی ، بر هارتان ، بر نه میل زولا اوسه بدی ده بو کبی طینتک موج بوکولرنده صافلان بوتون روسی و منوی پینلکلری میدانه چیقارارق ملنک نظر اتباه و تیفتلنه عرض ایسه ایدی !! ویل ایچنده بوکمی متردی لرلی طاشیان جاعتلره اهل بوتون بوتون ویل بوکیبلره آراسنده مقام و موقع و برن هیکنلره !!

باقیکنز عینی پولیس مدیری دهانه یازیور : یونانیلری از میردن قوغدندن سوکرا تشکیلاتنر فرض محال اولورق یاغسه بیله . بن شخصاً مجادله ایده چکلردن بریم آتیق زمانی بکلریم !

دنیاده بوسطرلری یازدی بیله جک ال یالکنز یونانی اوله بیله ! زبرا وطن و ملتی قورتارمق ایچون بیک بر تهلککلر ایچنده چالیشان قهرمانلره قارشی حرمت ، محبت ، سه میانی پرورده ایتمک بشریت مقتضاسیدر ! بوکون بیله هانکیکنز «ژان دارک» « قاپه تنانک » « غاریبالدی » نک « واشینگتون » ک خاطرهلری اوکنده حرمتله اکیلیورز !!

عبدالکریمک عاقبتنه بیله کوز باشی دوکنلر آز اولدی !! فقط نرم پولیس مدیری - نورکلکی ، وطنی ، خلقی برارنه براتیکنز - بو قدر حق اولسون بشری بر فضیلتندنده محرومدنر . بو آدم ملی قهرمانه قارشی بیغمانی عادتنا قهرمانلی کی تلق ایلیور ، تشکلات برتی یاغسه بیله کنده ی یاغسینی مقام اختصارده سوله یور .

بو قدر غیر بشری خصومت و عداوتک سببی نه؟ هیچ ، مان هیچ ! مکتوبنده اشارت ایندیکی کی ملی مجادله اساسنده آناطولی به براقبله سیدرا

Kaynak; Hâkimiyet-i Milliye, 13 Ağustos 1926.

EK-23, Azmi Bey'in Ankara İstiklal Mahkeme Sorgusu

- Zat-ı Aliniz aslen nerelisiniz?
- İstanbulluyum.
- Tahsiliniz nerededir?
- İdadi-i Askeriyede.
- Bitirdiniz mi mektebi?
- Evet, sonra Mekteb-i Hukukiye'ye girdim. Adliyeye intibah ettim. 1324 senesinden sonra Selanik'e polis müdürü oldum. 14 Mart hadisesinde İstanbul Polis Müdürü oldum. Sonra Trablusşam mutasarrıfı oldum. Sonra Şükrü Bey'in yerine 328'de Siroz mutasarrıfı oldum.
- Hüseyin Kâzım Bey'den sonra mı?
- Evet sonradır. Sonra azlolundum. İstanbul'a geldim.
- Niçin azlolundunuz?
- İtilâf Hükûmeti (Hürriyet ve İtilâf Fırkası) gelmişti. Azledildim. Sonra ikinci defa polis müdürü oldum. Sonra azlolundum. Seferberlikte Konya'ya naklettim, oradan Beyrut'a nakledildim. Mütarekeden evvel on gün evvel İstanbul'da idim.
- İttihâd ve Terakkî Fırkasına ne vakitten itibaren intisap (katılmak) ettiniz?
- Meşrûtiyetten iki üç sene evveldi. Drama'da müdde-i umûmî iken.
- Demek adliye ve polis memûriyetlerinde bulunduğunuz halde dahi İttihâd ve Terakkî Fırkasına intisap etmiş bulunuyordunuz?
- Evet.
- Mütareke sırasında firara teşebbüs ettiniz, ne için?
- Vahidettin'den korktuğum için. Polis müdürü iken o efendi idi. Kendisini tevkif etmiştim. Padişah olunca korktum.
- Siz kendiniz şahsen mi tevkif ettiniz, diğer makamâtın emriyle mi?
- Dâhiliye Nâzırının ma'lûmatı tahtında idi. On on beş gün mevkuf kaldı. Padişah olduktan sonra benim vaziyetim müşkülleşmişti, kalamazdım.
- Firârî diğer arkadaşlarla beraber kararlaştırmadınız mı?

- Beraber kararlaştırmadık. Ben evvelce karar vermiştim. Ben vapura gittim, sonra tevkif edildim. İsmet Paşa hazretleri müsteşardı emir verdiler tahliye edildim.
- İsmet Paşa o zaman müsteşar değildi.
- Müsteşardı efendim. Huzur-ı alinizde yalan söyleyemem.
- Sonra!
- Efendim ben vapura binmiştim. Çıkardılar gümrüğe indim. İsmet Paşa hazretlerine müracaat ettim. Müsaade ettiler, ikinci defa vapura bindim.
- Merkez umûmîden para aldınız mı?
- Katiyyen.
- Hiç almadınız mı?
- Katiyyen.
- Niçin tekrar tekrar katiyyen diyorsunuz, sanki mahzurlu mu buldunuz?
- Bence öyledir.
- Öyle mi?
- Sonra bendenizin merkez umûmîye bir hizmetim sebk etmemişti ki para alayım.

Azmi Bey Nasıl Kaçmış

- Peki, kaçarken nasıl birleştiniz?
- İstimbotta birleştik.
- Siz kendiniz mi gittiniz?
- Evet.
- Demek Cemal Paşa ile daha evvel anlaşmıştınız?
- Evet.
- Ötekiler ne için firar ediyorlarmış. Haydi, siz Vahidettin'den kaçıyordunuz?
- Bilmiyorum.
- Bilmiyorsunuz öyle mi. Bu da öteki sözleriniz kadar kuvvetlidir. Bir memleketin felaketi etrafında birleşmişsiniz sonra kaçıyorsunuz, ne için kaçığınızı bilmiyorsunuz, bunu söylerken aklınız başınızda mı?
- Efendim onlar vaziyet dolayısıyla gidiyorlardı.
- Sebebi hakikisi nedir?

- Bilmiyorum. Merkez-i Umûmî kararından haberdar değildim. Yolda öğrendim. Enver Paşa çalışmak üzere Azerbaycan'a gitmek istiyordu. Talat Paşa aksi fikirde idi. Biz gaip ettik. Vatan evlatları felaketi temizlemekle meşguldürler. Onları rahat bırakalım diyordu. Enver Paşa Saray-ı Bosna'da ayrıldı. Biz Berlin'e gittik. O vakit Berlin'de Sosyalist bir hükûmet vardı. Bizi tevkif edip iâde etmeye kalktı. Bu vaziyette bir arada duramayarak ayrıldık. Binaen aleyh ben Bosnalı Necib İrfan namına bir pasaport aldım. Lahey'e gittim. Bir iki ay kaldım. Orada memleketin son derece müşkül bir vaziyette olduğunu gazetelerde okudum. Lahey pahalı idi. Oturamadım Berlin'e döndüm. Memleketle muhabere etmek imkânı yoktu ki Anadolu'ya gelmeye karar verdim.
- Anadolu'ya mı gelmek istiyordunuz, İstanbul'dan Anadolu'ya gelmeden Avrupa'ya gittiniz. Şimdi gelmek istiyorsunuz?
- Müsaade buyurun Reis Bey, bu sefer Anadolu'ya dönmek istediğim zaman Anadolu'da bir hareket vardı. Orada bir hükûmet teşkil etmişti. Vahidettin o zaman Anadolu'ya hâkim değildi. Hâlbuki İstanbul'dan firar ederken Anadolu'ya gidemezdim. Çünkü o zaman Vahidettin Anadolu'ya hâkimdi.
- Şu halde hep nefsi azizinizi kurtarmaya çalıştınız, diğerleri Vahidettin'in hâkimiyeti altında ne olursa olsun değil mi, sözlerinizden bu mana çıkar?
- Bu mana çıkmaz.
- Memlekette kalanlara Vahidettin'in fenalığı dokunamaz mıydı?
- Onlar benim vaziyetimde değildiler.
- Niye geliyorsun. Tekrar Anadolu'ya gelmeğe teşebbüs ettin?
- Evet, efendim İtalya tarikiyle Anadolu'ya gittim.
- Geçme!. İtalya'dan gelirken, Kont Sforza'ya müracaat ettiğini ifadende söylüyorsun, ne görüştün?

Azmi Kont Sforza ile Görüşüyor

- Gelirken pasaportumu vize ettirmek istedim. Olmadı. Orada Selanikli Meter Salem'e tesadüf ettim. Müşkilâtтан şikâyet ettim. Meter Salem Kont Sforza'nın dostu idi. Anlatmış, Kont benimle görüşmek istemiş gittim görüştüm.

- Pasaportumu vize etmediklerini anlattım. Yaptırınız siyasi işlerde böyle şeyler olur aldırmayın dedi. Kont Sforza o vakit dedi ki Anadolu bizimle niçin temas etmiyor. Dedim ki Kont ben diplomat değilim, idare adamıyım bizimle münasebet tesis etmek istiyorsanız ben gidiyorum. Söylerim dedim. Pasaportumu aldım. Anadolu'ya geldim. Sordum Refet Paşa'nın Konya'da olduğunu söylediler. Kendisine bir telgraf çektim. Sizi ve Mustafa Kemal Paşa'yı nerede görebilirim dedim. Cevap verdi. Beni görmek isterseniz Dinar'a gelin, Mustafa Kemal Paşa'yı görmek isterseniz Sivas'a gidin. Bunun üzerine Dinar'a gittim. Refet Paşa ben gelmeden Dinar'dan gitmiş, Baha Bey orada kalmış. Baha Bey'e Refet Bey ile görüşmek isterdim kendisine bunun için yazmış ve cevap almıştım dedim. O da vah bilmiyorum dedi. Ben bunu istişkâl [zorlaştırma] telakki ettim. Burdur'a döndüm. Bir sabah beni uyandırdılar. Refet Bey gelmiş görüştüm. Bana dedi ki, gelmeniz doğru değildir. Daha önce gelseydiniz Azerbaycan'a gönderirdik. Şimdi gelmiş olmanız iyi bir tesir yapmaz. Bunun üzerine ben Antalya tarikiyle Rodos'a ve sonra İtalya'ya gittim.
- Tavrınız öyle ise siz Berlin'den İtalya'ya geldiniz. Oradan Anadolu'ya gelecektiniz, bundan arkadaşlarınızın haberi var mı onlarla görüşmüş mü idiniz?
 - Görüştüm ve Cemal Paşa'nın da bir mektubunu hamil idim. O'na memlekete gidiyorum burada yaşamak kabil değil dedim.
 - Peki o halde siz niçin Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istiyordunuz. Eğer memlekete bir vatandaş gibi, bir fert-i millet gibi girmek istiyorsanız oranın memûru sizin hakkınızda alelâde muamele yapardı. Siz geliyorsunuz Refet Bey'i görmek istiyorsunuz. Bunlardan maksadınız ne idi?
 - Maksadım ne olabilir, Avrupa'dan parasız geliyordum. Refet Bey arkadaşımıdır.
 - Ben anlamıyorum maksadınızı. Ben İttihâd ve Terakkî erkânından Azmi Bey geliyorum demek istiyordunuz?
 - Hayır, böyle bir maksadım yoktu. Başka nasıl gelirim?
 - Böyle gelirsin. Dinar dolaşırsın sonra tekrar gider sonra buraya kadar gelirsin.
 - Mukadderat efendim.
 - Peki, Berlin'de ne yaptınız?

Berlin’de Hazırlanan Program

- Berlin’de Dr. Nazım ve Cemal Paşa bendenize bir programdan bahsettiler. Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Paşa üçü yapmışlar bendeniz de okudum fenada değildi. Eğer yapılabilseydi, memleketin haricindeki ihtilâl teşkilatını tanzim ederek memlekete hücum eden düşmanlar müştereken tazyik edilecekti. Berlin’de bu tatbik edilemedi. Bunun tatbiki için Rusya’yı muvafik bulduk. Fakat Rusya’ya gitmek hemen hemen imkân harici idi. Rusya ve Almanya arasında iltisak noktası yoktu.
- Peki, sonra nasıl gittiniz?
- Cemal Paşa Bedri Bey ile beraber Rus üserası [esirleri] arasında gittiler. Enver Paşa tayyare ile gitmek istiyordu. O da hareket etmiş ve düşman, kalkmış, muvaffak olamamış, bendeniz İtalya’ya geldim. Kont Sforza’dan rica ettim. Bendenize muavenet etti. Rusya’ya giden üsera arasına karıştım. Sonra Harkof tarihiyle Moskova’ya gittim. Rusya’da Anadolu’dan gelen heyet murahhassa ile görüştüm. Harkof’da reis-i hükûmet Rakofsekiden Enver Paşa’nın yolda gelirken düştüğünü, Estonya’da hapis edildiğini öğrendim. Cemal Paşa Bedri Bey ile Afganistan’a gitmiş. Bendeniz tereddüde düştüm. On gün sonra Enver Paşa Moskova’ya geldi. Harp neticesinde Estonya taatti ber-taraf edilerek Rusya ile Almanya iltisak olmuş gelmiş, Moskova’da görüştük. Programın tatbiki meselesi mevzuu bahis oldu. Program Almanya’da tanzim edilmişti. Rusya’ya uymuyordu. Mesela orada İngiliz denilmişti. Beride emperyalizm dedik.
- Kimler vardı? Bu tadilat yapılırken?
- Enver Paşa, bendeniz, Seyfi Bey, İbrahim Tali Bey, Yusuf Kemal Bey, başkalarını hatırlayamıyorum.
- Devam edin?
- Seyfi Bey orada hüsn-i niyetle bir teklifte bulundu. Anadolu’nun alakadar olmadığı hiçbir işte ben bulunmak istemem dedi. Hâlbuki programda, bir merkez umûmî vardı. Bütün teşkilatın bu merkez umûmîye tâbi’ olması lazımdı. Bu olamaz dedik. Anadolu şimdilik mevzuu bahis olamaz Anadolu bize tâbi’ olamaz dendi böylece kaldı.

- Peki, nerelerde çalıştınız?

Çerkez Sami Nasıl Meydana Çıkıyor

- Bir gün altında Sami imzası olan bir mektup aldık. Askerim mevkufum beni kurtarınız diyordu. Teşebbüs ettik kurtuldu. Sonra geldi gördük bu Çerkez Sami'dir.
- Nereden çekiliyordu bu telgraf?
- Rusya dâhilinde bir istasyondan geldi görüştük. Türkistan-ı Çini'ye gitmiş, orada tetkikat yapmış bize anlattı. Biz de orda faaliyette bulunmaya karar verdik. Çünkü Rusya'da muvaffak olamıyorduk. Orada yapacağımız faaliyetler hakkında temasta bulunmak üzere Afganistan'a gittim. Cemal orada imiş. Bendenizden evvel gitmiş. Bendenizin bu azimetim avdetim sekiz ay sürdü. Avdetimde buradan Afganistan'a bir murahhas gönderilmişti. Yüzbaşı Abdülrahman Bey kendisiyle Afganistan hududunda görüştük. Bana dedi ki, Ruslar Türkistan-ı Çini'de evvelce çalışmak husûsunda bize müsait görünürken sonra vazgeçmişler. Bu itibarla Enver Paşa'nın Rusya'da kalmasına imkân yoktur dedi. Bendenizde tereddüt ettim. Enver Paşa belki Rusya'dan gitmiş olabilirdi. Memlekete gelmek üzere, Bakü'ye gittim. Orada ikinci heyet-i murahhassaya tesadüf ettim. Yusuf Kemal Bey Riyâsetinde idi. Onlardan yahut Memduh Şevket Bey'den Enver Paşa'nın Rusya'da olduğunu öğrendim. Bendeniz memlekete dönmek kararını vermiştim. Seyfi Bey ve İbrahim Tali Bey'le Kars'a geldim.
- Bakü'de Küçük Talat ve Halil Paşa'ya tesadüf etmedin mi?
- Affedersiniz unuttum. Bu Afganistan'a gitmeden evveldi. Biz Moskova'da iken Enver Paşa'ya bir teklif yaptı. Ruslar dediler ki biz Bakü'de bir Şark Kongresi yapıyoruz sizin de iştirakınız lazımdır. Bunun üzerine Enver Paşa, ben, Seyfi Bey, İbrahim Tali Bey hep birlikte Bakü'ye geldik.
- Enver gelirken bir torbada İttihâd ve Terakkî mührü getirmiştir.
- Bilmiyorum efendim.

Azmi Bey Mühürlerden Haberdar Değil

- Nasıl bilmiyorsunuz? Mektubunuzdan haberdar olduğunuz anlaşılıyor.

- Mektubumu biliyorum efendim. Fakat mühürlerden haberim yoktur.
- Sonra?
- Orada Küçük Talat Bey ve Halil Paşa vardı. Talat Bey'i biraz mütereddit gördüm. Kendisi Ruslarla fazla temas etmişti.
- Sonra orada bir Halk Şurular Fırkası yaptığımız bu sizin akdettiğiniz kongrelerden biridir. Başka kimler vardı?
- Bahaeddin Şakir, Enver Paşa, Nail Bey, Hafız Mehmet?
- Hafız Mehmet, orada mı idi bilemiyorum. Aradan çok vakit geçmiştir. Hatırlayamıyorum.
- Nasıl hatırlayamıyorsunuz?
- Efendim hafızam zayıf hatırlayamıyorum. Yalnız benim notlarım vardır. İyi tutulmuştur. Tetkik buyurulursa...
- Peki, sonra siz aranızda yaptığımız içtimada İttihâd ve Terakkî namını mevzuu bahis ettiniz?
- Efendim Enver Paşa öyle tesmiye [isimlendirme] edelim demişti.
- Siz Batum'da Enternasyonalde iştirak ettiniz değil mi?
- Dinlemek üzere gittim. Bize birer kâğıt vermişlerdi. Onunla girdik ne beyan-ı rey ettim ne de karıştım.
- Sizin oraya iştirakınız şöyle tespit ediyoruz. Enver Paşa, Bahaeddin Şakir, siz İslâm İhtilâl Cemiyetleri namına gidiyorsunuz.
- Belki kâğıdı öyle vermişlerdir.
- Peki, sonra siz kendi içtimanızda ne yaptınız?
- Ondan sonra hareket ettim.
- Bir içtimada iki cümle mi konuşulur.
- İçtima değildir arz ettim. Ziyaret için gelinmiş bir yerde bir program mevzuu bahis oldu. Bir iki söz teati edildi. Kongre değildir. Sonra Moskova'ya gittik.
- Karar ne oldu? Halk Şurular Fırkasını kabul ettiniz mi?
- Hayır.
- Sen kabul ettin mi?
- Hayır katiyyen.
- Devam edin.

İkinci Defa Anadolu'ya Girmek Teşebbüsü

- Afganistan'dan avdetten sonra Kars'a gittim hastalandım Kâzım Karabekir Paşa yanıma geldi rical-i sabıkanın, memlekete avdetlerini men eden bir karar olduğunu benim bu meyanda dâhil olup olmadığını sorduğunu söyledi. Cevap geldi bende dâhil imişim. Bunun üzerine Gazi Paşa hazretlerine bir telgraf çektim. Çok dolaştım bîtamam uzak yerlerde perişan kaldım parasızım memlekete duhûlümde mahzur varsa, itimat buyurulmazsa Sarıkamış'ta kalayım dedim. Cevaplarında, memleketin siyaset-i dâhiliye ve hariciyesi henüz avdetinize müsait değildir diyorlardı. Bunun üzerine avdet ettim.
- Ala fakat Bakü'de içtimalar yapıyorsunuz sonra memlekete girmek istiyorsunuz maksadınız ne idi?
- Maksadım doğruca memlekete gelmek idi.
- Tamam! Ne maksatla?
- Hiçbir maksadım yoktu.
- Nasıl olur. Bir program etrafında müzakere ettiğinizi, mütemadiyen faaliyette bulunmak teşebbüslerinde bulunduğunuzu söylüyorsunuz. Sonra memlekete girerken maksadınız yoktur. Bu nasıl kabul edilebilir insan aptal olmalı.
- Estağfurullah!
- Bir program yaptık. Fırka teşkil ettik diyor. Kongre mukarrerâtı gönderiyor münderecatı hatırımda değil. Bendeniz Berlin'e gittiğim zaman İslâm Cemiyeti merkez umûmîsi orada idi. O saman Cemal Paşa Afganistan'dan gelmiş Berlin'e gitmişti. Maiyetinde bulunan bir Afganlı zabıt vardı. Onu gönderdi. Katiyyen gitme, buraya gel dedi. Bir müddet sonra Enver Paşa'nın mektubunu alıyoruz. Kongre mukarrerâtıyla beraber kongre namını verdikleri bu komisyonun mukarrerâtını müzakere edenler Enver, Halil Paşalar, Dr. Nazım Beylerdir.
- Bu kongreyi yapanların Anadolu'ya geçerek milli idareyi devirmek istedikleri bizce ma'lûmdur sizin ma'lûmatınız yok mudur?
- Hayır efendim.

Azmi Bey'den Küçük Talat'a Gönderilen Mektup (Reis mektubu çıkarın emrini verdi. Mektup Şadi'ye hitaben yazılmıştı.)

- Şadi kimdir?
- Küçük Talat.
- Bunlar Moskova'da merkezi mi teşkil ediyorlardı.
- Orada ben aza, İbrahim Tali bey, Seyfi Bey aza idiler. Bilahare mektup okundu şöyle başlıyordu:

Azizim Şadi, mektubu memnûniyetle aldım Batum'da hal-i faaliyette bulunduğunu anlayarak tahassüs oldum. Mektubunuzla beraber kongre mukarrerâtıyla Anadolu'ya yazılan mektupların bir suretini de getirdim. Kongre mukarrerâtını mevki-i fiile koymak için faaliyete geçmek zamanı gelmiştir. Yapacağımız hizmetler İslâmiyet'te unutulmayacaktır. Düşmanı Sakarya'dan def etmesi için hükûmeti şimdilik serbest bırakmak elzendir. Anadolu'da Mücadele-i Milliye'yi yapan hükûmeti serbest bırakalım. Cezasını çekecektir. Mustafa Kemal'le görülecek uzak değildir. Şimdi yapılacak her şey menfi olarak neticelenecektir. Hakiki gayemiz için bir az sonra çalışırız Anadolu'da hakikatli insanlarla beraber muzır insanlarda vardır. İdare namına yapılan mezalim hala kalbimi sızlatmaktadır. Açık olarak söylüyorum. Yunanlıları İzmir'den kovduktan sonra bunlarla mücadele edeceğim. Hatta yalnız kalsam bile, ben zan ediyorum ki son teşebbüsle şahıslara karşı yapılan edepsizliğe rağmen şimdilik susmak lazımdır. Bana kongre hakkında ma'lûmat veriliyor. Merkez umûmî azalarının reyi alınmadan hareket edilemez. Kongre yapabilmek bir mesai programı çizmelidir. Ondan sonra faaliyete geçmelidir. Burada fikrimize iştirak etmeyen bazı arkadaşlar vardır. Maa-hizâ bizler burada vakit öldürüyoruz. Her fedakârlığı iktihâm (göğüs germe, karşı durma) edecek arkadaşlarımız vardır. Bundan pek alâ istifâde edebileceğiz. Bunları yazmakla atılan adımın geri alınmasını düşünmedim. Anadolu'dakiler için söylenecek söz şimdilik pek azdır. Fakat harpten sonra her şeyi yapabiliriz. Evvelce Halk Şuralar nâmı İttihâd ve Terakkîye kalb edilmişti. Bu kere, kongre mukarrerâtının ikinci isimle karıştığını görüyorum. İttihâd ve Terakkî namı kâfidir. Şimdilik bu kadar kardeşim. Selamlar imza: Azmi

- (Reis) Anlat bakalım. Bir defa Halk Şuralar Fırkasının Küçük Talat tarafından İttihâd ve Terakkî namına kalb edildiği anlaşılıyor. Sizde kendilerine fırkanın

İttihâd ve Terakkîye kalb edildiğini ihtar ediyorsunuz. Şu halde, İttihâd ve Terakkî namına karar ittihâz ettiğinizi kabul etmelidir?

- Hayır, efendim, birer birer tahlil edelim

Memleketi Nasıl Bırakıp Kaçmışlardı

- Anlat bakalım. Şimdi burada soruyorum. Ordusunu terk etmiş kumandanlar vaziyetinde milleti mukadderatına terk ettiniz. Firar ettiniz, gittiniz. Millet kendi fitratı itibarıyla istiklalini kurtarmaya kara verdi. İsyan etti. Bir Mustafa Kemal Paşa çıktı. Bütün cihan husumete karşı milleti müdafaa etti. Vatani kurtardı. Siz onun aleyhinde vaziyet alıyorsunuz?
- İki defa memlekette kovulan bir adamı her gün arkasından ölüm takip ederse bundan başka nasıl mektup yazar?
- Siz temiz bir vatanperver olmuş olsaydınız böyle hareket etmezsiniz. Ne hakk u salahiyetle kongre akdedip toplandınız?
- Eğer Bakü’de Küçük Talat, Bahaeddin Şakir ve arkadaşları toplanırsa benim ne alakam var.
- Demin kendin ifade ettin. Memlekette ikilik var diyorsun, mezalim var diyorsun. Neden bahsetmek istiyorsun?
- Efelerden.
- Efeler, ilk defa silahı alıp düşmana karşı gelmişler. Onları tenziye ederim. Ve daha sonra karışıklık elbette olacaktır. Memleketi kendi mukadderatına terk ederek kaçarsanız elbette anarşi olacaktır. Söyle bakayım. Neden bî-aman hasmısın?
- Gittiğim yerde hükûmet beni takip ederse böyle bir vaziyet karşısında buhran içinde bulunan bir adam başka ne yapabilirdi.

Vrangel Ordusundan İstifade Edeceklermiş

- Bahaeddin Şakir’in malum olan mesaisi nedir?
- Kendisi Vrangelden istifade edebilir miyiz diyordu. O vakit Nazım kendisine söylemiş.
- Şimdi yazdığın fıkrayı okutacağım, okuyunuz! Azmi’nin mektubundan “Bahaeddin Şakir Bey kardeşimizin malum mesaisinden istifade ediniz.”

- Maksat aşikâr, Vrangelden istifade mümkün müdür değil midir? Diyorum.
- (Reis) Bu mudur?
- Evet budur.
- Ecneblerle temasına dair çok şeyler biliyoruz. Şeref-i milli namına söylemeye hayâ ediyorum. Bunları bırakalım.
- Katiyyen Reis Bey Efendi. Bir temasım yoktur.
- Neticeyi anlat. İttihâd ve Terakkî kâfidir diyorsun.
- Yazdığım şeyler tamamen vatanidir. Kendilerinin her türlü muzır hareketlerine mâni' olmak için bazı sözler söylüyorum. İfadelerimde tek bir yalan yoktur. Memlekete son defa avdetimden beri katiyyen siyasetle meşgul olmadım.
- Hepinizi böyle zannediyorduk. İtimat ediyorduk. Fakat hadisat aksini ispat etmiştir.
- Reis Bey hiçbir şey bulamazsınız. Fakat o zaman ki mektuptan dolayı duyduğumu itiraf ediyorum.
- Şarlatanlık yapıyorsunuz. Biz sizin maksadınızı hep biliriz.

Mektubun Son Fıkrası

- (Reşit Galip Bey)⁸⁹ Mektubun son fıkrasında atılmış olan adımın geri alınmayacağını söylüyorlar. Şu halde vatanpervarane bir harekette bulduklarını iddia ettikleri vaziyette bu mütalaanın, yani vatanın bir ikiliğe sevki söylemekle beraber onlarla teşrin mesaide⁹⁰ devam ediyorum demesi ne demektir. Mektubun Bidâyetinden sonuna kadar vatanpervarane mülâhazaların hiçbir kıymeti kalmıyor.
- Şimdi memleketten firar ile başlamış olan hareketinizin nihayetinde şu fikir ve mülâhaza ve zihniyette olduğu ispat eden şu mektubun aksini ondan sonraki harekâtınızla ispat etmeli idiniz?
- Kongre yapılmış, mektuplar yazılmış, Ankara'ya gönderilmiş, bunları geri almak kabil midir?

⁸⁹ İstiklal Mahkemesi üyelerinden Aydın Milletvekili. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*, C. 2, Ankara 1994, s. 557.

⁹⁰ Hâkimiyet-i Milliye, s. 4, 4 Ağustos 1926.

- (Reşit Galip Bey) Mektubun hulasası şudur: Küçük Talat Bey için diyor ki vatan aleyhinde çalışıyordu. O halde mektubunda kayıtla onunla beraber olduğu anlaşılıyor.
- (Reis) İhtilâl Cemiyeti programının Berlin’de yapıldığında, merkez umûmîsinin Moskova’da olduğunu söylediniz. Öyle mi?
- Biz kongre yaparken Küçük Talat yoktu bilahare onun Trabzon’da müşkîlat yaptığını ve Talat’ın programı Ankara’ya getirmekle memûr edildiği öğrendim. Belki de Ankara’ya programı Talat getirecekti yahut Nail Bey.
- Küçük Talat Trabzon’dan itibaren program etrafında tahrik yaptığını dün muhakemesinde ifade etti. Siz onun faaliyetini kimden öğrendiniz? Trabzon’da Hafız Mehmet’e rast geldiniz mi?
- Hayır!
- O faaliyet, mukarrerâtın hedefi Anadolu harekâtını kalbinden vurmaktı. Bunu açık söylemek millete önermek lazımdır. Bir adam ki bir arkadaşına yaptığın iş fenadır diyor, sonra da onlara iltihak ediyor. Ne ise bu ciheti bu kadar bırakıyoruz. Memlekete avdetinizi söyleyiniz. Batum’dan sonra ne yaptınız?
- Almanya’da idik. Bu vaziyet aleyhimizde idi kaçmak lazımdı. Köyden köye kaçtık.
- Kimlerle beraber bulunuyordunuz?
- Nuri Paşa, Halil Paşa üçümüz beraberdik.
- Türkiye’ye ne vakit geldiniz?

Herçi-bâdâ-bâd⁹¹ Vatana Dönüş

- Baktık ki çare yoktur. Vaziyet müşkülleşmiştir. Hapis etsinler, ne yaparlarsa yapsınlar vatana giderim dedim. Almanya’da yaşamak imkânı yoktu. Kalktım Pire’ye geldim. Orada Karahisar taarruzunu haber aldım. İzmir’e geldiğimde ordunun ilerlediğini öğrendim. Bir müddet sonra İzmir kurtulmuştu. İstanbul ordumuz tarafından işgal edildiğinden sonra ailemle İzmir’e geldim. İzmir’den bir aralık Avrupa’ya gitmiştim. Orada dostlarım vardı. Hevgüşines teşkilatını İstanbul’a getirerek iktisadi faaliyette bulunmak istiyorduk.

⁹¹ Ne olursa olsun, ister istemez manasına gelir. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 411.

- Onu sormuyoruz, memlekete geldikten sonra Gazi'ye müracaatınız vardır. Siyasi müracaatınızı anlatınız. Ne maksatla müracaat ettiniz?
- Arz edeceğim. İzmir'de kendilerine arz-ı hürmet etmek istedim. O sırada meşguldüler. Buraya geldim. Beni lütfen kabul buyurdular. Kendilerine hürmetkârlıktan minnet ve tazimden başka bir his kaşımadığımı, beni af buyurmalarını istirham ettim çünkü Napoli'den kendilerine bir mektup yazmıştım. Bundan dolayı taleb-i afta bulundum. İltifat buyurdular. Birçok meseleler görüştük. Avrupa'nın vaziyeti hakkında kendilerine izahat verdim.
- Bunlar husûsu hasbihallerdir. Siz sarahaten arkadaşlarınız namına teşkilattan bahsetmişsiniz bundan ma'lûmatınız vardır!
- Kendilerine şahsım namına hürmetlerimi takdim için geldiğimi arz ettikten sonra af buyurmalarını rica ettim.

Azmi Bey Tevazün-i Kuvvadan Bahs Ediyor

- Sizin ifadenizin mukaddimesi şudur sizin de prensipleriniz vardır bizim de prensiplerimiz vardır bunun üzerinde anlaşalım. Bu prensip nedir?
- Tevazün-i Kuvva esasıdır. Hatta Gazi Paşa sormuşlardı.
- Tevazün-i Kuvvadır. Ne demek istiyorsun?
- Cevap vermiştim. İcra-i teşri kuvvetler, başta da bir Reisicumhur.
- Bunu hangi tarihte söylediniz?
- Bunu memleketin istihlasından sonra söyledim.
- Af talebine gelerseniz, siyasetle alakadar olmadığınızı söylersiniz fakat diğer taraftan vaziyet alıp prensiplerden bahsederseniz ve bu prensip bu telif aynen Cavit Bey'in evindeki içtimada kararlaştırılan programda madde halinde vardır. İkinci grupta birinciyi birleştirmek memlekette sükûnet lazım olduğu söylüyorsunuz.
- Memleketin sükûna mutlaka ihtiyacı olduğu içindir. Herkesin, her memleketini seven insanın düşüneceği şey budur. Herkesin böyle düşünmesi lazımdır.
- Fakat Ali İhsan İkinci ile Birinci Grupları birleştirmekten maksadınız ne idi sualime bu kuvvetleri parçalamak cevabını vermiştir. Ne dersin?
- Cinayet derim.

- Siyasetle iştigal etmediğini nasıl ispat edebilirsin?
- Siyasetle iştigal etmediğimi kabul etmelisiniz. Çünkü kimse aksini kimse iddia edemez.
- Siz buraya gelir, Gazi Paşa'ya prensipten, fikirlerinizden bahsederseniz. Sonra siyaset değildir diyorsunuz. İzmir suikast teşebbüsatına ne dersin?
- Bu teşebbüsten çok müteessir oldum.
- Bende senin tesirine inandım ya! şimdi bir mektup var. Bu sizin evinizde bulunmuştur. Mahiyetini izah ediniz.

Mektubu Azmi Bey'e Kim İade Etmiş

- Arz ettiğim gibi birçok sene evvel Ardahan Mebûsu Tahsin Bey bu mektupları getirmişti.
- Nereye getirmiştir?
- Kendisine rast geldiğimde Ankara'dan bir mektup getirdim dedi. Veriniz dedim yanımda yok dedi. Sonra başka bir gün getirdi.
- Mektubun zarfı açık mı idi?
- Evet açıktı.
- Mektubu açtık Talat Bey'e yazdığın mektup. Hayat-ı siyasiyenize ait bir mektubun nasıl verildiğini sormadınız mı?
- İhtimal dedim. Evvelce yazdığım mektup elden ele geçmiş. Ehemmiyeti olmadığından bana veriyorlar dedim.
- Bunun üzerine Reis Tahsin Bey'in ifadesinin okunmasını söyledi.

Tahsin Bey'in İfadesi

- "Üç buçuk sene evvel bana Azmi Bey'e ait bir mektup vermişlerdi. Tarif-i kabil idi. Hayatından haberdar değilim. Gösterdiğiniz mazrufun (zarfa konan) muhteviyatı hakkında sarahaten (açıktan açığa) ifade veremem. O mektubun bu mektup olup olmadığını bilemiyorum.
- Kâzım Karabekir tarafından verildiğini söylediniz mi?
- Evet söyledim.
- Yolda kendisine vermiştim. Açtı zarfın üstünde vali-i sabık Azmi Bey'e diye yazıldı. Bunu yeni bir zarfa koydum. Zarf kapalıydı. Azmi Bey mektubun

muhteviyatına dair bana bir şey söylemedi. Kâzım Karabekir Paşa mektubu Azmi Bey'e Azmi Bey'in Sarıkamış'a geldiğinde, o vakit görüştüklerinde bir mektup bıraktıklarını bende bir mektubu var vereyim dedi.

Kâzım Karabekir Paşa'nın İfadesi

- Tahsin Bey'in size bu mektubu verdiği doğru değildir. Ne dersin?
- Tahsin Bey namuslu adamdır doğruyu söyler.
- Şimdi Kâzım Karabekir Paşa'nın ifadesini dinleyeceksin bak ona diyor ben böyle bir mektubu vermedim diyor. Mektup okundu. Bu mektupta Karabekir Paşa, Azmi Bey'le muarriyesi (tanışıklığı) olmadığını, başkası vasıtasıyla da bir mektup gönderilmediğini ifade eylemektedir.
- İfade-i evveliyenizde bu mektup münderecatına muhalif olarak Paşa ile muarriyeniz (tanışıklığınız) olduğunu söylüyordunuz?
- Evet, kendisini tanırım. Fakat selamlaşmam. Zira Sarıkamış'ta bana yanlış harekette bulundu.
- Peki, Kara Kemal ile dostluğunuz?
- Sade bir ahbap.
- Dost ve ahbap arasındaki fark?
- Ben onunla nadiren görüşen bir ahbap idim.
- Şükrü ile münasebetsiz Canbolat ile?
- Çok az.
- Rauf Bey'le?
- Hatta ahbap bile değiliz. Rast geldikçe görüşürdük.
- Bir muhalif fırka teşkil eden bunu yaparken size müracaatta bulunmadılar mı?
- Hayır katiyyen.
- Son zamanlarda Kara Kemal'in yazıhânesine gider miydiniz?
- Nadiren.
- Hâlbuki defterinizde telefon numrosu bile var?
- Bi't-tab' (doğal olarak) lazım olur diye.
- Ne konuşabilirdiniz telefonda?
- Merhaba nasılsın vesaire.

- Bütün bu menfi cevaplar karşısında bize bir kanaat geliyor o da sizin bunlarla beraber olduğunuz. Fakat bu kadar yakın olduğunuz adamların hiç şey teklif etmediklerini nasıl kabul edebiliriz?
- Ne gibi siyasi hayat geçirdiğim, harpten sonra ki vaziyetim meydandadır. Bunlarla temasım yoktur. Dost olarak hareket ettim. Sizle alakadar olduğumu görüyorlardı. İhtimal ondan temas etmediler.
- Onlarla bizde görüştük. Fakat bizim yolumuz başka onların yolu başka imiş. Biz saf imişiz. Tahsin Bey'le başka muhabereniz vardır. Kendisiyle muhaberenize ait tatbikat yapılacaktır. İcap ederse bir daha muhakeme edileceksiniz!

Badehu [bundan sonra] celseye hitam verildi.⁹²

Kaynak; Hâkimiyet-i Milliye, 4 Ağustos 1926.

⁹² *Hâkimiyet-i Milliye*, s. 5, 4 Ağustos 1926.

EK-25, Azmi Bey'in vefat ilanı.

Hakikî bir zıya
(Bey 1 inci sayfa)
Mecrutiyet devrinde en bahvash ve masik zamanlarda Polis umumî müdürlüğündeki ciddi hizmetlerle kendisini taahhus, yüksek çok muktedir ve doğru bir idare adamı idi.
Mecrutiyet sahıtan zamanındaki muvaffakiyeti daima dâhilerde, gaza ve takdirle yad edilmiştir. Azmi Samurkaş aynı vazife severliği ve Berut valiliğinde de göstermiş ve orada da çok iyi bir nam bırakmıştır.
O derecede ki geçenlerde Berutta çıkan bir gazete, Beyrutta çekilen sıkıntılardan ve gürüşen idaresizliklerin eski Tihak valisi Azmi Bey gibi bir vali bulamamaktan ileri geldiğini yazmıştı.
Merhumun vefatı memleket işi hakikî bir zıya teşkil etmektedir.

OLUM
Yüksek Mühendis Halit Köprükçü'nün kayınpederi sabık İstanbul Polis müdürü ve Berut valisi
AZMI SAMURKAŞ
vefat etmiştir. Cenazesi bugünkü Salı günü ikindi namazını müteakip Teşvikiye camiiinden habibler tarafından Feriköy mezarlığına defnedilecektir.

EK-24, Tanîn Gazetesi, 25 Temmuz 1944.

RESİMLER

Resim 1; İstanbul Polis Müdür Umûmîsi Azmi Bey.
(Kaynak; İbrahim Feridun, Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malûmât-ı
Meslekiye, s. 144.)

Resim 2; Azmi Bey, III. Dönem Meclisi Mebûsân Üyesi İken

Resim 3; Polis Müdürü Umûmîsi Azmi Bey, Servet-i Fünûn sahibi Ahmet İhsan Beyefendi ve Tayyareci Mösyö Doktorun Refiki Mösyö Ru ile beraber.
(Kaynak; Polis Mecmuası, S. 9, Y. 1, 16 Teşrin-i Sâni 1329.)

Resim 4; Beyrut'ta devir teslim merasimi: Soldan sağa: İsmail Hakkı Bey (Yeni Beyrut Valisi), Abdülhalik (Renda) Bey, Azmi Bey, (Eski Beyrut Valisi), Ali Münif Bey, Kâzım (Dirik) Paşa, Mithat Bey, (Kudüs Mutasarrıfı)
(Kaynak; Selim Ali Selam, Beyrut Şehreminin Anıları).

Resim 5; Ön sıra; Azmi Bey ortada olup, Cemal Paşa solunda (üniformalı), sağında Mithat Şükrü Bey bulunmaktadır.

(Kaynak; Selim Ali Selam, Beyrut Şehreminin Anıları)

Resim 6; Bakü, Şark Milletler Kurultayı (Eylül 1920), Ortada Enver Paşa, sağında Azmi Bey, solunda Dr. İbrahim Tali Bey.

(Kaynak; Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. III.)

Resim 7; Azmi Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi sorgusundan sonra çıkarken.

(Kaynak; Hâkimiyet-i Milliye, 4 Ağustos 1926.)

DİZİN

Otuzbirt Mart Olayı	2, 16, 18	Bakü	6, 102, 103, 104, 105, 106, 126, 133, 136, 165
Abbas Hilmi Bey		Balkan	1, 3, 10, 17, 25, 55, 125, 134
Mısır Hıdivi	59	Baron Jojek Deniye	
Abdulkerim el- Halil Bey	65	Avusturya Polis Müsteşarı	20
Abdullah Cevdet	6, 58	Bashempa Bey	10, 99
Abdurrahman Bey		Batı Ermenistan İkinci Kongresi	112
Afganlı	105	Batum Kongresi	107, 108, 109, 110
Abdülhamid ez-Zehravi	64	Bedri Bey	
Abdülkadir el-Harsa Bey	65	Polis Müdürü	4, 86, 87, 90, 98, 100, 104, 156 4, 86, 87, 88, 89, 90, 98, 100, 104, 112, 151, 156
Abdülkerim-ül-Halil Bey	65	Bekir Sami Bey	
Adana	5, 7, 46, 70, 112, 158	Beyrut Valisi	64
Âdem-i Merkezîyet Cemiyetini	7	Bekirağa Bölüğü	17
Afganistan	6, 100, 102, 105, 107, 126	Bereketullah Efendi	99
Ahmet Faik Bey		Beyoğlu Polis Müdüriyeti	51
İstanbul Polis Okulu Müdürü	17	Beyrut	4, 5, 7, 15, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 85, 90, 109, 121, 123, 124, 125, 126, 132, 135, 141, 143, 145, 147, 149, 150, 158, 164, 167
Ahmet İzzet Paşa	84, 88, 89, 112	Birinci Arap Kongresi	66
Ahmet Rıza Bey	7, 8	Birinci Dünya Savaşı	3, 11, 12, 15, 17, 58, 62, 67, 85, 121
Ahrar Fırkası	2	Bosna ve Hersek	2
Akka	57, 80	Cavit Bey	116, 117, 118
Ali Çetinkaya	120	Cebeli Lübnan	57, 68, 69, 70, 71, 74
Ali en-Neşâşibi Bey	65	Cemal Azmi Bey	4, 82, 83, 86, 98, 111, 113, 156
Ali Necib Bey	120	Cemal Paşa	4, 10, 14, 15, 16, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 39, 40, 41, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 125, 126, 131, 132, 133, 156, 165
Almanya	56, 77, 85, 87, 88, 89, 92, 93, 99, 100, 102, 107, 111	Cizvit	79
Amerika	73, 94, 150	Çerkez Ziya	33
Ankara İstiklal Mahkemesi	8, 9, 24, 56, 84, 86, 87, 89, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 133	Çorum	5, 52, 54, 55, 83, 157
Aşir Bey			
Polis Memûru	19		
Azerbaycan	96		
Aziz Bey	4, 91		
Bâb-ı Âlî Baskını	3, 24, 25, 26, 27, 32, 44, 54		
Bağdat	17		
Baha Bey			
Miralay	96, 156		
Bahaeddin Şakir	4, 12, 27, 56, 83, 86, 87, 88, 90, 91, 103, 111, 112, 113, 132, 135, 151, 160		

Damad Mahmut Paşa	7	Haranim Alekdoridis	55
Damat Mahmut Celalettin Paşa	1	Hareket Ordusu	3, 17
Darü'l Nasırat		Harkof	99
Beyrut Kız Mektebi	77	Havran	69, 71, 74, 75, 76, 141
Dr. Fuad Bey	99	Hilmi Bey	
Dr. Nazım	4, 12, 86, 90, 91, 92, 100, 111, 117, 120, 125, 132	Ardahan Mebûsu	33, 41, 117, 120
Dr. Rıza Nur	13, 26	Hoca İbrahim Efendi	17
Dr. Rusûhi Bey	86, 87, 91, 111, 113	Hogostines	113
Drama	5, 8, 15, 158	Hollanda	89, 93
Edirne	3, 7, 8, 25, 26, 45, 54	Humus	7, 69, 71
El Ahid Örgütü	14	Hürriyet ve İtilâf Fırkası	24, 26, 32, 36, 37, 131
El Kahtaniyye Örgütü	14	Hüsametdin Ertürk	10, 11, 23, 32, 125
Ella Merkeziye	63	Hüseyin Cahit Yalçın	117, 119, 124
Emanuel Karasu	38	Hüseyin Fazıl Bey	
Emir Şekip Arslan Bey	63, 85, 108	Antep Mebûsu	49
Emniyet Genel Müdürlüğü	4, 16, 47, 50, 91, 127	Hüseyin Kâzım Kadri Bey	
Emniyet Umûm Müdürlüğü	15, 16, 18	Selanik Valisi	21, 35, 62, 68, 69, 75, 79
Enver Paşa	4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 25, 26, 27, 54, 63, 67, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 125, 131, 132, 134, 136, 155, 156, 165	Irak Cephesi	10
Ermeni	3, 4, 7, 45, 55, 56, 78, 83, 91, 92, 111, 112, 113, 120, 125, 130, 133, 135	Islahat Cemiyeti	60
Eşref Kuşçubaşı	10	İaşe	71, 72, 74, 117, 151
Fatma Düriye Hanım	5	İbrahim Tali Bey	98, 100, 102, 103, 106, 165
Fatma Memduha Hanım	123	İbrahim Temo	6, 29, 133
Ferit Bey		İngiltere	2, 17, 30, 94, 97, 99
İstihbarat Dairesi Müdürü	17	İshak Sükûti	6
Ferit Paşa		İslâm Birliği	11
Sadrazam	14, 15	İslâm İhtilâl İttihâdı Cemiyeti	97, 98, 102, 109, 126
FitzMaurice		İsmail Canbolat	
İngiliz Sefareti Baştercümanı	30, 31	Emniyet Umûm Müdürü	51, 117
Fransa	59, 94, 99	İsmail Hakkı Bey	
Galip Bey	15, 16, 17, 18, 53, 100	Son Beyrut Valisi	57, 75, 81
Girit	2, 7, 24	İsmet İnönü	23, 24, 62, 86, 109, 121
Hafız İbrahim Hoca	8	İstanbul	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 64, 67, 70, 75, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 97, 102, 103, 110, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 156, 158, 161
Halep	70, 71		
Halide Edip Adıvar	77		
Halil Paşa	104, 108, 161		
Halk Şûralar Fırkası	104, 105, 109		
Hama	7, 69, 71, 72		

İstanbul Polis Okulu	17	Meter Salem	94
İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü	5, 13, 16, 18, 24, 44, 48, 50, 51, 52	Miralay Dides	68
İstibdat Dönemi	1	Miralay Sadık Bey	13, 14
İtalya	94, 95, 96, 97, 99	Mithat Şükrü Bey	68, 112, 117, 165
İttihâd ve Terakkî Cemiyeti	1, 2, 3, 7, 8, 9, 29, 91, 117, 125, 133	Mondros Ateşkes Antlaşması	3, 4
İttihâd ve Terakkî Fırkası	4, 11, 12, 87, 109, 119, 161	Moskova	6, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 126, 131
İzmir Suikastı	116, 117, 118, 119, 125, 127, 130, 135	Muhammet el-Mahmesani Bey	65
Kâmil Paşa	3, 14, 24, 25, 26, 27, 30, 54	Muhittin Bey	
Kanuni Esasi	2	Çorum Mebûsu	46
Kara Kemal	90, 112, 117	Muhtar Beyhüm Bey	64, 65, 66
Kara Vasıf Bey	117	Muhyiddin Bey	
Kavaklı Mustafa	5, 28, 34, 44, 45	Beyrut Polis Müdürü	75, 76
Kâzım Karabekir Paşa	103, 106, 107	Mustafa Kemal Paşa	4, 6, 9, 64, 91, 95, 96, 97, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 126
Kemal Bey		Mustafa Necib Bey	26
Beyoğlu Polis Müdürü	17, 20, 26, 28, 90, 91, 112	Mustafa Suphi Bey	34, 103
Kısmî Adli Müdüriyeti	48, 50	Mümtaz Bey	
Kısmî Siyasi Müdüriyeti	48, 49, 50	Dahiliye Hukuk Müşaviri	33, 47
Kont Sforza	94, 95, 99	Müşir İzzet Paşa	11
Konya	6, 55, 56, 77, 83, 95, 158	Nablus	57, 80
Kosova	2, 17	Nail Bey	99, 103, 117
Kurtuluş Savaşı	3, 11, 88, 117, 133	Nazım Paşa	
Küçük Talat Paşa	6	Harbiye Nâzırı	25, 26
Lahey	89, 93	Nazif Bey	
Liman Von Sanders	80	Samatya Polis Merkezi Katibi	19
Mahmud el-Acem Bey	65	Necib İrfan	
Mahmut Memduh Bey		Azmi Beyin Sahte İsmi	93
Trabzon Mebûsu	52	Neofit Efendi	29
Mahmut Şevket Paşa	3, 5, 13, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 55, 84, 125, 168, 169, 170	Nesim Ruso	38
Makedonya	2, 21, 23, 24, 79, 84, 94, 102, 103, 131, 155	Niyazi Efendi	16
Manastr	2	Nur el-Kadi Bey	65
Meclis-i Mebûsân	1, 35, 157	Nurettin Paşa	17
Mehmet Reşat	2	Nuri Paşa	111, 112
Mehmet Reşit	6	Odesa	99
Mersin	6, 7, 122	Oktruva	122
Meşrûtiyet	2, 5, 8, 17, 46, 53, 58, 64, 103, 123, 124, 126, 133, 136	Osman Nesip Bey	5
Meşveret	7	Osmanlı Hürriyet Cemiyeti	8, 9
		Osmanlı Polisi	4
		Osmanlıcılık	1
		Ömer ed-Da'uk Bey	
		Beyrut Belediye Başkanı	81
		Paris	7, 8, 13, 14, 45, 58, 60, 61, 66, 76

Polis	4, 5, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 75, 76, 83, 84, 112, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 135, 139, 140, 158, 168, 169, 170, 171, 172, 177		
Polis Zabiti		15	
Prens Sabahattin		1, 2, 7, 29	
Pulhar Kazası		5, 158	
Puzlife Kazası		5, 158	
Radek		102	
Rahmi Bey			
İzmir Valisi		77	
Rasiro Bey		9	
Rauf Bey		117	
Refet Bey			
İstanbul Merkez Kumandanı		33, 96	
Refet Paşa		95, 96, 97, 126	
Rumeli		1, 8, 18, 25	
Rusya		2, 35, 87, 99, 100, 104, 105, 106, 109, 161	
Sait Halim Paşa			
Sadrazam		14, 45, 61	
Saint Sava		5	
Salih Paşa			
Damat		30, 33, 34	
Samoel Efendi			
Polis Müdürü		33	
Sapancalı Hakkı Paşa		25	
Sarıkamış		106, 107, 108, 109, 110	
Sayda		57, 72	
Selanik		2, 5, 7, 8, 9, 15, 16, 21, 22, 94, 158	
Selim Abdülhadi Bey		65	
Selim Ali Selam			
Eski Beyrut Belediye Başkanı		58, 59, 63, 64, 65, 66, 75, 76	
Seyfi Bey		98, 100, 101	
Sıdika Hanım		17	
Sırbistan		5, 20, 21	
Sudi Bey			
Polis Umûm Müdür Muâvini		25	
Sultan Abdülhamid		1, 2, 7	
Sur		72	
Suriye Cephesi		56	
Suriye Vilayeti		69, 70	
Süleyman Askeri Bey		10, 12, 17	
Şakir Bey			
Yozgat Mebûsu		52, 103, 111, 125	
Şam		7, 64, 69, 71, 77, 78	
Şark İslâm Kongresi		102	
Şark Milletleri Kurultayı		102	
Şerif Hüseyin		71	
Şerif Paşa		13, 14, 30	
Tahsin Bey			
Suriye Valisi		68, 71, 80, 81, 106, 115, 116, 143, 147	
Taklîb-i Hükûmet		8, 9, 24, 56, 86, 87, 89, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 116, 118, 119, 120, 127, 133	
Talat Paşa		4, 8, 13, 25, 29, 32, 54, 61, 74, 75, 76, 80, 81, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 108, 109, 111, 112, 117, 118, 119, 121, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 147, 156, 161	
Taşnak İhtilâl Örgütü		55	
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası		117, 120	
Teşebbüs-i Şahsi		7	
Teşkilat-ı Mahsusa		9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 91, 97, 126, 131, 132, 134, 135	
Tevfik Paşa		89, 90, 121	
Topal Tevfik		28, 29, 33, 40, 42, 43, 168	
Trablusşam		5, 20, 21, 57, 158	
Türkistan		87, 101, 105, 110	
Türkiye Komünist Partisi		103	
Umûm Âlemi İslâm İhtilâl Teşkilatı		11	
Umûmî Hapishâne		120	
Umûr-u Şarkiye		10	
Usmani Gazetesi		59	
Yakup Cemil		25, 26	
Yıldırım Grubu Kumandanı		72	
Yunanistan		2, 21, 24, 34	
Yusuf Kemal Bey		100	
Yüzbaşı Atif		12	

Zabıta Teşkilatı	49	Ziya Hurşit	117
Zahîre	69, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 150	Zürcher	
Zabtiye Nezâreti	15, 16, 46	İsviçreli Profesör	78
Zinovyef	102		

ÖZGEÇMİŞ

25.06.1980 Ordu-Merkez doğumluyum. İlk-Orta ve Lise öğrenimimi Ordu'da tamamladım. 1997 ile 2001 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdim. 2001 ile 2005 yılları arasında Ordu ilinde iki farklı dershânedede olmak üzere üç buçuk yıl kadar tarih öğretmenliği yaptım. 2005 yılında sonunda Polis Memûru olarak Emniyet Müdürlüğünde çalışmaya başladım. Halen bu görevimi sürdürmekteyim. Polis Tarihi alanında araştırmalar yapmakta olup Çağın Polisi Dergisi'nde Polis Tarihi ile ilgili konularda yazmaktayım. Ayrıca, Türk Polis Tarihinden Belge ve Fotoğraflar, Türk Polis Tarihi 2 isimli ortak çalışmalarda yer aldığım gibi Polis Rehberi isimli bir çalışma da tarafımdan yayıma hazırlanmıştır.